

genootschap

voor

137

2000

geschiedenis

ARTIKELS

-
- J. Dumolyn en F. Van Tricht, *De sociaal-economische positie van de laatmiddeleeuwse Vlaamse adel : enkele trends* 3-46
- R. Van Belle, *Een fundatieplaat van Adolf van Kleef en Anna van Bourgondië* 47-65
- P. Donche, *De diptiek De Schepper-Donche en de portretten van Elisabeth Donche* 66-94
- K. Van Nieuwenhuijse, *De integratie van de Castiliaanse familie de Aranda in Brugge 1500 - 1765* 95-125
- S. Gilté, *Het bakkersambacht te Brugge: samenstelling en werking* 126-151

BOEKBESPREKINGEN

-
- A. Derolez m.m.v. B. Victor, *Corpus Catalogorum Belgii, The Medieval Booklists of the Southern Low Countries. I : Province of West-Flanders.* (N. Geirnaert) 152-155
- E. Van den Neste, *Tournois, joutes, pas d'armes dans les villes de Flandre à la fin du Moyen-Age (1300-1486).* (A. Van den Abeele) 155-159
- C. D'hooghe, *De huizen van het Zuidproosse van ca. 1400 tot 1920.* (J. D'hondt) 159-162

KRONIEK

163-186

HANDELINGEN VAN HET GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

gesticht onder de benaming
«Société d'Emulation» te Brugge

Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de
geschiedenis en oudheden van Vlaanderen

JAARGANG 137

2000

De sociaal-economische positie van de laatmiddeleeuwse Vlaamse adel: enkele trends¹

Welk soort adel?

De Nederlanden vormden allerminst een homogeen gebied wat betreft het persoonlijk statuut van de adellijke klasse. De gebieden die onder Duitse invloed stonden, kenden op dit gebied een tragere ontwikkeling dan die onder invloed van de Franse situatie ². Het vorstendom dat steeds het meest in de Franse invloedssfeer lag, was natuurlijk Vlaanderen, het enige Nederlandstalige gebied dat gedeeltelijk onder de soevereiniteit van de Franse kroon viel. De Nederlanden waren dus een smeltkroes van diverse invloeden inzake adeldom ³. Daarnaast ligt het ligt in de lijn van de verwachtingen dat de hoge graad van verstedelijking in Vlaanderen en de specifieke vroegtijdige politieke en economische ontwikkeling een bijzondere ontwikkeling van de adel tot gevolg zullen hebben gehad ⁴.

-
- 1 De gebruikte afkortingen zijn: AESC: *Annales : Economies, Sociétés, Civilisations*; HGOKK: *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*; HMGOG: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*; RN: *Revue du Nord*; TG: *Tijdschrift voor Geschiedenis*; TSG: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*; TRG: *Tijdschrift voor Rechts-geschiedenis*.
 - 2 VAN WINTER (J.M.), *Knighthood and Nobility in the Netherlands*, in: M. Jones (ed.), *Gentry and Nobility in Later Medieval Europe*, New York, 1986, p. 81.
 - 3 DE WIN (P.), *Queeste naar de rechtspositie van de edelman in de Bourgondische Nederlanden*, in: TRG, LIII, 1985, pp. 223-275.
 - 4 PREVENIER (W.), SOSSON (J.P.), BOONE (M.), *Le réseau urbain en Flandre (XIIIe-XIXe siècle): composantes et dynamique*, in: *Le réseau urbain en Belgique dans une perspective historique (1350-1850). Une approche statistique et dynamique*. Actes. 15e Colloque International. Spa 4-6 september 1990, Brussel, 1990, pp. 157-199.

Het onderscheid tussen 'hogere' en 'lagere' adel is al even vaag als dat tussen 'oude' en 'nieuwe' adel. Voor De Win is een belangrijk criterium hierbij het bezit van een grote of rijke heerlijkheid met de hoogste rechtsmacht. Helemaal sluitend is dit toch ook niet en uiteindelijk omschrijft hij als hoge adel in de Bourgondische Nederlanden op pragmatischer wijze: de vorsten, hertogen, graven en baronnen, de ridders van het Gulden Vlies (vast en zeker vanaf het einde van de 15de eeuw)⁵ en – niet te vergeten – hun familie. De lagere adel was aanwezig in het leger, diplomatieke functies, vorstelijke raden, de kanselarij, het hof, lokale functies, zelfs in lokale magistraten, maar ook in dienst van de hoge adel. Raadsheren en andere hooggeplaatste ambtenaren situeert hij dan weer eerder bij de hoge adel.⁶ Ook dit is een nogal arbitrair onderscheid, dat in feite weinig zinvol en operationeel is. In een ander artikel had dezelfde auteur nochtans terecht betoogd dat het zeer moeilijk blijft sluitende criteria te vinden om een familie binnen de grote sociale differentiatie van de adel te situeren⁷. Deze criteria verschillen natuurlijk qua tijd en ruimte en staan in functie van een continu sociaal proces waarin demografische, economische en politieke factoren doorslaggevend zijn.

Voor het graafschap Vlaanderen toonde Warlop op plausibele wijze aan dat de hoogmiddeleeuwse edellieden de afstammelingen waren van de 9de-eeuwse *viri illustres*, die zich kenmerkten door de combinatie van omvangrijk grootgrondbezit en onbedreigde vrijheid. Belangrijk is dat deze auteur reeds vanaf de 9de eeuw een volwaardige en erfelijke adellijke klasse in het graafschap Vlaanderen waarneemt, die tot het einde van de 13de eeuw duidelijk te onderscheiden blijft van die andere sociale groep, de ridderschap. Voor die tijd kan slechts sprake zijn van een 'vormeloze sociale aristocratie'. De Vlaamse adel

5 Over deze ridders: DE SMEDT (R.) (ed.), *Les chevaliers de l'Ordre de la Toison d'Or au XVe siècle. Notices bio-bibliographiques*, Frankfurt am Main, 1994 (Kieler Werkstücke, Reihe D, 3); DE GRUBEN (F.), *Les chapitres de la Toison d'Or à l'époque bourguignonne (1430-1477)*, Leuven, 1997.

6 DE WIN (P.), *The Lesser Nobility of the Burgundian Netherlands*, in: M. Jones (ed.), *Gentry and Lesser Nobility in Later Medieval Europe*, Gloucester, 1986, pp. 109-110.

7 DE WIN, *Queeste*, p. 225; vruchtbaarder qua overzicht van concepten en terminologie en met een rijk internationaal overzicht voor de vroegmoderne tijden: DE RIDDER-SYMOENS (H.), *Adel en universiteiten. Humanistisch ideaal of bittere noodzaak?*, in: TG, 93, 1980, pp. 410-411.

kenmerkte zich tot het einde van de 13de eeuw door de complexe combinatie van de volgende kenmerken: eerst en vooral de edele geboorte; verder ook persoonlijke vrijheid, grondbezit (met de daaraan verbonden overheidsrechten), feodaliteit, vazalliteit en militaire bekwaamheid. In vergelijking met de omringende regio's (Luik, Namen, Brabant, Frankrijk) is het van belang er uitdrukkelijk op te wijzen dat de omkeerbare equaties *nobilis = miles*, *nobilis = liber* of *nobilis = dominus* dus niet opgingen voor de Vlaamse ruimte. In het graafschap Vlaanderen waren deze kenmerken elk afzonderlijk genomen dus geenszins het exclusieve voorrecht van de adel ⁸.

Van de 9de tot de 13de eeuw maakte de Vlaamse adel reeds een hele ontwikkeling door. De adel diende aldus vanaf zeker de 13de eeuw door een combinatie van economische, demografische en kerkrechtelijke redenen de 'raszuiverheid' van haar klasse op te geven: een edele vader of moeder werd reeds voldoende om zelf tot de adelstand te behoren. In de latere 13de eeuw werd de adellijke klasse verder opengebroken door de verheffing in de adelstand door de vorst tegen betaling van een grote geldsom. Vanaf de 12de eeuw vond tussen de adel en de andere sociale groepen binnen de maatschappij – zoals bijvoorbeeld de Kerk, de poorters en plattelandsbewoners – in wezen een voortdurend proces van *nivellerings* plaats, waarvan bovengenoemde openheid slechts één facet is. Andere aspecten waren een verminderende relatieve vrijheid, economische achteruitgang en verlies aan militair belang, terwijl andere groepen – met name de steden – er qua vrijheid en rechten, economische en militaire positie duidelijk op vooruitgingen. Het vasthouden aan anachronistische levensopvattingen (het militaire beroep, het herenboer spelen) maakte dat de Vlaamse adel niet inzag dat de nieuwe ontwikkelingen in niet alleen de economie, maar ook in het staatsbestuur een meer verregaande geestesontwikkeling vereisten. Op die manier zou de adel dus volgens Warlop ook zijn vooraanstaande positie in het grafelijke bestuursapparaat verloren hebben en was ze ca. 1300 'bouwvallig' geworden ⁹.

De vraag stelt zich nu wat er op sociaal en economisch vlak precies gebeurde met die laatmiddeleeuwse Vlaamse adel. We stellen vast

8 In de tweede helft van de 13de eeuw deed de Franse opvatting over ridderschap haar intrede in Vlaanderen: alleen de zoon van een edele vader kon de ridderslag ontvangen (WARLOP (E.), *De Vlaamse adel voor 1300*, dl. I, Handzame, 1968, p. 428).

9 WARLOP, op. cit., pp. 1-11, 428-435.

dat dit nog van geen enkele wetenschappelijke studie het hoofdthema uitmaakte, maar dat er blijkbaar wel een aantal impliciete veronderstellingen bestaan die bijvoorbeeld opduiken in dikwijls op zich verdienstelijke bijdragen van genealogen, heemkundigen en onderzoekers van het lokale feodale stelsel. De laatmiddeleeuwse adel zou verarmd zijn, veel van haar politieke invloed verloren hebben ten nadele van de steden, grotendeels van het platteland verjaagd door de burgerij enzovoort ¹⁰. Wat hier volgt is een bijdrage tot deze discussie, waarin we een aantal gegevens op een rij willen zetten met betrekking tot de evolutie van de adellijke inkomstenstructuur en haar concurrentie met de burgerij als grondbezitters en in vorstelijke dienst. De uiteindelijk doorslaggevende functie van de vorstelijke dienst – in het politiek-economisch systeem dat we het ‘staatsfeodalisme’ noemen – werken we bovendien nog verder uit in een aparte publicatie ¹¹.

Demografische en sociale tendensen

De oude adel probeert in veel gevallen om niet op te lossen in de nieuwe. Ze vormt zich om tot een kaste of schermt zich af met sociale of juridische barrières. Tot het midden van de 12de eeuw was dit voor de Vlaamse adel zeker het geval. Een sterk standsbesef bracht hen ertoe alle niet-edelen – hoe rijk en machtig ook – strikt te weren uit hun rangen ¹². Vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw diende de adel onder druk van familiale, juridische en economische omstandigheden een meer open karakter aan te nemen, dat dan uiteraard kansen bood voor nieuwkomers ¹³. Deze laatsten konden

10 MERTENS (J.), Enkele aspecten van de heerlijke financies op het einde van de XIVde eeuw. De heerlijke rekeningen van Pittem (1386-1390), in: *De Leiegouw*, X, 1968, p. 28 wees er op dat “onze kennis van de heerlijke economische en vooral financiële toestanden in de late Middeleeuwen nog ver van volledig is, vooral waar het de lekenheerlijkheden betreft”; meer dan 30 jaar later is hier nog maar weinig vooruitgang geboekt.

11 DUMOLYN (J.) & VAN TRICHT (F.), Adel en nobiliteringsprocessen in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen : een status quaestionis, in : *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis van de Nederlanden*, 115 (2000), pp. 197-222.

12 WARLOP, op. cit., pp. 244-246. De crisis rond de Ere balden in 1127-1128 toont dit standsbewustzijn duidelijk aan.

13 WARLOP, op. cit., pp. 428-429.

echter slechts opklimmen tot de adel wanneer ze bereid waren zich te conformeren aan de levenswijze en cultuur van de oorspronkelijke adel: "*new nobility was to be welcomed, but it was to be on the old nobility's terms*"¹⁴. Deze tendens tot afsluiting van de eigen klasse ver- toont zich dus vooral wanneer de sociale mobiliteit versnelt, wat altijd een factor van onzekerheid uitmaakt voor de gevestigde, heersende klasse¹⁵. Het al of niet tot de adel behoren werd hoe dan ook in belangrijke mate bepaald door de erkenning die men kreeg vanwege de publieke opinie. Juridisch was het een gewoonterechtelijke zaak, wat per definitie al aanleiding gaf tot slechts trage en geleidelijke begrips- en inhoudsverschuivingen¹⁶. De Win heeft dan ook terecht betoogd dat het zeer moeilijk blijft sluitende criteria te vinden om een familie binnen de grote sociale differentiatie van de adel te situeren¹⁷. Logisch, want deze differentiatie was juist geen statisch gegeven maar wel een continu proces.

In Engeland bestond er zoals gekend een zeer open adellijk systeem, vooral bij de *gentry* of landadel, dat zeer veel sociale mobiliteit toeliet, wat in de historiografie steeds positief wordt ingeschat qua gevolgen op maatschappelijk vlak. Lange tijd werd dit tegenover de eerder afgesloten Franse adel geplaatst, die burgers minachtte en weigerde haar rangen voor hen open te stellen. Het onderzoek naar de adel heeft dit beeld in grote mate genuanceerd en ook voor de Franse adel (en continentale in het algemeen) de nadruk gelegd op feitelijke openheid van de adellijke klasse¹⁸. Verarming kon optreden door een te grote verdeling van de erfenissen; uitsterving door een gebrek aan mannelijke nakomelingen. Jongere zonen bleven dikwijls

14 VALE (M.), *War and Chivalry. Warfare and aristocratic culture in England, France and Burgundy at the end of the Middle Ages*, Londen, 1981, pp. 20-21.

15 GENICOT (L.), *Les recherches relatives à la noblesse médiévale*, in: *Mededelingen van de Koninklijke Academie (Klasse der Letteren)*, 5e reeks, 61, 1975, p. 51.

16 DE WIN, *The Lesser Nobility*, p. 108; IDEM, *Queeste*, pp. 271-272: er waren dus eerder sociaal-juridische dan strikt juridische grenzen; ook CARON (M.-Th.), *La noblesse dans le duché de Bourgogne, 1315-1477*, Rijsel, 1987, p. 538, wijst erop dat adel eerder door sociale consensus dan door absolute juridische criteria bereikt werd.

17 DE WIN, *Queeste*, p. 225.

18 PERROY (E.), *Social Mobility among the French Noblesse in the Later Middle Ages*, in: *Past and Present*, 1962, p. 25. Ook dient opgemerkt dat in Engeland naast de *gentry* ook nog de hoogadellijke groep van de *peers* bestond, die allesbehalve een open karakter bezat.

ongehuwd of kinderloos. Door een huwelijk met een rijke erfgename of de toewijzing van een erfdeel uit een zijlinie werd vertakking mogelijk¹⁹. Het verlies van onroerend patrimonium kon ook het verlies van adeldom betekenen in het 15de-eeuwse Brabant, zij het meestal in de volgende generatie. Dit gebeurde bijvoorbeeld met de jongere takken van families die niet over eigen heerlijke goederen beschikten. Ze huwden in de burgerij en gingen lagere administratieve posten bekleden. Ze behielden hun adellijke kwalificatie min of meer doordat ze nog naar hun hoofdtak konden verwijzen²⁰. Deze situatie lijkt ook aannemelijk voor Vlaanderen, waarbij we al opmerkten dat deze neventakken dikwijls de eersten waren om in grafelijke dienst te treden.

De gemiddelde *lignage* overleefde slechts drie of vier generaties. Bij elke generatie verdween ongeveer een vijfde van de adellijke familienamen en de adel verloor volgens Perroy in het algemeen per eeuw de helft van haar leden (natuurlijk ook in functie van specifiek economische en ook militaire situaties en gebeurtenissen). In 1789 waren er van de 215 door hem bestudeerde middeleeuwse geslachten in Forez nog maar vijf over²¹. Sommige nieuwkomers die hun plaatsen innamen, stamden in feite wel uit jongere takken van dezelfde familie²². Al in de vroegmoderne periode waren genealogen tot het inzicht gekomen dat slechts een klein deel van de op dat moment nog bestaande adel afstamde van middeleeuwse adellijke geslachten. Uitsterving en oorlogsslachtoffers werden natuurlijk steeds door soci-

19 JANSSENS (P.), De evolutie van de Belgische adel sinds de late Middeleeuwen, Brussel, 1998, pp. 190-191.

20 DE WIN (P.), De adel in het hertogdom Brabant in de vijftiende eeuw (inzonderheid de periode 1430-1482), onuitgegeven licentiaatsverhandeling RUG, Gent, 1979, p. 170.

21 PERROY, op. cit., p. 31; maar WOOD (J.B.), Demographic Pressure and Social Mobility Among the Nobility of Early Modern France, in: Sixteenth Century Journal, VIII, 1, 1977, passim komt desalniettemin tot aanzienlijk lagere cijfers voor de *élection* van Bayeux tussen 1463 en 1666, en probeert met argumenten die enigszins naast de kwestie zijn, aan te tonen dat er geen direct verband zou bestaan tussen opwaartse sociale mobiliteit en het uitsterven van oude adellijke geslachten. Hij heeft in zoverre gelijk dat er geen direct, lineair verband bestaat, maar dit doet ons inziens, geen afbreuk aan de algemene conclusie van Perroy, die deze demografische hypothese terecht als algemene sociaal-economische achtergrond van het probleem stelt; voorbeelden uit heel Europa bij DEWALD (J.), The European Nobility 1400-1800, Cambridge, 1996, p. 17-19: "Biology alone, then, meant that the nobility had never been a closed caste".

22 PERROY, op. cit., p. 32.

ale mobiliteit gecompenseerd ²³. In de late Middeleeuwen was die mobiliteit dan ook zeer groot onder de adel.²⁴ Ook De Win volgt de demografische verklaring voor het uitsterven van de adel. Hij wijst er ook op dat er eveneens sprake was van een verminderende nataliteit bij de adel in deze periode ²⁵. Voortbouwend op een onderzoek van Vandenbroeke naar het reproductiegedrag van onder andere de adel uit de vroegmoderne periode, kan Janssens het adellijk uitstervingspercentage van ongeveer één derde per eeuw bevestigen als 'niet onwaarschijnlijk voor de Belgische adel van het Ancien Régime' ²⁶.

Ook een andere factor van demografische aard bracht sociale mobiliteit met zich mee. In de latere twaalfde eeuw zag de oorspronkelijk afgesloten en in aantal erg beperkte Vlaamse adellijke klasse zich krachtens het kerkrechtelijk verbod op incestueuze huwelijken genoodzaakt te huwen buiten de eigen stand. Tegen het eind van de 13de eeuw was de idee van *nobilitas per ventrem* of *nobilitas per virgam* een ingeburgerde maatschappelijke realiteit: zowel moeder als vader konden adeldom doorgeven ²⁷. Dit schiep uiteraard mogelijkheden voor ambitieuze niet-edelen met adellijke aspiraties. Kortom, tegen de 14de eeuw was de adel overduidelijk een sociale groep waarvan de reële structuur in tegenspraak stond met de officiële maatschappelijke status. Ze kon met name niet langer het monopolie op de politieke en economische macht claimen. Dit betekende de kristallisatie van een proces dat al veel langer aan de gang was ²⁸. De adellijke klasse stond sindsdien des te meer open voor nieuwkomers, via het verwerven van heerlijkheden, lenen, aanverwantschap, oorlogsexploten: allemaal onvoldoende voorwaarden voor adel op zich, maar

23 WOOD, op. cit., p. 3.

24 WOOD, op. cit., p. 4; BLOCH (J.-R.), *L'anoblissement en France au temps de François Ier*, Parijs, 1934; MOUSNIER (R.), Introduction, in: Idem e.a. (ed.), *Problèmes de stratification sociale (Actes du Colloque International)*, Parijs, 1968, pp. 5-6.

25 DE WIN, *The Lesser Nobility*, p. 105.

26 VANDENBROEKE (C.), Karakteristieken van het huwelijks- en voortplantingspatroon in Vlaanderen en Brabant, 17de - 19de eeuw, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 5, 1976, pp. 107-145; JANSSENS, op. cit., p. 190

27 WARLOP, op. cit., pp. 414-417.

28 In de opvolgingscrisis van 1127-1128 in het graafschap Vlaanderen bijvoorbeeld treden adel en steden reeds als volwaardige partners op (GANSHOF (F.L.), *Les origines du concept de souveraineté nationale en Flandre*, in: TRG, XVIII, pp. 155-158). De specifieke positie van Vlaanderen met zijn hoge verstedelijking weze hierbij wel benadrukt.

van belang om consensus te krijgen bij de lokale landadel. Een demografische realiteit verklaart deze schijnbare tegenstelling afdoende ²⁹. De evolutie van de Vlaamse riddergeslachten van Wessegem en van Praet, die in de 14de eeuw een belangrijke politieke rol speelden, maar waarvan de heerlijkheden bij het uitsterven van de familie uiteindelijk naar de graaf terugkeerden in 1373 ³⁰ illustreren dit fenomeen (al speelde hier ook politieke ongenade een rol).

Crisis van de adellijke inkomsten: economie en politiek

Er bestaat iets als een 'klassiek beeld' van de achteruitgang van de adel tijdens de 'crisis van de late Middeleeuwen' ³¹. Aan het begin van

29 PERROY, art. cit., p. 36.

30 SABBE (J.), De ondergang van twee Vlaamse adellijke geslachten in de 14e eeuw: de heren van Wessegem en van Praet, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, CIII, 1966, p. 6.

31 Bijvoorbeeld de sterk simplistische voorstelling van deze situatie in Vlaanderen door SABBE, op. cit., pp. 5-6; van direct belang zijn vandaag: THOEN (E.), *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden*. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst (eind 13de - eerste helft 16de eeuw), Gent, 1988 (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, 90); VERHULST (A.), *Précis d'histoire rurale de la Belgique*, Brussel, 1990, pp. 87-130. Algemene werken rond crisis: van neo-malthusiaanse zijde: ABEL (W.), *Agrarcrisis en Agrarikonjunktur: eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*, Berlijn, 1935; LE ROY LADURIE (E.), *Les paysans de Languedoc*, 2 delen, Parijs, 1966; van (neo-)marxistische zijde: KOSMINSKY (E.A.), *Peut-on considérer le XIVe et le Xe siècles comme l'époque de la décadence de l'économie européenne?*, in: *Studi in onore di Armando Saporì*, 1957, dl. I, pp. 551-569; HILTON (R.H.), *Y eut-il une crise générale de la féodalité?*, in: AESC, VI, 1951, pp. 23-30; SWEEZY (P.), DOBB (M.), TAKAHASHI (K.), HILTON (R.H.) e.a., *The transition from feudalism to capitalism*, Londen, 1987; ASTON (T.H.) & PHILPIN (C.H.E.) (ed.), *The Brenner debate: agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe*, Cambridge, 1988; BOIS (G.), *Crise du féodalisme: économie rurale et démographique en Normandie orientale du début du 14e siècle au milieu du 16e siècle*, Parijs, 1976; de beste synthese is BOIS (G.), *Noblesse et crise des revenus seigneuriaux en France aux XIVe et XVe siècles: essai d'interprétation*, in: P. Contamine (ed.), *La noblesse au moyen âge, XIe-XVe siècles. Essais à la mémoire de Robert Boutruche*, Parijs, 1976, pp. 219-233; concrete voorbeelden van de inkomstenstructuur van edelen uit onze contreien cfr. THOEN (E.), *Het dagelijks leven van adel en ridderschap tijdens de 14de eeuw. Leefwijze en levensstandaard van Jan, heer van Oudenaarde (1373-1378)*, in: *Gedenboek 750 jaar Pamelekerk, Oudenaarde*, 1985, pp. 103-130; MERTENS (J.), *Enkele aspecten van de heerlijke financies op het einde van de XIVde eeuw. De heerlijke rekeningen van Pittem (1386-1390)*, in:

de 12de eeuw kende Vlaanderen een zelfbewuste adellijke klasse, verrijkt door de gunstige ontwikkelingen in de expansieve landbouw-economie³². De leken grootgrondbezitters leden daarna veel onder de devaluatie van hun vaste in geld uitgedrukte inkomsten (de vele cijnsgronden zoals in Vlaanderen) en door versnippering en vermindering van de familiegoederen (de oude reserves). De koopkracht van de adel zou vanaf het einde van de 13de eeuw gedaald zijn tot gemiddeld een vierde tot een vijfde van het niveau van voorheen. Bovendien zouden oorlog en pestepidemieën de boerenbevolking die haar gronden bewerkte verder gedecimeerd hebben en de positie van de tenurehouders hebben versterkt tegenover die van de heer doordat hun aantal was gedaald. In elk geval kwam er een crisis van de inkomsten van de grootgrondbezitters. Deze werd veroorzaakt door de dalende prijzen van landbouwproducten, door grootschalige militaire verwoestingen, het verval van de herendiensten, maar in laatste instantie door de dalende tendens van de heerlijke winsten³³. Een wetenschappelijk verantwoorde visie op de crisis van de adellijke inkomsten is in Vlaanderen enkel voorhanden via de studie van

De Leiegouw, X, 1968, pp. 27-38; GENICOT (L.), Une petite seigneurie de Flandre à la fin du XIVe siècle, in: *Etudes Rurales*, 45, 1972, pp. 131-133; CARON (M. Th.), La noblesse, ses charges et ses dettes. Quelques exemples en Artois et en Flandre autour de 1470, in: J.-M. Duvosquel e.a. (ed.), *Les Pays-Bas bourguignons. Histoire et Institutions. Mélanges André Yttrebrouck*, Brussel, 1996, pp. 121-134; CORIJN (H.), Het financieel verval van de middeleeuwse adel, in het bijzonder van de families van Gistel en Gavere, in: *Bijdragen tot de geschiedenis der stad Deinze en het Land aan Leie en Schelde*, XXIX, 1962, pp. 143-177; voor algemene appreciaties van de crisis in onze streken cfr. AERTS (E.) & VAN CAUWENBERGHE (E.), Die Grafschaft Flandren und die sogenannte spätmittelalterliche Depression, in: F. Seibt & W. Eberhard (ed.), *Europa 1400. Die Krise des Spätmittelalters*, Stuttgart, 1984, pp. 95-116 en BLOCKMANS (W.), Die Niederlande vor un nach 1400: eine Gesellschaft in der Krise?, in: F. Seibt & W. Eberhard (ed.), *Europa 1400. Die Krise des Spätmittelalters*, Stuttgart, 1984, pp. 117-132, waarin duidelijk wordt dat het crisisbegrip niet zomaar op de hele maatschappelijke structuur mag overgezet worden.

- 32 THOEN (E.), From a medieval peasant economy to the period of industrialization. The countryside and the evolution towards capitalism in Flanders, in: P. Hoppenbrouwers & J.L. Van Zanden (ed.), *From peasants to farmers? The transformation of the rural economy and society in the Low Countries (middle ages – beginning 20th century) in the light of the Brenner Debate* (CORN Publication Series, 4), ter perse.
- 33 CONTAMINE (Ph.), La seigneurie en France à la fin du moyen âge: quelques problèmes généraux, in: Idem (ed.), *Seigneuries et seigneurs au moyen âge. Actes du 117e Congrès national des sociétés savantes (Clermont-Ferrand, 1992)*, Parijs, 1993, p. 35.

Thoen voor de kasselrijen Aalst en Oudenaarde. Hoewel de sociale structuren op het platteland in andere delen van Vlaanderen (zoals bijvoorbeeld de kuststreek) zonder twijfel in belangrijke mate verschilden, nemen we zijn conclusies noodgedwongen aan als algemeen, bij gebrek aan gelijkaardige en grondige studies voor andere regio's ³⁴.

De 'crisis van de late Middeleeuwen' heeft in Vlaanderen niet zulke dramatische gevolgen gehad als in sommige andere delen van Europa, waar grote delen van de landbouwgrond verlaten werden ³⁵. Zoals elders is er echter wel duidelijk sprake van een toenemende verzwakking van de positie van het grote domein, en dan met name van het leken grootgrondbezit. De voorgedij van de lokale heren over kerkelijke goederen, die ze in vroeger eeuwen in vele gevallen hadden weten te usurperen, werd vanaf de 11de-12de, maar vooral vanaf de 13de eeuw beperkt en voor een groot stuk ongedaan gemaakt ³⁶. De 13de eeuw kende een algemene contractie in de agrarische sector: later ontgonnen gronden van slechtere bodemkwaliteit en dus minder hoge productiviteit zorgden ervoor dat de wet van de dalende meeropbrengsten ook in Vlaanderen bewaarheid werd. De goede gronden werden onvoldoende bemest en de vooruitgang in de landbouwtechniek stagneerde. De inflatie van vaste cijzen en renten waar de heren meestal onder te lijden hadden is ook een gekend gegeven, dat bovendien vooral door de muntdevaluaties van de 14de eeuw acuut werd ³⁷. In Vlaanderen is de adel tijdens de late Middeleeuwen op economisch vlak echter vooral verzwakt door de achteruitgang van de rechtsheerlijke macht over hun domeinen. Haar twee grote tegenstanders waren daarbij de vorst en de steden ³⁸. De graven

34 MERTENS (J.), Heerlijkheden (9de eeuw - 1795), in: W. Prevenier & B. Augustyn (eds), De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795, Brussel, 1997, pp. 552-557, concentreert zich vooral op het bezit van grote kerkelijke instellingen; er is nood aan gelijkaardige studies als die van Erik Thoen voor andere Vlaamse regio's.

35 THOEN, Landbouweconomie en bevolking, *passim*; BLOCKMANS, *op. cit.*; AERTS & VAN CAUWENBERGHE, *op. cit.*

36 THOEN, *op. cit.*, p. 401.

37 VERHULST, Précis d'histoire rurale, *passim*.

38 Voor gelijkaardige tendensen in Brabant *cfr.* VAN UYTVEN (R.), Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw, in: Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant, LIX, 1976, pp. 93-122.

van Vlaanderen uit de dynamische en centraliserende dynastie van de Elzassers hadden na 1165 al de hoge justitie verworven over een gebied dat ruim groter was dan de heerlijkheden die ze in direct bezit hadden, en dit breidde zich nog uit tot in de 15de eeuw. Vanaf de 13de eeuw kan men dus stellen dat verminderde welvaart van de adel een feit is, en met name op de eerste plaats door de achteruitgang van haar politiek-juridische macht³⁹. Bezitters van grotere heerlijkheden konden de veranderende maatschappelijke situaties dikwijls wel opvangen en slorpten de kleinere heerlijkheden op van edelen die in geldnood geraakt waren. Na de demografische crisis onder de laat-middeleeuwse adel vond er ook in de Auvergne zo'n 'heerlijke concentratie' plaats onder mindere geslachten⁴⁰. Een 'nieuwe adel' kwam in Vlaanderen op die manier vooral tijdens de 14de eeuw tot stand⁴¹. De heren van Praet verkochten uit geldnood het leeuwendeel van hun leenbezit aan de graaf en aan de heer van Halewijn, een familie die – dankzij vorstelijke dienst – ook nog in de 15de eeuw succesvol bleef⁴².

39 THOEN, op. cit., pp. 404-405, 410 e.v.; over de Vlaamse heerlijkheden cfr. DHONDT (J.), *Les seigneuries du IXe au XIIIe siècle*, in: *Histoire des territoires ayant formé le département du Pas-de-Calais* (Commission départementale des Monuments Historiques du Pas-de-Calais. Etudes Historiques), dl. I, Atrecht, 1946; KOCH (A.C.F.), *De rechterlijke organisatie van het graafschap Vlaanderen tot in de 13de eeuw*, Gent, 1951; MERTENS, op. cit., pp. 552-557 en IMMINK (P.W.A.), 'Eigendom' en 'heerlijkheid'. Exponenten van tweërlei maatschappelijke structuur, in: TRG, 27, 1959, pp. 36-74; OPSOMMER (R.), "Omme dat leengoed es thoochste dinc van der weerelt". Het leenrecht in Vlaanderen 14de en 15de eeuw, Brussel, 1995, 2 delen (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief der Provinciën. Studia, 60).

40 CHARBONNIER (P.), *La crise de la seigneurie à la fin du moyen âge vue de l'autre France*, in: Ph. Contamine (ed.), *Seigneuries et seigneurs au moyen âge. Actes du 117e Congrès national des sociétés savantes (Clermont-Ferrand, 1992)*, Parijs, 1993, p. 117; dit is natuurlijk allemaal gebaseerd op het gebied dat deze auteur onderzocht, de Auvergne, waar toch duidelijk andere sociale structuren voorkwamen dan in een meer verstedelijkt gewest als Vlaanderen.

41 THOEN, op. cit., pp. 413-415. Ook in Brabant was er een duidelijk merkbare concentratie van heerlijkheden in handen van enkele grote families, cfr. VAN UYTVEN (R.), *De Brabantse adel als politieke en sociale groep tijdens de late Middeleeuwen*, in: J. Verbesselt e.a. (ed.), *De adel in het hertogdom Brabant (Centrum Brabantse Geschiedenis UFSAL)*, Brussel, 1985, pp. 85-86. De door Thoen gebruikte term 'nieuwe adel' lijkt ons hier ietwat ongelukkig gekozen. Het gaat immers om de succesvolle 'oude' adel, die er in slaagt de economische moeilijkheden te boven te komen en zelfs uit te buiten.

42 SABBE, op. cit., p. 18.

Maar op politiek vlak was de adel als onafhankelijke machtsfactor op dat moment al definitief opzij gezet door de burgerij van de machtige Vlaamse steden, wat tot uiting kwam in de onbetekenende positie van de Vlaamse adel in de statenvergaderingen ⁴³. Diezelfde steden begonnen de heerlijke macht van de adel ook meer en meer te ondermijnen via de instelling van de buitenpoortelij. Want het waren juist de rijkste onderdanen van de heren die uit fiscale en juridische motieven buitenpoorter werden ⁴⁴. De inkomsten die de heren wel ongestoord wisten te behouden zoals visrechten, rechten op het gebruik van water, het recht om windmolens te plaatsen of watermolens op te richten e.d., waren vanuit juridisch standpunt dan wel belangrijk – en zonder twijfel ook wat betreft het lokaal prestige – maar brachten economisch eigenlijk niet zoveel op ⁴⁵. Inkomsten uit boeten en *tallia* (heerlijke grondbelastingen) vormden steeds de hoofdbrok aan rechtsheerlijke inkomsten. Deze werden in contant geld betaald en dat was belangrijk voor de heren, die steeds veel cash nodig hadden om hun luxueuze en ridderlijke uitgaven te kunnen betalen. Uit gebrek aan een langere termijnvisie werden veel domeiniale en kerkelijke inkomsten (waarvoor een minimum aan administratie vereist was die lekenheerlijkheden veel minder gemakkelijk konden opbrengen dan de kerkelijke grootgrondbezitters) verwaarloosd en dikwijls verkocht of weggeschonken. De meeste adellijke families (althans in de kasselrijen Aalst en Oudenaarde) behielden één zelfbedruipend exploitatiecentrum. Wanneer meer succesvolle families nieuwe heerlijkheden met hun oude konden samensmelten, werden de andere exploitatiecentra in leen gegeven. Wat niet direct nodig was om te voorzien in de vitale behoeften van de heer werd vercijsd of in leen uitgegeven. Men kon dan wel lokaal een familia of netwerk uitbouwen, maar economisch betekende dit een verzwakking van het patrimonium op langere termijn ⁴⁶.

43 BLOCKMANS (W.P.), De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijden (1384-1506), Brussel, 1978.

44 THOEN, op. cit., p. 448.

45 THOEN, op. cit., p. 453. De enige uitzondering hierop vormen tolrechten. Heren die deze bezaten (en dan in de eerste plaats de graaf zelf) konden duidelijk veel beter het hoofd boven water houden; het gebruik van de heerlijke molens vertegenwoordigde wel belangrijke inkomsten voor de laatmiddeleeuwse heren, cfr. MERTENS, Enkele aspecten, p. 30: de heer van Pittem haalde er meer dan 30% van zijn inkomsten uit.

46 THOEN, op. cit., pp. 494-495.

Een andere indicator voor deze politiek is het feit dat, met uitzondering van de graaf, de lekenheren aanvankelijk niet sterk geïnteresseerd bleken in de nieuwe exploitatievorm bij uitstek sinds de 13de eeuw: de pacht (misschien omdat het daar al te laat voor was en de gronden al eerder uitgegeven waren). Enkel bepaalde reserves werden vanaf de tweede helft van deze eeuw verpacht aan grote pachters, bijna steeds poorters of buitenpoorters van een stad. Omdat de heren over deze grote pachters dan geen eigen rechtsmacht meer hadden, verkozen ze bovendien veelal liever de reserve in achterleen te geven, al bracht dit veel minder op ⁴⁷. Hoewel dit een complex probleem is waar we geen systematisch onderzoek naar hebben kunnen ondernemen, beschikken we over een aantal aanwijzingen dat nieuwe grondbezittende geslachten, of ze nu (al) adellijk waren of niet, hun leenbezit in de nieuwe financieel interessante pacht uitgaven. Oste van den Berghe, vermoedelijk de zoon van de Vlaamse jurist Jan van den Berghe, uit een familie van 'nieuwe adel', hield in 1456 en nog in 1470 het achterleen Te Walle in Deerlijk van de heerlijkheid Te Frans, van het leenhof van Harelbeke, een goed dat door de vorige houder nog verpacht was. Ook na zijn dood, in 1486, sloot zijn weduwe Johanna Reneaulx en zijn zoon Joos van den Berghe een pachtcontract af voor de Kortrijkse schepenbank met Joosine Steffenie uit Deerlijk. Joos werd waarschijnlijk later zelf de leenhouder van Te Walle. Ook diens zoon meester Cornelis van den Berghe verpachtte Te Walle in 1504. Dit leen werd dus waarschijnlijk al langer door de familie van den Berghe in pacht uitgegeven ⁴⁸. Was de pacht dan typisch voor jongere adel (waartoe deze familie behoorde)? Of ver-

47 THOEN, op. cit., p. 496. Hierbij is het opvallend dat edellieden wel bereid waren hun economische belangen in zekere zin op te offeren aan hun adellijke levenswijze (rechtsmacht), terwijl ze er vanaf de latere 13de eeuw nochtans geen problemen mee hadden allianties aan te gaan met niet-adellijke geslachten, wat toch ook niet meteen aansloot bij de adellijke levenswijze. Dit toont de complexiteit van 'de' adellijke mentaliteit.

48 MASSCHELEIN (L.), Heerlijkheid en leen in de Roede van Menen (Kasselrij Kortrijk, XIIde - begin XIVde eeuw), 3 dln., onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL, Leuven, 1982, pp. 190, 382-383, 446, 481, 512; buiten de conclusies in het vermelde werk van THOEN, Landbouweconomie en bevolking, werd er geen systematisch onderzoek verricht naar het verband tussen de pachtvorm en de sociale klasse van de grondbezitters, dat eventueel zou kunnen doen stellen dat burgers of ambtenaren eerder geneigd waren hun grond op deze rendabele manier uit te geven.

schilden de reacties van de Vlaamse heren op hun dalende inkomsten eerder van streek tot streek, afhankelijk van oudere bezitsverhoudingen? Het is moeilijk hierop een gefundeerd antwoord te geven in de huidige stand van het onderzoek.

De term 'crisis van de heerlijkheid' is gemeengoed geworden sinds de werken van Bloch en Boutruche⁴⁹. Dit sloeg – in overeenstemming met het beeld dat Thoen voor Vlaanderen schetst – steeds vooral op het financieel aspect van de heerlijkheid. Er was echter ook een menselijk aspect aan verbonden, al was dit tijdens de late Middeleeuwen in belang afgenomen doordat de groeiende staatsmacht (en zoals we reeds zagen in Vlaanderen ook de stedelijke macht) de politieke en juridische taken geleidelijk overnam. Zo verwerden de lekenheren tot een renteniersklasse, wiens grootste bron van inkomsten meestal uit in vaste waarden uitgedrukte cijzen bestond, met alle nadelige langetermijengevolgen van dien⁵⁰. De uitbuiting van de boer door de heer berustte immers op politieke en morele druk, en het verzwakken van de autoriteit van de heer maakte ook zijn economische macht zwakker. De periodes van algemene onveiligheid op het platteland moeten de mythe van de heer als 'beschermer' van de boer gebroken hebben. Het verval van deze belangrijke ideologische justificatie van de heerlijke macht heeft de machtsoverdracht naar de vorst alleen maar in de hand gewerkt⁵¹. In het verlengde hiervan kon de vorstelijke fiscaliteit dan zwaarder gaan wegen, aangezien de heerlijke lasten verminderd waren⁵². Hoewel de heerlijke rekeningen van de (kleine) heer van Pittem op het einde van de 14de eeuw geen deficit vertoonden, stellen we vast dat zijn inkomsten vooral uit tienden en uit de heerlijke molen voortkwamen, maar zijn uitgaven een voornamelijk 'huishoudelijk' karakter hadden (directe consumptie). Dit geeft dan ook de kern van de zaak weer: kleine heren waren er in

49 CHARBONNIER, op. cit., p. 111; BLOCH (M.), *La société féodale*, 2 dln., Parijs, 1939-1940; BOUTRUCHE (R.), *Seigneurie et féodalité*, 2 delen, Parijs, 1968-1970, waarvan het laatste deel over de late Middeleeuwen jammer genoeg nooit werd afgewerkt; zie in dezelfde bundel de bijdrage van FOSSIER (R.), *Seigneurs et seigneuries au moyen âge*, in: P. Contamine (ed.), op. cit., pp. 9-20 voor een algemene status quaestionis op heerlijkheden en heren, en eveneens die van CONTAMINE, *La seigneurie*, pp. 21-39, vooral pp. 32-33.

50 CHARBONNIER, op. cit., pp. 112-113.

51 BOIS, *Noblesse et crise des revenus*, p. 229.

52 BOIS, *Crise du féodalisme*, passim.

tegenstelling tot de landsheer niet in geslaagd nieuwe inkomstenbronnen aan te boren om het hoofd te bieden aan de laatmiddeleeuwse crisis ⁵³.

We kunnen dus gerust spreken van een vorstelijke centralisatie door de graaf van Vlaanderen tegenover de heren; een centralisatie die in een West-Europese beweging paste en verband hield met de ontwikkeling van de moderne staat. ⁵⁴ De heerlijke rechtbank werd gereduceerd tot een hof voor ondergeschikte zaken. Fiscaal was er de concurrentie tussen de vorstelijke beden en de heerlijke *taille*. Op monetair vlak hadden de vorsten reeds in de 13de eeuw definitief de overhand gekregen. Op politiek niveau werden koninklijke of grafelijke raden steeds meer louter op initiatief van de betreffende vorst samengesteld, zonder dat de grote vazallen daar per se in vertegenwoordigd moesten zijn. Ook de verminderende rol van Statenvergaderingen in de overgang van Middeleeuwen naar moderne tijden, was een slag voor de adel ⁵⁵. Maar in Vlaanderen waren ze hier al door de steden uitgeschakeld. Slechts via de kasselrijbesturen, zelfs via stadsbesturen, konden Vlaamse edelen nog een directe (ondergeschikte) rol spelen in de regelmatig bijeenkomende Ledenvergaderingen. Als stand werden ze slechts zelden mee geconvoceerd. Vanaf de Bourgondische periode nam dit weer wat toe, hoe weinig inspraak adel en clerus ook in Vlaanderen bleven hebben in vergelijking met de Leden ⁵⁶.

Het lijkt niet oninteressant om in verband met dit verlies aan politieke macht van de Vlaamse adel in de latere Middeleeuwen een korte vergelijking te maken met de situatie in de voorgaande periode. Ook toen bezat eigenlijk slechts een heel beperkt aantal adellijke families een werkelijke politieke invloed op het niveau van het vorstendom, en dit dan nog enkel omdat ze zetelden in de grafelijke curia of behoorden tot de grafelijke hofhouding. Kortom, alleen in de nabijheid van de graaf kon een edelman een belangrijke, duurzame politieke

53 MERTENS, Enkele aspecten, pp. 37-38.

54 Een cruciaal moment in het proces van vorstelijke centralisatie in het graafschap Vlaanderen was ongetwijfeld de invoering van het baljuwsambt in de 12de eeuw onder de regering van Filips van de Elzas, cfr. DE GRUYSE (L.), The reform of Flemish judicial and fiscal administration in the reign of Philip of Alsace (1157/1163-1191), Ann Arbor, 1971.

55 CONTAMINE, La seigneurie, pp. 32-33.

56 BLOCKMANS (W.P.), De volksvertegenwoordiging, passim.

invloed verwerven ⁵⁷. Een fundamenteel verschil met de latere Middeleeuwen is natuurlijk dat de mogelijkheid tot deelname aan de politieke macht in hoofdzaak erfelijk bepaald was: de pairs, de burggraven en de hofambten van Vlaanderen hadden allemaal een erfelijk statuut verworven, en dit in tegenstelling tot de latere gesalarieerde en afzetbare grafelijke ambtenaren ⁵⁸. Een even essentieel verschil is dat de economische macht van de grote heren, en ook van de lagere adel, tot in de vroege 13de eeuw intact bleef. In dit opzicht behield de adel plaatselijk een zelfstandige machtspositie en diende zij op het grafelijk gezag geen beroep te doen. Maar werkelijk zelfstandige en duurzame politieke macht op hoog niveau, losstaand van de persoon van de graaf, of het voeren van een politiek tegen de graaf in, blijkt dus reeds in de hoge Middeleeuwen (en met name vanaf de regering van Filips van de Elzas), ook voor de hoge adel een quasi-onmogelijkheid te zijn geweest.

De politieke rol van de adel was in de 13de eeuw afgenomen, door de hoger geschetste hervormingen van de grafelijke raad en waarschijnlijk ook als gevolg van het succes van de stedelijke militias, waarbij in 1302 edelen dikwijls gereduceerd werden tot veredelde huurlingen van de steden ⁵⁹. De precieze omvang van dit verlies aan politiek belang in vergelijking met de vorige eeuwen, tot nu toe enkel op eerder impressionistische wijze ingeschat, en de impact daarvan, blijven echter verder te onderzoeken, en dit op het niveau van het vorstendom, de kasselrij, de stad, het dorp. Er dient bijvoorbeeld op gewezen worden dat in de opvolgingscrisis van 1127-1128 de grote steden van Vlaanderen, onder andere Brugge en Gent, zich reeds de evenwaardige partners van de adellijke heren en ridders toonden ⁶⁰. Alleen rigoureuze vergelijkend onderzoek kan in deze kwestie dus tot bruikbare resultaten leiden. Zeggen dat de adel op sociaal gebied

57 WARLOP, op. cit., pp. 320-343. Dit belette een aantal edelen natuurlijk niet om zich in de loop van de 13de eeuw tegen het grafelijk gezag te verzetten, nooit echter met succes.

58 VANDERMAESEN (M.), *Curia comitis en grafelijke en hertogelijke raad (11de eeuw - 1482)*, in: *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1997, p. 47.

59 NICHOLAS (D.), *Town and Countryside: Social, Economic and Political Tensions in Fourteenth-Century Flanders*, RUG, Brugge, 1971, p. 250.

60 GANSHOF (F.L.), *Les origines du concept de souveraineté nationale en Flandre*, in: TRG, 18, 1950, pp. 155-158.

door de crisis “*meer en meer in de schaduw van het rijke patriciaat te staan*” kwam ⁶¹, is echter sterk overdreven gesteld. Qua aanzien en prestige bleef ze vanzelfsprekend boven alle andere klassen verheven ⁶². Op regionaal en lokaal niveau moet de politieke macht van ook de lagere adel tot in de loop van de 13de eeuw echter erg aanzienlijk geweest en gebleven zijn, net dankzij het bezit van hun dan nog zonder moeilijkheden renderende heerlijkheden, lenen en allodia – al nam hun relatieve vrijheid tegenover de graaf, de Kerk en de steden reeds duidelijk af ⁶³. Aangezien de lagere adel tenslotte de meerderheid van de adellijke klasse uitmaakte, verdient de evolutie van deze politieke invloed op regionaal, lokaal of heerlijk niveau een bijzondere aandacht in het onderzoek naar de laatmiddeleeuwse adel. En de vraag kan voorzichtig gesteld worden of in grote delen van het platteland de adellijke klasse op lokaal niveau, ondanks alle economische tegenslagen en beperkingen van hun rechterlijke macht, in de alledaagse praktijk uiteindelijk toch niet de relatief meest invloedrijke groep bleef ⁶⁴.

Ondanks een aantal regionale studies – in de eerste plaats die van Guy Bois en Erik Thoen – die duidelijk aantonen dat de laatmiddeleeuwse lekengrondbezitters hun vooral rechtsheerlijke inkomsten sterk zagen dalen, wordt de idee van de crisis van de adellijke inkomsten nog steeds bestreden. Hans Cools beschouwt de verarming van de laatmiddeleeuwse adel bijvoorbeeld als een ‘mythe’, die intussen weerlegd zou zijn ⁶⁵. Dit is toch wat sterk gesteld vanuit zijn zowel chronologisch als geografisch beperkt onderzoek. Bovendien leverde deze auteur geen echte economische tegenargumenten. In feite bestudeerde Cools een dwarsdoorsnede van de leenhouders uit het Rijksse op één bepaald moment in de tweede helft van de 15de eeuw, wanneer het ergste van de crisis natuurlijk al achter de rug was.

61 SABBE, op. cit., p. 6.

62 VAN UYTVEN, *Classes économiques*, pp. 365-386 geeft een overzicht van criteria en titels die een graad van sociaal aanzien weerspiegelen.

63 WARLOP, op. cit., p. 351.

64 De heerlijkheid, in hoofdzaak toch een attribuut van de (oud- of nieuw-)adellijke klasse, bleef op het laat-middeleeuwse platteland (en het hele Ancien Régime door) in elk geval een belangrijke rol spelen cfr. CHARBONNIER, op. cit.

65 COOLS (C.H.), *Le prince et la noblesse dans la châtellenie de Lille à la fin du XVe siècle: un exemple de la plus grande emprise de l'Etat sur les élites locales?*, in: RN, LXXVII, 1995, p. 387.

Volgens Charbonnier, die de Auvergne bestudeerde, kwam er echter veel meer regionale verscheidenheid voor in de ontwikkeling van de crisis van het feodalisme, dan Bois suggereerde. Er was zeker een 'crisis van de heerlijkheid', maar deze was meestal niet echt verwoestend voor deze structuur zelf. Voor een edelman (of een *would be*-edelman) bleef de aankoop van een heerlijkheid een van de beste investeringen ⁶⁶.

De profiteurs van de crisis

Elke crisis had naast verliezers ook winnaars. Rijke boeren konden er in Frankrijk soms ook – mits enige handigheid en geluk – in slagen tot de adel op te klimmen, zeker tegen de achtergrond van de demografische crisissen van de 14de eeuw ⁶⁷. In Namen identificeerde Genicot een aantal rijke boeren, die er in feite praktisch dezelfde levensstijl op nahielden als de 'gentilshommes campagnards' of 'hobereaux' (de meerderheid van de oude adellijke of de nieuwere riddermatige geslachten leefde zo), die dan ook in volle wapenuitrusting op het slagveld probeerden aan te treden. Hun afstammelingen konden dan misschien tot de ridderstand opklimmen of tenminste tot de 'classe des hommes de loi' ⁶⁸. Ook in het graafschap Vlaanderen wisten niet-adellijke families gebruik te maken van de economische moeilijkheden van de adel om op te klimmen in de sociale hiërarchie. In Binnen-Vlaanderen kwamen er vooral tijdens de periode 1050-1250 (de expansieve fase van de feodale landbouweconomie) nieuwe sociale groepen op in het platteland: nieuwe lekenheren en domaniale ambtenaren (zoals *maiores* en *advocati* van kerkelijke domeinen). De lokale heerlijke macht werd in veel gevallen opgesplitst: 'seigneurie banale' (rechtsheerlijkheid) en 'seigneurie foncière' (grondheerlijkheid) kwamen in handen van verschillende personen. Dit verzwakte de positie van de heren nog verder omdat ze

66 CHARBONNIER, op. cit., p. 120.

67 LEWIS (P.S.) (ed.), Jean Juvenal des Ursins. *Ecrits politiques*, dl. I, Parijs, 1978, p. 183.

68 GENICOT (L.), *L'économie rurale namuroise au Bas Moyen Age*, dl. II: *Les hommes - la noblesse*, Leuven, 1960, p. 308: hij noemt dit de 'grosse paysannerie', zoals er ook een 'haute bourgeoisie' is.

minder mogelijkheden hadden om via een 'heerlijke reactie' haar verminderde inkomsten opnieuw op te drijven.

Door de uitbreiding van het pachtstelsel in de daaropvolgende periode kon ook een groep bescheiden maar rijkere boeren opgang maken. Kleinere 'peasants' schipten het wel eens tot grotere 'farmers' die zelf loonarbeiders in dienst hadden⁶⁹. Een mooi voorbeeld van sociale mobiliteit op het platteland vormt de familie van de Kethulle. In de 12de eeuw waren zij naar alle waarschijnlijkheid een familie van *alodiarii* in het Oostvlaamse Huise, in het bezit van een castrale motte. Vast staat dat ze niet tot de adel behoorden. Tegen het eind van de 13de eeuw blijken ze zich te Pittem hebben gevestigd. Verschillende vrouwelijke vertegenwoordigers verschijnen daar als vrijgewijden – een statuut dat lang niet voor iedereen was weggelegd – onder protectie van de Sint-Baafsabdij te Gent. In de 14de eeuw (wanneer het bronnenbestand toeneemt) duiken meerdere van de Kethulles op met grondbezit, ook leenbezit, te Pittem, Wingene en Tielt. Verschillende leden oefenen functies in het kasselrijbestuur van het Brugse Vrije of in vorstelijke dienst uit. In de 15de eeuw begint dan de definitieve opgang naar een adellijke status door het verwerven van alsmaar meer adellijke kenmerken. Van oudsher lijken de van de Kethulles gezien hun afkomst als *alodiarii* de persoonlijke vrijheid te hebben genoten. De castrale motte te Huise en de latere leenbezittingen te Pittem en omstreken moeten een zekere militaire traditie binnen de familie weerspiegeld hebben. De gedocumenteerde opbouw van een uitgebreid grond- en heerlijkheidsbezit vangt pas aan met Hendrik en diens zoon Jan van de Kethulle (1361-1433). Jan van de Kethulle erfde van zijn vader een belangrijk leen te Pittem en kocht de heerlijkheden Assche en Haverije te Ertvelde aan. In vorstelijke dienst – hij bekleedde onder meer het ambt van raadsheer in de Raad van Vlaanderen – verwierf hij aanzienlijke rijkdom en een groot sociaal prestige. Jan van de Kethulles kinderen breidden vervolgens hun vaders bezittingen uit en oefenden op hun beurt voorname functies uit. Verscheidene leden van deze familie zijn in de 15de eeuw ook terug te vinden op hoge kerkelijke posten, met name als kanunnik in de belangrijke kapittels te Kortrijk, Bergen en Rijsel.

69 THOEN, From a medieval commercial peasant economy: deze woorden zijn technische termen uit de Angelsaxische literatuur, die respectievelijk op kleine (maar zelfstandige) boeren, en op grotere (niet-adellijke) boeren slaan.

Huwelijksallianties met bekende adellijke geslachten ontbraken allerm minst en de van de Kethulles hielden er een adellijke levenswijze op na met hofsteden op het platteland en 'stenen' in de steden. De continue accumulatie van voornoemde elementen leidde ertoe dat vanaf de eerste decennia van de 16de eeuw de familie van de Kethulle als echte adel werd aangezien ⁷⁰.

Een vroegtijdiger voorbeeld is de familie De Wilde. Een recente – en geslaagde – studie naar de vroegste geschiedenis van deze succesvolle ambtenarenfamilie, toont aan dat ze naast een leen genaamd Rietschilde in St.-Andries bij Brugge, gelegen naast de motte 'De Wilde', ook nog allodiaal grondbezit hadden. De familie De Wilde slaagde er al tijdens de laatmiddeleeuwse crisis tot de nieuwe adel op te klimmen (waarschijnlijk werd ze pas in de 14de eeuw als echte adel beschouwd) ⁷¹. Naast een dosis geluk wat betreft het bronnenmateriaal zijn methodes uit de naamkunde, toponymie en historische geografie noodzakelijk in de studie van de vroeg- en hoogmiddeleeuwse sociale origine van personen. Met name uitgebreide perceelsgeschiedenissen kunnen soms inlichtingen geven over het sociaal statuut van hun bezitters. Meestal is het echter onmogelijk om verder te komen dan hypothesen, wat niet wegneemt dat dergelijk onderzoek heel wat interessante resultaten zou kunnen opleveren in combinatie met andere genealogische gegevens ⁷².

Samenvattend kunnen we dus stellen dat op economisch vlak de meerderheid van de Vlaamse adel vanaf de 13de eeuw, en met een hoogtepunt in de tweede helft van de 14de eeuw, zonder twijfel sterk verarmde. In de 15de eeuw stabiliseerde deze situatie ⁷³. De structuren van de domeinpolitiek van de 15de eeuw waren al grotendeels uitgetekend in de 14de eeuw. Voor velen was het dan nog echter een kwestie van overleven en tegelijkertijd krampachtig de stand ophouden ⁷⁴. De dynamische elementen onder de adel, die er tijdens de

70 DOUXCHAMPS (H.), *La famille de la Kethulle*, in: *Le Parchemin*, XLIV/1, 1996, pp.180-186, 263-276, 289-301; op de juridische aspecten van deze adelverwerving komen we uitgebreid terug in de hoger aangekondigde aparte publicatie.

71 SABBE, op. cit.

72 DOUXCHAMPS, op. cit.

73 Dit werd vastgesteld voor verschillende Franse regio's, cfr. CONTAMINE (Ph.), *La noblesse au royaume de France de Philippe le Bel à Louis XII*, Parijs, 1997, p. 85, heeft het over een "redémarrage plus ou moins net" soms al vanaf ca. 1420, elders vanaf 1450 of soms nog later.

74 THOEN, op. cit., pp. 503, 528.

inkomstencrisis in slaagden zich ten koste van hun standgenoten te verrijken, waren politiek ondertussen evenwel ook bijna uitgeschakeld als ze er niet in slaagden de vorstelijke gunst te winnen. Het cumuleren van meerdere heerlijkheden was niet voldoende, we willen verder aantonen dat het vervullen van hoge politieke, juridische en militaire ambten een *conditio sine qua non* was voor behoud van de geprivilegieerde sociale situatie op lange termijn of zelfs van de familie op zich. Het rechtsheerlijke surplus van de landbouwproductie dat de adellijke heren nog slaagden te vervreemden van de producenten, zou nooit meer hoger komen te liggen dan een paar procent van de totale oogstopbrengst van een boer. Niettemin bleef men aan de heerlijkheid het grootste belang hechten. Men wilde heer zijn van zoveel mogelijk dorpen ⁷⁵. Dit gedragspatroon zou door leden van de hoogste stedelijke klassen en de vorstelijke ambtenaren trouwens ook worden overgenomen.

Adel in de steden - buitensteeds bezit van de burgerij

Vanaf de 13de eeuw hebben er zich, volgens de huidige historio-graphie, in het verstedelijkte Vlaanderen twee schijnbaar tegengestelde bewegingen voorgedaan, waarvan het bestaan wel duidelijk vast te stellen is, maar de precieze impact nog niet werd vastgesteld: een groep edelen die zich (tijdelijk of permanent?) in de steden kwam vestigen en anderzijds de poorterie die steeds meer grond op het platteland verwierf. Hierbij is het allereerst nodig afstand te doen van de stereotiepe voorstelling waarbij het komen naar de stad gelijkgesteld wordt met investeringen in handel, risicokapitaal en dergelijke, en op het platteland blijven van kortzichtig conservatisme getuigt ⁷⁶. Het

75 THOEN, op. cit., p. 639; in Brabant slaagden bepaalde heren echter wel in wat men omschrijft als een 'heerlijke reactie', namelijk het herstellen van bepaalde rechten en het opnieuw opschroeven van bepaalde inkomsten ten nadele van bij voorbeeld de steden; ze voerden zelfs nieuwe lasten in en bestreden de buitenpoorterie met veel kracht: dit alles toont aan dat de Brabantse adel een relatief sterkere sociaal-politieke positie had dan haar Vlaamse tegenhanger, cfr. VAN UYTVEN, De Brabantse adel als sociale en politieke groep, p. 86.

76 BOONE (M.), La terre, les hommes et les villes. Quelques considérations autour du thème de l'urbanisation des propriétaires terriens, in: La ville et la transmission des valeurs culturelles au bas moyen âge et aux temps modernes, Crédit communal. 17e Colloque international. Actes, Brussel, 1996, pp. 153-154.

doordringen van stedelijk kapitaal op het platteland verliep in verschillende stadia. De vanaf de 12de eeuw opkomende geldeconomie op het platteland bevorderde de verkaveling van leengoederen en verbrak de band tussen leenbezit en adeldom ⁷⁷. Sinds de 13de eeuw konden *roturiers* in Vlaanderen leengoederen verwerven ⁷⁸. In 1268 verbood gravin Margaretha van Constantinopel echter dat grafelijke lenen in handen zouden komen van poorters, wat in 1366 door Lodewijk van Male bevestigd werd. Achterlenen mochten hun wel in leen gegeven worden. Edelen konden zelfs achterlenen houden van niet-edelen ⁷⁹. Niet toevallig kwamen deze twee ordonnanties er telkens aan het begin van een golf van stedelijke investeringen op het platteland en men kan zich afvragen hoe effectief ze zijn geweest ⁸⁰.

Het is duidelijk dat de poorters niet enkel geïnteresseerd waren in de grond en zijn opbrengsten op zich (die kon men ook in cijns of in pacht houden), maar ook – en waarschijnlijk vooral – in het prestige dat aan een leen verbonden was. Traditioneel werd het dan zo voorgesteld dat handeldrijvende burgers graag hun vette winsten inruilden voor sociale erkenning als grondheren, omdat hun eigen klassenbewustzijn nog niet sterk genoeg ontwikkeld was. Sinds geruime tijd heeft men deze ‘Pirennaanse’ notie van ‘verraad van de burgerij’ weerlegd en de rationele investeringsstrategieën en sociale aspiraties blootgelegd die burgers ertoe brachten grond te verwerven. Daarnaast werd ook vastgesteld dat deze ‘verraders’ op heel wat plaatsen in de 15de-16de eeuw, ondanks hun adellijke gronden en titels toch vasthielden aan derogerende (aan de adeldom afbreuk doende) handelsactiviteiten ⁸¹.

Het is bovendien duidelijk dat ook de meer welgestelde ambachtslieden vanaf de 14de eeuw ook in plattelandsgonden

77 JANSSENS, op. cit., p. 319.

78 GODDING (Ph.), *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Brussel, 1987, p. 187.

79 NICHOLAS, op. cit., p. 250.

80 THOEN, op. cit., p. 525; NICHOLAS, op. cit., wijst erop dat deze maatregel niet in de praktijk werd toegepast, zoals de praktijkbronnen trouwens ook aantonen.

81 BOONE, *La terre, les hommes*, pp. 155-156; DEGRYSE (K.), *Fortuin en sociaal prestige. Enkele beschouwingen over het “verraad van de burgerij” tijdens het Ancien Régime*, in: TSG, 9, 1977, pp. 283-293; SOLY (H.), *Het ‘verraad’ der 16de-eeuwse burgerij: een mythe? Enkele beschouwingen betreffende het gedragspatroon der 16de-eeuwse Antwerpse ondernemers*, in: TG, 86, 1973, pp. 262-280.

investeerden, niet zozeer uit sociale aspiratie, maar gewoon voor de eigen consumptie of om op een andere manier het inkomen aan te vullen⁸². Het belangrijke probleem van het buitenstedse grondbezit van de Vlaamse burgerij is methodologisch uiterst moeilijk te benaderen. Met het bestaande bronnenmateriaal is het onmogelijk chronologische dwarsdoorsnedes te reconstrueren, zoals historici dit wel kunnen met behulp van de Italiaanse *catasto's* bijvoorbeeld⁸³. Sommige auteurs stelden een schematische chronologie op waarin een aantal grote golven van burgerlijke (met name Gentse) investeringen op het platteland tot uiting komen, met name telkens in het laatste kwart van de 13de en 14de eeuw⁸⁴. Ook de Oudenaardse burgers bezaten eind 14de eeuw al een uitgebreid buitensteeds grondbezit⁸⁵. Het samenvallen van de uitbreiding van de pacht (en met name van de perceelspacht) in dezelfde periode (eind 13de eeuw) kan volgens Thoen geen toeval zijn. Deze rationele vorm van gronduitgifte zou dus m.a.w. haar verspreiding vooral danken aan de *'infiltratie van het patriciërskapitaal op het platteland'*⁸⁶. Gewag maken van een totale uitverkoop van het platteland aan de steden zou echter een grove overdrijving zijn, en ook hier lijkt de evolutie tijdens de 15de eeuw gestabiliseerd te zijn. De volgende grote golf kwam er waarschijnlijk pas in de jaren '80 van de 16de eeuw⁸⁷.

In elk geval, de algemene situatie in de Zuidelijke Nederlanden rond het midden van de 16de eeuw bestond erin dat leengoederen er elke adellijke connotatie hadden verloren en voor het overgrote deel niet meer in handen waren van de adel. Hierbij moet wel het belangrijke onderscheid gemaakt worden tussen kleinere lenen en grotere, 'adellijke lenen'. Verder zijn de belangrijke heerlijkheden voor een groot stuk onder controle van de adel gebleven⁸⁸. Slechts een uitgebreide, vergelijkende studie naar de omvang en aard van respectievelijk adellijk en burgerlijk grondbezit in een afgegrensde regio zou klaarheid kunnen scheppen over het buitenstedse grondbezit in het

82 BOONE, op. cit., p. 163.

83 THOEN, op. cit., pp 512 e.v.; cfr. ook BOONE, op. cit.; NICHOLAS, op. cit.

84 BLOCKMANS (F.), *Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302*, Antwerpen, 1938, pp. 289 e.v.

85 THOEN, op. cit., p. 252.

86 THOEN, op. cit., p. 513.

87 THOEN, op. cit., p. 527.

88 JANSSENS, op. cit., p. 120.

graafschap Vlaanderen. Het bronnenmateriaal laat nog zeer vele mogelijkheden open maar een aantal voorlopige resultaten kunnen al op een rijtje gezet worden.

Wat de poorters nu precies vertegenwoordigden in de lokale leenhoven, verschilde zonder twijfel van streek tot streek, waarbij in de onmiddellijke omgeving van de steden hun belang natuurlijk het grootst was. In de kasselrij Rijsel echter was in 1475 ongeveer één derde van de leenhouders nog van de adel; zij bezaten bovendien de meest waardevolle lenen : 66,9 % van de totale waarde van de leengronden binnen dit gebied. Op de hele bevolking zou de adel er in die periode 1,1% hebben vertegenwoordigd, wat duidelijk meer was dan ongeveer rond dezelfde periode in Holland (ongeveer 0,4%), Brabant (ongeveer 0,2%) of Henegouwen (ongeveer 0,3%)⁸⁹; 11, 1% van de leenhouders in de kasselrij Rijsel behoorde tot het Rijselse stadspatriciaat; 7,4% droeg de titel van 'meester' of werkte voor een vorstelijke instelling⁹⁰. In de streek rond Ieper, en met name in het dorp Boezinge, waar de sociale structuur van de leenhouders grondig werd onderzocht (over de gehele late Middeleeuwen, dus via een dynamischer overzicht en niet via een momentopname), kan duidelijk vastgesteld worden dat de lenen een investeringsgoed waren geworden voor de hoge Ieperse burgerij, die sinds de teloorgang van de lakennijverheid aldaar haar kapitaal meer in het platteland begon te investeren. De Ieperse patricische familie Belle zou haar positie binnen het stadsbestuur zelfs te danken gehad hebben aan haar positie als dorpsheren van Boezinge. Na de verkoop van hun heerlijkheid in 1460 verdwenen ze ook uit de stedelijke politiek. De burgerlijke penetratie op het platteland (en zeker het geval op het onmiddellijk omringende platteland) speelde ook een grote rol in het doen versmelten van de politieke elites van de stad en de kasselrij Ieper⁹¹. In Boezinge was dan ook maar 10% van de leenhouders van de adel.

89 COOLS, op. cit., pp. 395-96.

90 COOLS, op. cit., p. 397. Deze meestertitel duidt evenwel niet noodzakelijk op universitaire studies; meestal echter wel.

91 DEBOOSER (K.), *Lenen en heerlijkheden te Boezinge 1300-1535: een gevalstudie van de laatmiddeleeuwse feodaliteit binnen de kasselrij Ieper*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling VUB, Brussel, 1998, passim. Deze verdienstelijke studie schenkt veel aandacht aan de sociale herkomst van de leenhouders; MUS (O.), *Mutaties in de samenstelling van de Ieperse magistratuur in de 15e eeuw*, in: *Getuigen in Polderklei: Huldeboek Godgaf Dalle, Veurne, 1990*, pp. 77-92.

Nog eens 8,58% moet gesitueerd worden in de 'bijna-adel' of 'would be-adel' die te Ieper de absolute top van het patriciaat uitmaakte; nog eens 12,8% behoorden tot families die men tot het ambtenarenapparaat mag rekenen (maar dit is dikwijls enkel op achternamen gebaseerd); 44% van de leenhouders behoorden tot het ruime 'stadspatriciaat' van Ieper; 6,4% waren 'plattelandsnotabelen' die functies vervulden in het kasselrijbestuur; 16,4% waren gewone dorpelingen; 1,4% tenslotte waren Ieperse ambachtslieden. In deze interessante studie werd ook genealogisch aangetoond hoezeer veel van deze analytisch (en natuurlijk steeds enigszins artificieel) uit elkaar gehaalde sociale groepen – met name de hogere klassen – dikwijls familiaal verstrengeld waren, wat ons dergelijke berekeningen al direct doet relativeren ⁹².

De algemene gevolgtrekkingen zijn echter duidelijk en worden bevestigd door vergelijkbaar materiaal voor enkele onderdelen van het leenhof van Brugge. In 1330 was het grootste deel van de lenen in de zogeheten 'Burg van Brugge' al niet meer onderworpen aan militaire verplichtingen, omdat ze te klein in oppervlakte waren ⁹³. Een detailonderzoek naar de feodale structuren in een aantal heerlijkheden in de omgeving van Brugge en Damme geeft een gelijkaardig beeld als de Boezingse situatie. Weinige lenen waren in handen van de adel. De meeste adellijke families verloren tegen de 15de eeuw hun bezit, na verkoop of door een gebrek aan opvolgers, sommige vergeefse pogingen om hun goed terug te winnen ten spijt. Andere edele families waren zelfs al voor de 14de eeuw hun goed kwijtgespeeld. Hun plaats werd zoals te verwachten vooral door Brugse poorters ingenomen, met name uit de politieke elite. Tegen het einde van de 15de eeuw ging het meer om ambtenaren en die poortersfamilies die duidelijke adellijke aspiraties bezaten ⁹⁴. Ten

92 DEBOOSER, op. cit., pp. 194-195.

93 ZOETE (A.), *Organisatie en betekenis van de bedden in het graafschap Vlaanderen onder de hertogen Jan zonder Vrees en Filips de Goede (1405-1467)*, Brussel, 1994, p. 52.

94 JANSSENS (L.), *Feodaliteit in het Brugse Vrije. De ambachten Moerkerke, Oostkerke, Dudzele, Lissewege en Stad Damme (Begin XIVde - begin XVIde eeuw)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL, Leuven, 1984. Specifiek is dat hier geen lenen met heerlijke rechtsmacht voorkwamen en de overige rechten van de leenhouders ook maar zeer gering waren. Jammer genoeg liet deze auteur na de waarde van deze lenen in overweging te nemen of andere statistische bewerkingen uit te voeren. Het moet gezegd dat belangrijke lenen zoals het Hof van Moerkerke zelf wel in handen waren van de adel, adel in politieke dienst.

oosten en ten zuidoosten van Brugge, in de ambachten Oostkamp en Sijsele, deed er zich eveneens in de loop van de 15de eeuw de evolutie voor waarbij oude adellijke geslachten als van Lembeke, van Praat, van Steenhuize, van Reigersvliet en van Massemen plaats moeten ruimen voor Bruggelingen, vaak rijke patriciërs en opkomende ambtenarengeslachten. Deze evolutie begint in het tweede kwart en vooral vanaf de tweede helft van de 15de eeuw duidelijker te worden⁹⁵. De hoofdlenen die gehouden werden van het leenhof van de Roede van Tielt, een leenhof dat eind 14de eeuw werd afgesplitst van het Kasteel van Kortrijk, waren ook in de 15de eeuw nog hoofdzakelijk in handen van edellieden. Anderzijds werden de achterlenen, waarvan men weliswaar slechts vanaf 1470 de bezitters bij naam kent, vooral gehouden door de lokale economische en politieke elite, dikwijls grote boeren. Ook de hoge ambtenaren waren vertegenwoordigd in deze streek. Interessant is ook de vaststelling dat de meeste (achter)leenhouders slechts eenmaal vermeld worden, maar er anderzijds ook bepaalde families zijn die binnen één parochie leenbezit geaccumuleerd hebben⁹⁶.

Sinds de tweede helft van de 14de eeuw trok volgens David Nicholas een deel van de adel naar de steden⁹⁷. Dit kan voor een aantal onder hen verklaard worden door het feit dat ze geen geld meer hadden om een stenen kasteel te bouwen⁹⁸. In deze periode ontstond er volgens Nicholas over het algemeen een groeiende '*rapprochement*' tussen adel en de stedelijke burgerij. Hij geeft het voorbeeld van de familie Vaernewijc, een adellijk geslacht dat zich in Gent zou komen zijn vestigen en waarvan leden zelfs de textielambachten zouden hebben vervoegd om gemakkelijker aan de stedelijke politiek te

95 DECLERCQ (K.), Feodaliteit in het Brugse Vrije, leen en familie in de ambachten Oostkamp en Sijsele (ca. 1325-1515), onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL, Leuven, 1984.

96 GESQUIERE (G.), De Roede van Tielt, Kasselrij Kortrijk (XIVde eeuw - 1502): heerlijkheden en lenen gehouden van het kasteel van Kortrijk en leenhof van Tielt, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL, Leuven, 1982; het contrast tussen hoofd- en achterlenen kan trouwens ook in de naburige Roede van Menen vastgesteld worden, cfr. MASSCHELEIN, op. cit., p. 549.

97 NICHOLAS, op. cit., pp. 250-266.

98 THOEN, op. cit., p. 413; zie voor de wooncultuur van de Vlaamse adel onder andere: DOPERE (F.) & UBREGTS (W.), De donjon in Vlaanderen: architectuur en wooncultuur (Acta archeologica Lovanensia, monographiae 3), Brussel, s.d.

kunnen deelnemen ⁹⁹. *Rapprochement*' is hier echter een nogal problematische term omdat hiermee een gelijkwaardige toenadering van de beide partijen lijkt te worden gesuggereerd. De stap die de adel in de richting van de stedelijke burgerij heeft gezet lijkt, op basis van Nicholas' eigen bewijsvoering, echter eerder beperkt te zijn geweest in vergelijking met de adellijke aspiraties van de stedelijke burgerij. Adellijke families zoals de van Gistels en de van Massemen bezaten heel wat huizen in de duurder wijkten te Gent, waar ze het hoogste stadspatriciaat als burens hadden, wat een aanwijzing kan zijn in de studie van politieke en sociale netwerken ¹⁰⁰. Anderzijds kan men zich natuurlijk wel de vraag stellen of de adel wel het hele jaar door verbleef in haar stedelijke verblijven. Edelen die zich (eventueel voor een tijdje) vestigden in de stad, lieten hun bezittingen op het platteland daarvoor natuurlijk niet achter. De vraag stelt zich ook of ze hier niet op de eerste plaats regelmatig aangetrokken werden door de luxe en cultuur die de laatmiddeleeuwse Vlaamse steden boden. De edellieden werden ongetwijfeld gecharmeerd door de grotere mogelijkheden die de stad bood op vlak van luxueuze levensstijl, politieke moge-

99 NICHOLAS, op. cit., pp. 254-255. De adeldom van de familie van Vaernewijck lijkt wel vast te staan. In een oorkonde van Boudewijn IX van Vlaanderen uit het jaar 1200 en opgesteld te Gent, treedt een Simon van Vaernewijck op als getuige, genoemd voor een andere getuige die door de uitgever ondubbelzinnig als een edelman wordt geïdentificeerd. Ook een aantal 13de-eeuwse oorkonden ondersteunen de adeldom van de familie van Vaernewijck. PREVENIER (W.), De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191 - aanvang 1206), dl. II: Uitgave, Brussel, 1964 (Verzameling van de akten der Belgische vorsten, nr. 5), p. 302. DE GHELLINCK-D'ELSEGHEN (A.), Chartes et documents concernant la famille van Vaernewijck, dl. I, Gent, 1899, p. 18, 21, 23. Al Nicholas' uitspraken worden maar zeer mager met bronnenmateriaal ondersteund en bovendien veel te eenzijdig; ook zijn voorbeelden voor Brugge (pp. 258-260) zijn dikwijls voor meer interpretatie vatbaar dan de conclusies die hij eruit trekt. Zijn criteria voor adeldom zijn allermint duidelijk; dikwijls is een riddertitel reeds genoeg en veelal haalt hij die dan nog enkel uit GAILLIARD (J.), Bruges et le Franc, ou leur magistrature et leur noblesse avec des données historiques et généalogiques sur chaque famille, 6 dl., Brugge, 1857-1864 (bijvoorbeeld. de ridder- en schildknaaptitels van de familie Breidel: hoe authentiek zijn die?). Deze auteur beseft duidelijk niet dat een riddertitel in deze periode niet erfelijk was; hij zegt bij voorbeeld op p. 261 dat de van den Kerchoves ridders waren tegen 1357; dit is blijkbaar op een enkele vermelding gebaseerd, waarschijnlijk van één lid van deze familie die deze titel droeg.

100 BALTHAU (E.), La famille van Massemen/de Masmines. Aspects sociaux et matériels de la noblesse flamande ca. 1350 - ca. 1450, Publications du centre Européen d'études Bourguignonnes, XXXVII, 1997, pp. 183-188.

lijkheden en onderwijs en opleiding ¹⁰¹. Een grondig onderzoek naar zowel de omvang van de stedelijk-burgerlijke invloed op een groep binnen de Vlaamse adel, als naar de omvang van die groep zelf, zou een andere waardevolle bijdrage tot de studie van de Vlaamse adel en haar heterogeen karakter betekenen. De opkomst van een Vlaamse 'stadsadel' (waarbij impliciet een vergelijking met de Italiaanse situatie wordt gesuggereerd) vanaf het einde van de 14de, is ons inziens echter een sterk overdreven voorstelling die op Nicholas' slordig bronnengebruik en vage concepten gebaseerd is en bij gebrek aan minder impressionistische studies op dit vlak jammer genoeg af en toe in de literatuur werd overgenomen.

Omgekeerd vertoonde ook de 'aristocratisering' van de stedelijke elites haar culturele aspecten. Een aantal prestigieuze Gentse families die afstamden van de 13de-eeuwse erfachtige lieden (Rijm, Borluut, Vilains, Ser Braem) hadden dikwijls leden met de riddertitel en bezaten huizen in de meest prestigieuze buurten van Gent, waar men ook vele vorstelijke dienaars aantrof ¹⁰². Inderdaad, uit de klassieke studie van F. Blockmans over het Gentse stadspatriciaat blijkt dat het ideaal van de 13de-eeuwse Gentse erfachtige lieden was op te klimmen van de eigen *self-made*, stedelijke surrogaat-adel tot de authentieke adel. Daartoe gingen ze die laatste navolgen in tal van aspecten. Ze bouwden versterkte woningen, investeerden in buitensteeds grondbezit, werden leenman van abdijen en edelen, werden zelf leenheer van edelen, kochten kostelijke rijpaarden, vertoonden zich met harnas en zwaard, voorzagen zich van een zegel, namen de titel van 'dominus' of 'sire' aan, waren talrijk aanwezig in de clerus en voerden privé-oorlogjes onder elkaar. De Gentse patriciërs voldeden dus in belangrijke mate aan de normen van het *vivre noblement*. Daarnaast trachtten ze huwelijksallianties met adellijke geslachten in de wacht te slepen, het doeltreffendste middel om als adel te worden aanzien. F. Blockmans duidde hiermee wel de aspiraties van het patriciaat aan, maar de omvang van dit fenomeen (niet alleen in Gent, maar in het hele graafschap), de

101 BOONE, *La terre, les hommes*, p. 155.

102 BOONE (M.), LALEMAN (M.C.) en LIEVOIS (D.), Van Simon sRijkensteen tot Hof van Ryhove. Van erfachtige lieden tot dienaren van de centrale Bourgondische staat, in: HMGOG, n.r., XLIV, 1990, pp. 47-58 (wat niet wil zeggen dat deze families in de 14de - 15de eeuw ook allemaal hetzelfde juridisch statuut hadden, sommigen waren duidelijker 'adellijk' dan anderen, bijvoorbeeld de Vilains).

reactie hierop vanwege de 'authentieke' adel en de graaf, en het eventuele succes van hun ambities blijven tot op heden onderbelicht.

Belangrijk in dit verband is de stelling van Nicholas dat adel vanaf de 14de eeuw niet langer meer op de eerste plaats een kwestie van afstamming was, maar eerder afhing van de combinatie van ridderschap en het bezit van een heerlijkheid ¹⁰³. Het is maar zeer de vraag of dit wel zo was. Bij een onderzoek naar de adeldom van Gentenaar Boudewijn Utenhove in 1303 gold als argument voor diens adel nog in eerste instantie zijn naaste verwantschap met verschillende leden van de authentieke adel. Dat talrijke leden van de *lignage* waartoe Boudewijn behoorde ridders waren, wordt slechts in tweede instantie vermeld ¹⁰⁴. Of de Franse opvatting dat de ridderslag automatisch adelde en dus het adellijk statuut ook erfelijk doorgaf, al doorgedrongen was in het 14de-eeuwse Vlaanderen, lijkt ons sterk twijfelachtig en de huidige stand van het onderzoek laat zelfs niet toe uit te maken vanaf wanneer dit dan in de 15de eeuw het geval zou zijn geweest ¹⁰⁵. Nicholas stelde ook dat "*Bourgeois who gained the particular favor of the count often were rewarded with patents of nobility*". Maar de paar voorbeelden, die hij geeft, zijn eerder figuren van specifiek politiek belang, onder andere Simon Mirabello ¹⁰⁶. Nochtans zit er in zijn voornaamste conclusie zeker een kern van waarheid. Hij onderscheidt zoals gezegd twee tegengestelde en complementaire trends : een toenadering van de Vlaamse adel naar de hoge burgerij en omgekeerd – goed geïllustreerd met het voorbeeld van de familie van Gavere – maar de twee klassen bleven duidelijk toch onderscheidbaar ¹⁰⁷. Hierbij dient opgemerkt dat de toenadering van (een deel van) de burgerij naar de adel, die nog steeds de klasse met het grootste sociale prestige was en bleef gelden als maatschappelijk ideaal, veel omvattender lijkt te zijn geweest dan de omgekeerde trend.

103 NICHOLAS, op. cit., p. 251.

104 BLOCKMANS, Het Gentse stadspatriciaat, p. 347; DE GHELLINCK-D'ELSEGHEM, op. cit., p. 47.

105 We komen hierop terug in DUMOLYN (J.) & VAN TRICHT (F.), Adel en nobilitatieprocessen in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen: een status quaestionis, in: Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis van de Nederlanden, 115 (2000), pp. 197-222..

106 NICHOLAS, op. cit., p. 263.

107 NICHOLAS, op. cit., p. 263; DE LIEDEKERKE (R.), La maison de Gavre et de Liedekerke. Histoire de la ligne directe depuis l'origine jusqu'à nos jours, 2 dln., s.l., 1961-1969.

Hoewel burgers en edelen duidelijk onderscheiden groepen vormden met elk hun eigen ambities, waren hun belangen daarom natuurlijk niet altijd tegengesteld. Reeds na de moord op graaf Karel de Goede in 1127 sloten een aantal steden (onder andere Brugge en Gent), hoge edelen (onder andere Daniël van Dendermonde en Iwein van Aalst, beiden *pairs* van Vlaanderen) en ridders een alliantie, die uiteindelijk ook succesvol bleek te zijn. Een lid van de hoge adel, Iwein van Aalst, fungeerde als woordvoerder van deze bonte coalitie. De belangen van de diverse genoemde groepen liepen op dat moment dus duidelijk samen ¹⁰⁸. Feit is ook dat de Vlaamse adel al op dat moment (het toppunt van haar eigen macht) heeft moeten beseffen dat de steden op zijn zachtst gezegd een factor waren waarmee ze moesten rekening houden. Toch zijn er geen bewijzen van een soort 'stadsadel' op dit moment ¹⁰⁹. Edelen waren dikwijls (zeer populaire) militaire aanvoerders van steden en namen ook diplomatieke taken op. Zo werd graaf Lodewijk van Nevers in 1337 gedwongen de in Gent zeer geliefde edelman Zeger van Kortrijk te arresteren, omdat hij contacten had gelegd met de Engelse koning Edward III om een oplossing te vinden voor de crisis in de textielsector door het Engelse verbod wol uit te voeren ¹¹⁰. Een aantal Bruggelingen die in 1302 door de graaf tot ridder waren geslagen, steunden niettemin de stad tegen de graaf tijdens de 'Kustvlaamse opstand' van 1323-1328 en hun eerste loyauteit lag dus nog bij de stad (al kan dit ook met de pro-Franse politiek van Lodewijk van Nevers te maken gehad hebben) ¹¹¹. Ook later waren er vormen van 'samenwerking', waarbij de adel als beschermers en patroons van de steden optrad: grote heren uit bijvoorbeeld de families de Croÿ en de Lannoy vervulden deze rol vooral sinds de tweede helft van de 15de eeuw als beschermers van Rijsel en Sint-Omaars ¹¹². Ook de Vlaamse

108 GANSHOF, *Les origines*; BOONE, *La terre, les hommes*, p. 170.

109 Zie voor dit sterk tijds- en plaatsgebonden begrip en haar relatie met het al even veelsoortig gebruikte woord 'patriciaat' verschillende bijdragen in ELZE (R.) & FASOLI (G.) (ed.), *Stadtadel und Bürgertum in den italienischen und deutschen Städten des Spätmittelalters*, Berlijn, 1991.

110 BOONE (M.) & PREVENIER (W.), *De 'stadsstaat'-droom*, in: J. Decavele (ed.), *Gent. Apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, p. 85.

111 DE PAUW (N.), *L'enquête de Bruges après la bataille de Cassel, documents inédits publiés in: Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 5e reeks, IX, 1899, pp. 665-704.

112 DERVILLE (A.), *Pots-de-vin, cadeaux, racket, patronage. Essai sur les mécanismes de décision dans l'état bourguignon*, in: RN, 56, 1974, pp. 353-364

vliesridder Roeland van Uutkerke uit het begin van de 15de eeuw had een soort patronagerelatie met de stad Mechelen, waarvan hij de belangen behartigde, en een haat - liefde verhouding met Brugge ¹¹³.

Een ander soort 'aristocratisering' stelde O. Mus vast voor Ieper, waar sinds de tweede helft van de 15de eeuw het stadsbestuur volgens hem in toenemende mate in handen kwam van adellijke personen of ridders ¹¹⁴. De vraag kan echter gesteld worden in hoeverre die mensen effectief allemaal van adel waren. Voor het Gentse stadsbestuur kan vastgesteld worden dat vertegenwoordigers van bekende adellijke geslachten als van Gistel en van Massemen de titels van 'ridder', 'mer' of 'jonkheer' deelden met leden van families waarvan de werkelijke adeldom ten zeerste te betwijfelen valt, zoals de familie Pappal, Smul, Pehaert of Haghelin ¹¹⁵. Het voorkomen van deze titels onder de leden van de stedelijke besturen lijkt dan eerder te duiden op de adellijke aspiraties van (een deel van) de stedelijke elites, dan op een 'veredeling' van de stedelijke besturen. Wel duidelijk is dat in tijden van gezagscrisis (zowel bij opstand als restauratie van de vorstelijke macht) opvallend veel edelen een eersterangsrol speelden in het Gentse stadsbestuur ¹¹⁶.

De Win geeft een interessant overzicht van de evolutie in het sociaal prestige van de Brabantse edellieden en patriciërs. Waar het 14de-eeuwse patriciaat zichzelf nog als echte stadslieden beschouwde (de stad vormde immers hun bescherming en hun machtsbasis), probeerde het een eeuw later eerder aansluiting te vinden bij de adel. Dit wordt dan verklaard door een bewuste inspanning van de Bourgondiërs om het adellijke prestige weer wat op te schroeven, en de gelijktijdige relatieve achteruitgang qua macht en uitstraling van de steden ¹¹⁷. Ook voor het hertogdom Bourgondië werd vastgesteld

113 BOONE (M.), Une famille au service de l'état bourguignon naissant. Roland et Jean d'Uutkerke, nobles flamands dans l'entourage de Philippe le Bon, in: RN, LXXVII, 1995, p. 240.

114 MUS (O.), Mutaties in de samenstelling van de Ieperse magistraat in de 15de eeuw, pp. 77-92. Er is geen systematisch onderzoek naar gevoerd, maar wie de schepenlijsten van Gent en Brugge oppervlakkig bekijkt, kan ook vaststellen dat er regelmatig adellijke of ridderlijke figuren op voorkomen.

115 Inlichtingen uit de databank van mevr. I. Schoups, stadsarchivaris van Antwerpen, met de Gentse politieke mandaten uit de Bourgondische periode, waarvoor dank.

116 BLOCKMANS (W.), Het wisselingsproces van de Gentse schepenen tijdens de XVde eeuw, in: HMGOG, XLI, 1987, p. 93.

117 DE WIN, The Lesser Nobility, pp. 105-106.

dat bepaalde sociale en professionele groepen die in de omgeving van de adel vertoefden, dit gedrag imiteerden: heerlijke officieren, ontvangers, rechters en baljuws ¹¹⁸. Als we dit op Vlaanderen projecteren, zouden we ons aan een gelijksoortige evolutie kunnen verwachten, die echter iets minder in intensiteit zou moeten zijn. Stedelijke trots en zelfbewustzijn enerzijds en adellijke aspiraties of pretenties hoeven elkaar trouwens niet per se uit te sluiten. Pieter de Coninck, hoewel een volbloed volksmenner uit de middenklasse, heeft waarschijnlijk niet getwijfeld om de ridderslag te ontvangen. De patriciër Jacob van Artevelde, in het bezit van een heerlijke titel, vermoordde in 1340 een Brabants ridder die gezegd had dat hij niet van de adel was ¹¹⁹.

Slechts door nauwkeurige studies van een familie over een paar eeuwen heen, kan men werkelijk inzicht krijgen in de economische en sociale processen die de hogere klassen voor verblijf in stad of platteland deden kiezen, niet vanuit een paar geïsoleerde vermeldingen. De Brugse familie de Vos vertoont een aantal typische kenmerken van de 'informele' adel, de twijfelachtige grensgevallen. In de 14de eeuw worden ze gesignaleerd als koopmansklerken en makelaars. Er zijn al snel dochters in de familie die met ridders trouwen, andere die in het klooster treden (ook een typisch adellijk kenmerk dat de burgerij overgenomen had) en zonen die kanunnik worden. Boudin II de Vos is eind 14de eeuw al aardig op weg naar de adel dankzij zijn heerlijkheden (en ook zijn allodiaal bezit) en zijn huwelijk met Elizabeth van Massemen, telg uit een familie van wie de adel niet betwist werd, toen hij ook nog geridderd wordt wegens zijn moed in grafelijke dienst tijdens de Gentse Oorlog (1379-1385). Zijn zoon Boudin III de Vos zou dan trouwen met Margaretha van Lovendegem, erfdochter van Roeland, heer van Lovendegem en van Margaretha van Praet, twee andere duidelijk adellijke geslachten. Voor een groot deel had de familie de Vos haar prestige en haar entree in de adel afgedwongen via het bekleden van waardigheden in het Brugse stadsbestuur. Twee generaties later telde ze ook afgevaardigden in de Gentse magistratuur, natuurlijk behorend tot de heretogsgezinde partij. Na de exploten van zijn grootvader in de strijd

118 CARON, *La noblesse dans le duché de Bourgogne*, pp. 167-168.

119 NICHOLAS (D.), *The Van Artevelde of Ghent: the Varieties of Vendetta and the Hero in History*, Ithaca, 1988, p. 33.

tegen de miltzieke Gentenaars tussen 1379 en 1385 ontsnapte Boudin IV de Vos op het nippertje aan het schavot tijdens de volgende grote opstand van Gent (1449-1453)¹²⁰. De familie de Vos heeft zich in latere eeuwen echter niet kunnen handhaven in haar vooraanstaande maatschappelijke positie¹²¹.

Het 'staatsfeodalisme': de rol van de vorstelijke dienst

Prosopografisch onderzoek naar de adel in de kasselrij Rijsel toonde aan dat er dankzij hertogelijke bescherming en gunsten een beperkte kring van sterk invloedrijke families tot stand kwam, die de hoge posten in de lokale administratie – zoals het gouverneursambt – monopoliseerden¹²². Ook in het Noordfranse baljuwschap van Atrecht waren zowat alle heren die over een groot inkomen beschikten, gekend in de entourage van de hertog, in leger en administratie¹²³. Twee derden van het totale adellijk leenroerig inkomen uit de kasselrij Rijsel ging naar 32 personen, voornamelijk naar hen die hun opgang te danken hadden aan de hertogen, zoals Jan van Kooigem die in 1475 vijf lenen hield in het Rijselse met een jaaropbrengst van 1504 pond parisis (lb par)¹²⁴. En ook de heren van Poeke vormden een goed voorbeeld van de band tussen trouw aan de vorst en het herstel of de uitbreiding van de economische macht van een familie. Wat doorgaans omschreven wordt als het 'staatsfeodalisme' is een sociale formatie waarin delen van de overheidsmacht en de overheidsinkomsten voor een stuk de plaats van de grond innemen in het systeem waarmee de vorst de heersende klas-

120 D'HOOGHE (C.) m.m.v. BALTHAU (E.), Een bijdrage tot de studie van het stadspatriciaat in de late Middeleeuwen. De Brugse familie De Vos in de 14de - 15de eeuw, in: Castellum, V, 1988, pp. 4-81.

121 D'HOOGHE (C.) m.m.v. BALTHAU (E.), op. cit.

122 COOLS (C.H.), Met raad en daad? Een doorkijk op een landelijke elite. Aristocratie in de Rijselse Kasselrij naar het einde van de vijftiende eeuw toe, onuitgegeven licentiaatsverhandeling RUG, Gent, 1992; IDEM, Le prince et la noblesse dans la châtellenie de Lille à la fin du XVe siècle: un exemple de la plus grande emprise de l'Etat sur les élites locales?, in: RN, LXXVII, 1995, pp. 387-406.

123 CARON (M. Th.), Enquête sur la noblesse du bailliage d'Arras à l'époque de Charles le Téméraire, in: RN, LXXVII, 1995, p. 418.

124 COOLS, op. cit., p. 400.

sen integreert. In een aparte bijdrage wensen we deze problematiek uitvoeriger uit te werken ¹²⁵.

De dynamische elementen onder de adel, die er tijdens de inkomstencrisis in slaagden zich ten koste van hun standgenoten te verrijken, werden echter eveneens politiek uitgeschakeld als ze er niet in slaagden de vorstelijke gunst in te winnen. Het cumuleren van meerdere heerlijkheden was niet voldoende. Het lijkt erop dat het vervullen van hoge politieke, juridische en militaire ambten bijna een *conditio sine qua non* was voor behoud van de geprivilegieerde sociale situatie op lange termijn of zelfs van de familie op zich. Het rechtshoerlijke surplus van de landbouwproductie dat de adellijke heren nog slaagden te vervreemden van de producenten, zou nooit meer hoger komen te liggen dan een paar procent van de totale oogstbrengrst van een boer. Enkele voorbeelden kunnen het belang van de vorstelijke ambten ten volle illustreren.

De oudste heer van Poeke was Steppo, die in 1139 in de bronnen verschijnt. Eulaard I van Poeke steunde Gwijde van Dampierre en de Klauwaarts; zijn zoon Olivier II, gehuwd met Johanna van Steeland (een andere Vlaamse adellijke 'ambtenarenfamilie'), was ook een trouwe vazal van de graaf; Roeland I, heer van Poeke, hielp in 1346 Lodewijk van Male ontsnappen uit Gent. Zijn neefje Eulaard II van Poeke, heer van Tomme in Tielt, volgde hem op als heer van Poeke. Hij huwde met Margaretha de Vos die in 1372 de heerlijkheid Wingene kocht. Eulaard II sneuvelde in 1382 als aanvoerder van de Brugse troepen tegen de Gentse rebellen op de slag bij het Beverhoutsveld; zijn oudste zoon Eulaard III erfde al zijn bezittingen, hij huwde achtereenvolgens met Katelijne van Borsele en Anastasia van Oultre, burggravin van Ieper en vrouwe van Welden. De familie van Poeke accumuleerde in de loop van de 14de eeuw naast de heerlijkheid Poeke dus ook de heerlijkheden Tomme in Tielt, Wingene, Welden en het burggraafschap van Ieper. Jan I erfde dit alles en werd aldus een van de rijkste Vlaamse edelen uit zijn tijd ¹²⁶.

125 DUMOLYN (J.) & VAN TRICHT (F.), Adel, burgerij en staatsvorming in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen (nog niet verschenen): hierin zullen we ook meer aandacht besteden aan de juridische aspecten van de adeldom en de adelverheffing in het laatmiddeleeuwse graafschap.

126 Databank. Ook: GESQUIERE, op. cit., pp. 353-356, en STOCKMAN (L.), De eerste heren van Poeke, in: Appeltjes van het Meetjesland, XXVIII, 1977, pp. 160-164.

De evolutie van de familie van Stavele, waarvan de leden van de hoofdtak het ambt van burggraaf van Veurne bekleedden, toont ook overduidelijk aan dat de sociale, economische en politieke hoogtenpunten bereikt werden in samenhang met de belangrijkste vorstelijke functies. Het verband tussen de economische macht van de heren van Stavele en hun juridische, financiële en administratieve positie als burggraven komt hier overduidelijk tot uiting. Dit soort aloude dienstadel was blijkbaar beter gewapend gebleven tegen de verwoestende crisis van de adellijke inkomsten vanaf de 13de eeuw. De erfelijk-gefeodalisierde functie van burggraaf werd weliswaar in dezelfde periode sterk uitgehold door de opkomst van de grafelijke baljuws, maar de burggraven evolueerden van vorstelijke vertegenwoordigers in de kasselrij naar leidinggevende figuren binnen de kasselrij¹²⁷. Er volgde dan een gestage opgang van de familie op de sociale ladder, waarbij pas in de 16de eeuw echte topambtenaren voorkwamen en de van Staveles tot de hoogste adel van de Nederlanden mogen gerekend worden. Meerdere leden van de van Staveles huwden ook met mensen uit andere 'ambtenarenfamilies', zodat de aanverwanten volgens de auteur ook dezelfde houding hadden tegenover de vorst¹²⁸.

De vraag is ons inziens echter of de laatmiddeleeuwse edellieden met politieke ambities hoegenaamd wel een andere keuze hadden. Er waren zonder twijfel ook edellieden die lokaal nog van belang waren, en nog redelijk veel bezittingen hadden, maar op politiek vlak niet meetelden. Vanuit de aanpak van ons onderzoek (dat gevoerd werd in de marge van een prosopografische studie naar het hoger overheidspersoneel in het Bourgondische Vlaanderen) zijn die personen ongetwijfeld wat meer in de schaduw gebleven, zodat we het gevaar lopen in een cirkelredenering terecht te komen. Merken we kort op dat een meer omvattende studie over de laatmiddeleeuwse adel deze groep geenszins zou mogen verwaarlozen, aangezien die misschien wel het talrijkste segment van de adellijke klasse vormde. Maar die groep binnen de adel die in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen nog

127 VAN ACKER (J.), De familie van Stavele (1298-1603) in de kasselrijen van Veurne en Kortrijk, in: HGOKK, nieuwe reeks, LIV; 1988, pp. 5-242, vooral pp. 162, 211-214, 224. Dit soort conclusies moeten jammer genoeg indirect afgeleid worden omdat in dit weliswaar betrouwbaar en degelijk onderzoek een sociaal-economische vraagstelling ontbreekt.

128 VAN ACKER, op. cit., pp. 213-214, 224.

een maatschappelijke rol van betekenis speelde, was juist de 'staatsfeodale' adel: de edellieden die er dankzij de vorstelijke dienst niet alleen in slaagden tijdens de moeilijke crisisperiode het hoofd boven water te houden, maar er ook dankzij de invloed en de inkomsten die ze in overheidsdienst verwierven, in slaagden hun heerlijke bezittingen gevoelig uit te breiden, waardoor ze het achtergebleven deel van de adel in de schaduw stelden.

De 'Roede van Tielt' was een gebied waar nog opvallend veel heren hoge rechtsmacht bezaten in de 15de eeuw, maar het lijkt in die zin eerder een uitzondering te vormen op de algemene trend ¹²⁹. Binnen deze omschrijving zien we dat de families die erin slaagden de grootste expansiepolitiek te voeren (de 'heerlijkhedenverzamelaars' maar nu in de 15de eeuw) vooral diegenen waren die, zoals de van Halewijns, van Poekes en de Gruuthuses, gekend zijn voor de hoge ambten die hun leden waarnamen in vorstelijke dienst ¹³⁰. Daarnaast wordt ook hier de trend bevestigd dat in overheidsdienst rijk geworden patriciërs, zoals Thomas Crempe, de specialist in gewoonterecht van de grafelijke Audiëntie, gretig overgingen tot het opkopen van volledige heerlijkheden ¹³¹. In de Roede van Menen, een onderdeel van de kasselrij Kortrijk bestond er eveneens een overwicht van adellijke families als van der Gracht en van de Woestine ¹³². Tot welke soort adel kunnen deze families gerekend worden? Warlop vermeldt reeds een adellijke familie van Zomergem - van de Woestine vanaf de 12de eeuw ¹³³. Ze lijken dus oude grondadel te zijn, al stelt zich de vraag naar de precieze relatie tussen de door Warlop bestudeerde familie en deze uit de Roede van Menen. Vanuit het aanwezige bronnenmateriaal kon ook moeilijk aangetoond worden of de familie van der Gracht nu tot de 'oude grondadel', dan wel tot de 'nieuwe adel', 'ambtsadel', 'geldadel' of 'boerenadel' gerekend moet worden ¹³⁴.

129 GESQUIERE, op. cit., pp. 504-505.

130 GESQUIERE, op. cit., p. 506.

131 GESQUIERE, op. cit., pp. 506-507.

132 MASSCHELEIN, op. cit., pp. 550-552: andere voorbeelden zijn de families Hauweel, van der Stoet en van de Walle, waarvan we van de eerste al zeker kunnen bevestigen dat ze - net als de van der Grachts en van de Woestines - veel overheidsdienaars heeft geleverd.

133 WARLOP, *De Vlaamse adel*, dl. II, p. 602-608.

134 VERCAEMST (E.), *De adellijke familie van der Gracht van Moorseele (Kasselrij Kortrijk, 1220-1554)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL, Leuven, 1985, p. 681.

Waarschijnlijk stamde ze af van de gelijknamige familie die reeds in de 12de eeuw in het dorp Roborst opduikt; toch is binnen de kasselrij Kortrijk Wouter II de eerste die edelman genoemd werd. Ze waren in de 12de en 13de eeuw misschien bescheiden *nobiles* geweest, die zich pas in de 14de en zeker de 15de eeuw opwerkten tot *nobiliores* en zelfs *nobilissimi* ¹³⁵. Warlop vermeldt in elk geval vertegenwoordigers van een adellijke familie van der Gracht ('Fossa') vanaf de 12de eeuw ¹³⁶. Sinds de regering van Gwijde van Dampierre, toen Wouter I van der Gracht baljuw van Dowaaï en daarna van Aalst werd, en de graaf zelfs volgde in zijn Franse gevangenschap, begon de sociale opgang van dit geslacht. Leden ervan werden onder andere hoofdpointers (ontvangers van belastingen) van de kasselrij, kapiteins van het kasteel van Kortrijk, baljuws van Gent en Brugge. Ze steunden de graaf ook steeds financieel en militair ¹³⁷. Hoewel de familiehoofden van de familie van der Gracht tot aan het begin van de 16de eeuw steevast ook ridder werden, bleven hun militaire prestaties toch meestal beperkt tot het bekleden van functies als kapitein en kastelein van het kasteel van Kortrijk op het einde van de 15de en aan het begin van de 16de eeuw ¹³⁸. Door een weldoordachte huwelijkspolitiek, waarbij steeds echtgenotes uit hoge adellijke families zoals van Moerkerke, van der Capellen, van Halewijn, van Gistel of van Stavele werden gekozen, kon de familie van der Gracht haar onroerend patrimonium geleidelijk uitbreiden in de loop van de 15de en 16de eeuw. Dit gebeurde vooral onder Wouter III, raadsheer en kamerling, hooggeplaatste vorstelijke dienaar en één van de belangrijkste edelen in de Vlaamse Statenvertegenwoordiging tijdens de laatste decennia van de 15de eeuw. Die kocht een hele reeks heerlijkheden, lenen, erfrenten en tienden aan en breidde ze verder uit, doordat hij over uitgebreide financiële middelen beschikte dankzij hertogelijke gunsten, functies en opdrachten ¹³⁹. Hoewel we hier een hele reeks mechanismen van sociale opgang tegelijk aan het werk zien, wordt het duidelijk dat het familiepatrimonium en de weerklank van de geslachtsnaam de sterkste opsteker kenden wanneer de leden van de familie

135 VERCAEMST, op. cit., p. 682.

136 WARLOP, op. cit., p. 208.

137 VERCAEMST, op. cit., pp. 683-684.

138 VERCAEMST, op. cit., p. 683.

139 VERCAEMST, op. cit., pp. 180-181, 688 en passim.

voornamen politieke functies bekleedden. Dat was voor de adel de essentie van het 'staatsfeodalisme'.

Naast de reddingsboei voor een aantal 'oude' en 'nieuwe' (13de-eeuwse) adellijke geslachten, was het staatsfeodalisme tegelijk de springplank voor niet-adellijke grondbezittende elementen in vorstelijke dienst. De 15de eeuwse ontwikkeling van de familie Alaerts - van Diksmuide illustreert hoe vorstelijke functies, een adellijke alliantiepolitiek en het verwerven van grond en titels deel uitmaken van één en hetzelfde maatschappelijk proces dat tot adeldom leidde. Reeds in 1347 bezat Eustache Alard, schepen van Kaprijke, een eigen zegel. *Her* Jan Alard bezat een prebende in de kerk van Dendermonde in 1356 en Boudin Alaert wordt in datzelfde jaar vermeld als schout van heer Filips van Zaamslag. Eind 14de eeuw vinden we leden van deze familie terug in Gent, wanneer de staten van goed worden opgemaakt van Kateline, Lieven en Willem Alaert. Daniel Alaerts werd waarschijnlijk omstreeks 1370 geboren te Kaprijke als zoon van Jan Alaerts, die misschien schepen van het Brugse Vrije geweest was. Al sinds 1391-92 was hij in dienst van de hertog; daarvoor had hij kerkelijke functies bekleed, maar had terug de lekenstaat aangenomen. In 1390 treffen we hem aan als *petit cleric* in private dienst bij Jehan Lefevre, zelf klerk van de Rekenkamer van Rijsel. Daniel Alaerts werd secretaris van de hertog vanaf 1394 en hij heeft ook als secretaris in dienst van de Franse koning gewerkt. Zijn carrière bereikte een voorlopig hoogtepunt toen hij op 19 december 1400 de eed aflegde als rekenmeester in de Rekenkamer van Rijsel, het centrale financiële controle-orgaan van het graafschap. Omdat de hertog hem echter in zijn nabijheid nodig had als secretaris, kreeg hij één jaar vrijstelling van uitoefening van dit ambt. Op 8 juli 1402 ontving hij dan een commissiebrief als raadsheer in de Raad van Vlaanderen, die op dat moment nog steeds in Rijsel resideert. Alaerts werd een belangrijk figuur in de entourage van de hertog en ook zijn broer Pieter kreeg een rol toebedeeld in het Vlaams-Bourgondisch politieke leven. Hij werd schepen van het Brugse Vrije in 1405, baljuw van achtereenvolgens Oudenburg, Ninove en het Land van Waas en zou volgens een latere (maar weinig betrouwbare) auteur ook een riddertitel hebben gedragen. In elk geval was het Daniel Alaerts die de meeste stappen zette op weg naar de adeldom. Over zijn huwelijken hangt een waas van onduidelijkheid

omdat verschillende latere genealogen elkaar tegenspreken en we op basis van archiefgegevens geen volledig uitsluitel hebben kunnen geven. Het meest waarschijnlijk is dat hij een eerste maal gehuwd was met Marie, dochter van ridder Percheval van der Sare, die stierf in 1420. Hij was in een tweede huwelijk getrouwd met Johanna van Beveren, burggravin van Diksmuide, vrouwe van Bavelingem, Stapele, Waregem en Bavikhove, dochter van Diederik van Diksmuide en Marguerite de Saint-Désir, kleindochter van Hendrik van Beveren, alias van Diksmuide – die nog in de Audiëntie van de graven van Vlaanderen had gezeteld. In een eerste huwelijk was Johanna van Beveren getrouwd geweest met Arnout van Beerst, ridder, heer van het Hof van Beerst en Vladslo. Uit zijn eerste huwelijk had Daniel onder andere een zoon Jan, alias Percheval (een bijnaam die verwees naar zijn grootvader, maar afkomstig was uit de Arthurlegendes en ook adellijke aspiraties vertolkte), schildknaap, getrouwd in 1429 met jonkvrouw Margriet van der Berst, dochter uit het vorig huwelijk van de tweede echtgenote van zijn vader, de vrouwe van Diksmuide. Dus in feite trouwde Jan *alias Percheval* met de oudste dochter van zijn stiefmoeder, die de erfgename was van Diksmuide, waardoor hun zoon Roeland burggraaf van Diksmuide zou worden. Daniels dochter Marie, vrouwe van Genet (een heerlijkheid gehouden van de heerlijkheid Cysoing in de Zale van Rijsel, waarvan het onduidelijk is of ze die van haar moeder had geërfd of als haar vader deze heerlijkheid op een andere manier dan door zijn eerste huwelijk had verworven), huwde in 1419, met Oudard de Blondel-Joigny, baron van Pamele, heer van Oudenaarde, Méry, Canteleu, Wantecourt, Templeuve, het gebied tussen Marke en Ronne etc., zoon van Jehan de Blondel-Joigny en van Marie du Quesnoy. Ze hadden onder andere een zoon Josse, die ook al raadsheer bij de Raad van Vlaanderen zou worden. Eén van de andere dochters van Daniel Alaerts werd in 1420 non in de abdij van Nieuwenbos bij Gent.

Niet bevredigd met zijn geslaagde huwelijkspolitiek en de zorg voor de carrière- en huwelijksplannen voor zijn kroost alleen, was de dynamische ambtenaar intussen ook begonnen met de uitbouw van een eigen belangrijke heerlijkheid, om zoveel mogelijk het odium van geslaagde parvenu af te werpen. Als secretaris, rekenmeester en later raadsheer was Alaerts een belangrijke *machtsmakelaar* in het staats-

vormingsproces¹⁴⁰. Hij was een soort tussenpersoon van enerzijds de vorst en anderzijds de lokale overheden. Van de vorst ontving hij een inkomen, giften en vooral politieke invloed en sociaal prestige, wat hij op lokaal vlak weer kon verzilveren door netwerken van vrienden en cliënten uit te bouwen en giften en steekpenningen te ontvangen, typisch voor de informele en door patronage gekenmerkte politieke cultuur van het staatsfeodalisme. Als hoge vorstelijke ambtenaar kon men op relatief korte termijn een mooi fortuin uitbouwen. Wat kon er dan mooier zijn dan dit te investeren om in eigen streek ook rechtstreeks die overheidsmacht te gaan uitoefenen. Het bekendste voorbeeld is natuurlijk de al aangehaalde Pieter Bladelin, die zijn eigen stadsheerlijkheid Middelburg mocht stichten. De eerdere poging van Daniel Alaerts om heer van zijn geboortedorp Kaprijke te worden is minder gekend omdat ze ook jammerlijk mislukt is. Al in 1394 had hij van Filips de Stoute een motte in Kaprijke tegen een rente gekregen om er de molen op te laten bouwen. In september 1411 verenigde Jan zonder Vrees verschillende Kaprijkse lenen in één leen voor Daniël Alaerts: de ene helft van het vrije molenrecht van de parochie en de motte, die hem al in 1394 gegeven waren, een aantal andere motten, gekocht van Gilles le Foulon, secretaris van de hertog, en van Jan Uytenswane, ridder, en daarnaast nog de huizen die hij al in Kaprijke bezat. Op 1 oktober 1414 verkocht de hertog hem de hele parochie om ze samen met het molenrecht in leen te houden van het kasteel van Gent. Uiteindelijk bezat hij op die manier stad, justitie en heerlijkheid van Kaprijke, met alle renten en inkomsten. Maar op 23 september 1420 moest hij een akkoord sluiten met de heer van Roubaix, de rekenmeesters van Rijsel en Godefroy le Sauvage, algemeen ontvanger van Vlaanderen over de hereniging van Kaprijke met het hertogelijk domein. De nieuwe hertog kocht Kaprijke terug op 31 januari 1421. De financiële politiek van Jan zonder Vrees, waarbij de militaire en politieke avonturen al teveel het hertogelijk domein ondermijnden, werd door Filips de Goede niet verder gezet. Daniel Alaerts kreeg als compensatie en behalve zijn eigen betalingen voor Kaprijke ook de rente van La Gorgue. Het uitvoerig leenbezit van zijn nieuwe echtgenote zal de wonden weliswaar geheeld hebben, en

140 Binnenkort verschijnen de handelingen van het 'Power Brokers' – colloquium dat in mei 1998 te Bergen-op-Zoom werd gehouden, met onder andere een bijdrage van J. Dumolyn over de laatmiddeleeuwse Vlaamse raadsheren.

misschien was het juist wel om die reden dat de hertog mogelijk hierbij bemiddeld heeft. Er is immers niets dat doet vermoeden dat een ongenade bij de nieuwe hertog aan de basis ligt van het verlies van de heerlijkheid Kaprijke. Nog tot zijn dood in 1432 zet Alaerts zijn schitterende carrière verder en wordt zelfs nog president ad interim van de Raad van Vlaanderen. Zoiets leverde hemzelf nog geen adeldom op, maar die van zijn kinderen kon al moeilijker betwist worden ¹⁴¹.

De vernieuwing van sommige heerlijkheden in de late Middeleeuwen

De lenen en achterlenen, hoewel vaak geen heerlijkheden, gehouden van het Leenhof van Harelbeke waren voor een groot stuk in handen van 'bekende families' die carrière hadden gemaakt in vorstelijke dienst: de Halewijns, Scaecs, van den Berghes, van der Gracht e.d. Interessant is hier ook de vaststelling dat de lenen relatief vaak van eigenaar wisselden ¹⁴². Juist het feit dat ze door de opkomende vorstelijke ambtenaren zo gegeerd waren, overtuigde Contamine van het blijvende belang van de heerlijkheden in deze periode ¹⁴³. Niet iedereen kon zich echter de bouw van een volledig kasteel permitteren. Buiten de adel werden dergelijke kapitalen klaarblijkelijk enkel door financiële ambtenaren vergaard: Pieter Bladelin, ook een financieel en sociaal succesverhaal van de Bourgondische administratie en door Filips tot heer van Middelburg gemaakt, kon een dergelijke respectabele bouwactiviteit aan de dag leg-

141 Het lijkt ons hier overbodig het voetnotenapparaat te belasten met de tientallen referenties uit literatuur en archieven, waarvan de zo kritisch mogelijke combinatie (die waarschijnlijk nog onvolkomenheden bevat) tot deze schets van Daniel Alaerts en zijn familie hebben geleid. Ze zal geïnformatiseerd gepubliceerd worden in de databank van het hoger personeel van de Raad van Vlaanderen en de Rekenkamer van Rijsel als onderdeel van de doctoraatsverhandeling van J. Dumolyn.

142 VERMEULEN (M.), *Het grafelijk leenhof van Harelbeke. Feodaal en rechterlijk (1333-1514), onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL, Leuven, 1985*; waarin jammer genoeg geen berekeningen gemaakt worden die ons toelaten de verhoudingen ietwat preciezer uit te drukken; cfr. ook IDEM, *De lenen van het grafelijk leenhof van Harelbeke (1266-1514). Feodaal overzicht*, Leuven, 1990 (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, 95), waarin jammer genoeg de namen van de leenhouders dan weer niet vermeld staan, zodat deze publicatie weinig meer geworden is dan een repertorium dat nuttig is voor lokale vorsers en 'feodale onderzoekers'.

143 CONTAMINE, *La seigneurie*, p. 38.

gen ¹⁴⁴. Er waren ook goedkopere oplossingen. Vanaf de jaren 1370 bezaten vele Gentenaren relatief kleine pachthoeven (kleiner dan 20 ha), zowel oude reserves als nieuw gevormde exploitatiecentra samengesteld uit kleinere percelen, die ze soms een zeker prestige trachtten mee te geven door ze van een opgekocht leen te voorzien. Op de motte werd het oude versterkte huis dan opgeknapt of er werd een nieuw gebouwd om in te richten als 'patricisch lusthof', waar men voor het oog van de lokale gemeenschap de adellijke levenswijze kon nabootsen ¹⁴⁵.

De zucht naar heerlijkheden bij de hoge vorstelijke ambtenaren was zeker geen uitsluitend burgerlijk verschijnsel. Ook de leden van de oude adellijke geslachten die al generaties lang hun vorst dienden, zoals Lodewijk, heer van Moerkerke, een andere raadsheer bij de Raad van Vlaanderen, bleven de inspanningen opstapelen om mooie dorpsheerlijkheden uit te bouwen en het onderscheid met de rest van de adel te onderstrepen. Vanaf 1365 verscheen het leen van het Hof en Kasteel van Moerkerke in de leenboeken, met een foncier van 104 *gemeten* en 29 achterlenen. In 1399 had hij van de hertog gronden opgekocht, gelegen in de parochie Moerkerke, die de vorst waren toegekomen door de dood van de vorige leenhouder. In 1430 had hij van de hertog het leen en het hof van Vake gekocht, een gehucht van Maldegem gelegen in de heerlijkheden Maldegem en Aardenburg, toegekomen aan de hertog door de dood van Josse de Hage, een bastaardzoon van Louis de Hage, een bastaard van Vlaanderen; dit leen werd verenigd met een ander leen dat de heer van Moerkerke van de Burg van Brugge houdt en met het visserijrecht in de parochie Moerkerke en het geheel verenigd in één enkel leen onder de naam Moerkerke. Op 6 augustus 1430 schonk de heer van Moerkerke het visserijrecht, dat nog geen leen vormde, van Moerkerke Ambacht aan de hertog van Bourgondië, op 2 september 1430 verkreeg hij dan na aankoop het leen van Vake van de hertog en wordt het leen ingesteld bestaande uit de visserij, de vogelvangst en de 'zwanerij' van Moerkerke Ambacht, dat hij dan ook terugkrijgt; het hof van Vake fuseert met het hof van Moerkerke. In 1430 werd Moerkerke na

144 CAUCHIES (J.-M.), *Deux grands commis bâtisseurs de villes dans les Pays-Bas bourguignons: Jean de Lannoy et Pierre Bladelin (vers 1450/60)*, in: *De Jacques Coeur à Renault. Troisièmes rencontres*, novembre 1994, Toulouse, 1995, pp. 45-59.

145 THOEN, *Landbouweconomie en bevolking*, p. 514.

veel transacties onder heer Lodewijk met hertogelijke toestemming gefusioneerd met het hof van Vake, met 62 achterlenen aangekocht door de heer van Moerkerke. Ook enkele achterlenen gehouden door de heer van Moerkerke van het hof van Vake, werden aangehecht. Het uiteindelijke 'Hof van Moerkerke' was dan 207 gemeten 1 lijn 6 roeden groot, plus alle renten en 91 achterlenen. Na 1468 begon het leen in grootte te verminderen en werden stukken ervan vreemd. In 1501 bleven nog slechts 113 gemeten 92 roeden over waaronder het kasteel. In 1424 had hij bovendien de baronie van Merwede en de heerlijkheden Steyn, Poelwijk en Leerambacht af van zijn halfzuster Margareta van Merwede. Ook aan het leen dat hij in Cadzand bezat had de hertog in 1425 een aantal gronden op Wulpen toegevoegd ¹⁴⁶.

Besluit

Na de 13de eeuw zou de oude Vlaamse adel nooit meer zijn wat hij ooit geweest was: de absolute en enige heersende klasse. Natuurlijke demografische factoren en de achteruitgang van de landelijke inkomsten – vooral de rechtsheerlijke – decimeerden zijn patrimonium en zijn sociaal-economische macht. Het is evident dat in samenhang met de ingrijpende sociaal-economische transformaties waaraan de adellijke klasse onderworpen was, ook het juridisch *standsbegrip* tegen het einde van de middeleeuwse periode anders werd ingevuld. Het al of niet tot de adel behoren werd hoe dan ook in belangrijke mate bepaald door de erkenning die men kreeg vanwege de publieke opinie. Juridisch was het een gewoonterechtelijke zaak, wat per definitie al aanleiding gaf tot slechts trage en geleidelijke begrips- en inhoudsverschuivingen ¹⁴⁷. We kennen het begin- en

146 Hier geldt hetzelfde als voor Alaerts, maar in het bijzonder moeten we de onuitgegeven licentiaatsverhandeling van JANSSENS, op. cit., pp. 89, 149, 152-161, vermelden.

147 DE WIN, *The Lesser Nobility*, p. 108; IDEM, *Queeste*, pp. 271-272: er waren dus eerder sociaal-juridische dan strikt juridische grenzen; ook CARON (M.-Th.), *La noblesse dans le duché de Bourgogne, 1315-1477*, Rijsel, 1987, p. 538, wijst erop dat adel eerder door sociale consensus dan door absolute juridische criteria bereikt werd.

eindpunt van deze evolutie, maar de precieze omslagmomenten moeten nog nauwkeurig bepaald worden.

Zowel de centraliserende graven en hertogen als de naar regionale dominantie strevende grote steden vernietigden ook grote stukken van haar politieke macht. Al tijdens de laatmiddeleeuwse crisis zelf, en vooral na de stabilisatie ervan tijdens de 15de eeuw, slaagden bepaalde adellijke geslachten erin hun macht en invloed ten koste van hun standsgenoten uit te breiden. Andere, niet-adellijke families (zowel de stedelijke burgerij als rijke boeren die een deel van de politieke elite op het platteland vormden), konden door gelijkaardige mechanismen geleidelijk tot de adelstand opklimmen. De 'klassieke' tegenstelling tussen stad en platteland is hierbij niet zo relevant. De 'staatsfeodale' adel die dankzij vorstelijke dienst aan het hof, in de stad of op het platteland, zijn familie tot hogere maatschappelijke regionen bracht, slaagde erin zijn rurale grondbezit uit te breiden, maar was ook beïnvloed door de stedelijke waarden en (politieke) cultuur. Deze adel verbleef tijdelijk of voornamelijk in de stad om er deel te nemen aan het politieke, sociale en culturele leven, hoewel zijn economische machtsbasis meestal nog voornamelijk op het platteland lag. De trotse poorters bezegelden hun economisch succes met eerbare – en soms zelfs op de duur veradelende – rurale investeringen.

De diptiek De Schepper-Donche en de portretten van Elisabeth Donche

Tijdens de tentoonstelling *Van Memling tot Pourbus* in 1998 te Brugge ¹ was onder de kleinere schilderijen ook een diptiek met de portretten van twee echtelieden te zien. Het tweeluik, omstreeks 1530 geschilderd door de Brugse schilder Ambrosius Benson, stelt Cornelius Duplicius De Schepper (1501-1555) en zijn echtgenote Elisabeth Donche (1495/98 - 1548) voor. In dit artikel willen wij nader ingaan op de portretten, waarvan we de huidige bewaarplaats kort voor het begin van de tentoonstelling op het spoor kwamen, alsook op enkele merkwaardige kopieën van het portret van de echtgenote die we in de loop van ons onderzoek vonden.

De geportretteerden

Laten we eerst in het kort de levensloop van de geportretteerden beschrijven. ² Voor een duidelijker begrip is het hierbij beter te vertrekken van de echtgenote Elisabeth Donche, daar zij reeds weduwe was toen Cornelius haar huwde en de familieclan waar zij deel was van gaan uitmaken ook voor haar tweede echtgenote erg belangrijk bleef.

Elisabeth Donche werd geboren in Lo rond 1495-98 als oudste dochter van Pieter, raadspensionaris van het stadje en van Jacoba

1 M. MARTENS (red.), *Brugge en de Renaissance. Van Memling tot Pourbus*, (Stichting Kunstboek/Ludion, 1998) p. 157 (catalogusnummer 64A-B).

2 Een uitgebreide beschrijving van hun levensloop kon niet samen met dit artikel verschijnen en wordt gepubliceerd in *Westhoek: tijdschrift van geschiedenis en familiekunde in de Vlaamse en Franse Westhoek*. De feiten over hun levensloop die we hier aanhalen en die hetzij nieuw, hetzij een rechtzetting zijn van de thans verouderde biografie van Cornelius De Schepper in *Biographie Nationale de Belgique* (Brussel, 1876) worden dan ook niet door bronverwijzingen in voetnoten ondersteund. Hiervoor verwijzen we naar de nog te verschijnen publicatie.

van de Clichthove. Elisabeths grootvader, ook Pieter genaamd, was schepen-keurheer van de kasselrij Veurne geweest en had zich in 1445 aan de toen nog jonge Leuvense universiteit in de rechten bekwaamd. Haar moeder was een verwante van de Parijse theoloog Joos Clichthove uit Nieuwpoort. Lang heeft Elisabeth haar vader niet gekend: hij overleed in 1502. Haar moeder hertrouwde met Christiaan van Zegerskapelle, heer van het gelijknamige dorp. Haar verdere jeugd jaren bracht ze dus door in de noordelijke uithoek van Kasselambacht, niet ver van St.-Winnoksbergen. Tijdens het schepenjaar 1516-17 huwde zij met Pieter Laurijn van Brugge, de derde zoon van de bekende Jeronimus Laurijn, raadsheer en hofmeester van Maximiliaan van Oostenrijk, gouverneur van de kinderen van Philips de Schone (de jonge keizer Karel en zijn broers en zusters), herstichter van het dorp Watervliet. Pieter Laurijn was dus de broer van Mark Laurijn, deken van de St.-Donaaskerk, de centrale figuur in de humanistische kringen in Brugge.

Pieter Laurijn overleed echter in 1522 op 32 jarige leeftijd. De jonge weduwe en haar drie kinderen, samen met haar ongehuwde zuster Johanna, trokken daarop in bij Mark Laurijn in zijn ruime woning het *Hof van Beveren* in de Brugse Nieuwstraat. Meer dan zes jaar lang bleef zij weduwe. Maar op 6 december 1528 huwde zij opnieuw met een jongeman van 27, Cornelius Duplicius De Schepper, die ondanks zijn jeugdige leeftijd reeds naam had gemaakt in hoge diplomatieke middens.

Cornelius Duplicius De Schepper werd geboren op 18 december 1501, als enige zoon van Andries de Schepper en Gislana de Chivoire. Zijn familie was van Duinkerke oorsprong waar grootvader Jan burge-meester was geweest. Zijn vader werd poorter van Nieuwpoort op 6 mei 1503. Of hij al eerder in de stad woonde en zijn zoon te Nieuwpoort of te Diksmuide geboren werd is nog niet uitgemaakt, zeker is wel dat Cornelius zich in zijn brieven zelf *Neoportuenis* (Nieuwpoortenaar) noemt. Hij verloor zijn beide ouders op erg jonge leeftijd: op 20 november 1509 was hij onder voogdij van zijn drie ooms uit Duinkerke. Hij werd verder opgevoed door zijn oom Jacob, pastoor van Ekelsbeke. Hij kreeg er een gedegen opleiding en werd naar de Parijse universiteit gestuurd waar hij *primus in promotione* werd. Hij legde zich toe op de studie van het Frans, het Latijn en het Grieks, de geschiedenis, de wiskunde en de astronomie. Op 3 december 1522 schreef hij zich in aan het Collegium Trilingue te Leuven. Erasmus die er op dit

ogenblik wel niet meer verbleef had hem niettemin reeds opgemerkt en noemde hem in een brief 'bedreven in vele takken van de wetenschap'.

In 1523 schreef Cornelius een werk over astronomie om de beweringen te weerleggen van enkele astrologen die uit de stand der sterren hadden menen te moeten opmaken dat in 1524 een grote wereldramp zou optreden. Mede door dit boek werd hij opgemerkt door de kanselier van de naar de Nederlanden gevluchte verbannen Deense koning Christiaan II. Hij overhaalde Cornelius om zijn privésecretaris te worden. Dit werd het begin van een diplomatieke loopbaan op Europees niveau. Hij kwijtte zich zo goed van zijn taak dat Christiaan II hem weldra tot zijn onderkanselier benoemde. Hij was toen nauwelijks 22 jaar oud... Ook de landvoogdes van de Nederlanden, Margareta van Oostenrijk, tante van Karel V, had hem opgemerkt en toen Christiaan II, wegens geldgebrek de meeste van zijn medewerkers moest ontslaan, trok zij Cornelius aan om in dienst te treden van Karel V (februari 1526). Cornelius verbleef in Spanje, volgde Karel op zijn veldtochten in Italië en keerde pas in 1528 naar de Nederlanden terug.

Hoewel Cornelius voor een diplomatieke loopbaan gekozen had, heeft hij nimmer zijn grote humanistische belangstelling verloren. Wellicht is het door zijn contacten in het humanistische milieu dat hij de jonge weduwe Elisabeth Donche, schoonzuster van Mark Laurijn leerde kennen. Aan zijn vriend voor het leven, de Poolse hoveling en diplomaat Joannes Dantiscus (Jan Dantyszek) schreef hij reeds in bedekte termen op 6 mei over zijn voornemen haar te huwen. Op 6 december 1528 huwden ze te Brugge.

Wellicht dateert het dubbelportret dat Ambrosius Benson van hen schilderde van kort na hun huwelijk, dus van omstreeks 1530. De jonggehuwden bleven wonen in het Hof van Beveren. Maar het zal niet lang geduurd hebben voor Cornelius de Nederlanden opnieuw verliet want Karel V eiste zijn medewerkers bij zich. Op 24 februari 1530 waren Cornelius en zijn vriend Dantiscus beiden aanwezig bij Karels keizerskroning te Bologna. In 1531 verbleef Dantiscus ook een tijdlang in de Nederlanden bij de Gentse baljuw en bezocht zijn vriend in zijn Brugse woonst in april 1531. Cornelius had hem weten te lokken met de belofte hem de prachtige wereldglobe te laten zien die Lieven Algoet voor Markus Laurijn had gemaakt.

In 1533 en 1534 leidden zijn diplomatieke opdrachten tot twee zendingen naar de Turkse sultan Süleyman II in Constantinopel. Hij

bracht er een vrede tot stand tussen de Ottomanen en de Habsburgers, die niemand meer had durven verhoplen. Zijn reisverslag hiervan bleef bewaard.

In 1538 werd Cornelius door keizer Karel tot lid van de Staatsraad der Nederlanden benoemd. Zijn diplomatieke missies en verre verplaatsingen werden er evenwel niet minder door. In 1540 bijvoorbeeld was hij alweer in de Balkan. Hij werd ook benoemd tot tesorier-generaal van de Nederlanden.

In 1540 kocht Cornelius de heerlijkheid van Eke-op-de-Schelde en liet het kasteel herbouwen. Zijn vele reizen hadden hem uitgeput en hij was wellicht niet ontevreden meer en meer belast te worden met taken in verband met het binnenlandse bestuur van de Nederlanden. Hij werd een zeer gewaardeerde medewerker van de landvoogdes Maria van Hongarije, zuster van keizer Karel die hem *homme de réputation et de savoir, lesquels sont tant partout bien cler semés* noemt. Hij was o.a. belast met alles wat met de maritieme verdediging van de Nederlanden te maken had en met de openbare werken.

De Benson-diptiek van Cornelius De Schepper en Elisabeth Donche, in een renaissancecekkast, omstreeks 1935 (thans in eenvoudige vergulde lijsten in The Art Gallery of New South Wales, Sydney). Foto R.D.K. Den Haag.

Op 20 augustus 1548 overleed zijn echtgenote Elisabeth Donche. Zij werd te Eke in de kerk begraven. In haar grafschrift noemt Cornelius haar een uitzonderlijke vrouw (*matrona rarissima*). Cornelius hertrouwde in 1549 met de Brugse Margareta Loonis, maar had bij haar geen kinderen. Bij zijn eerste vrouw had hij een zoon Cornelius en een dochter Anna. Cornelius zelf overleed na een korte ziekte op 28 maart 1555. Hij werd bijgezet bij zijn eerste vrouw in de kerk van Eke. De grafsteen bestaat nog steeds, nu aangebracht achteraan in de binnenmuur van de kerk.

De diptiek De Schepper-Donche

De twee kleine portretten, die elk 18,5 x 21,5 cm meten, hebben een afgeronde bovenrand. Op de rugzijde zijn hun wapenschilden geschilderd, zodat elke twijfel over de identificatie uitgesloten is. Het geschilderde wapenschild van Cornelius stemt volledig – ook in het helmteken – overeen met zijn zegel aan het denombrement die hij indiende na de aankoop van de heerlijkheid Eke-op-de-Schelde (zie hoger). Ook het wapenschild van zijn echtgenote: van hermelijn met een rode roskam stemt overeen met talrijke voorstellingen op zegels van de familie Donche.³ Zij worden afgebeeld op een groene achtergrond. Hij draagt een donkere mantel gevoerd met pels over een zwarte jas en een zwarte hoed. Zij draagt een bruin kleed, gevoerd met pels, en witte mouwen. Deze portretten werden geschilderd omstreeks 1530-40 door de Brugse schilder Ambrosius Benson.

3 Zie bv.: P. DONCHE, Het wapen der familie Donche op zegel, in: *Vlaamse Stam*, jrg. 22, nr. 6, juni 1986, pp. 275-281. Voor de rode kleur van de roskam, vergelijkbare men met de afbeelding van zijn wapenschild in een getijdenboek voor Jacob Donche x Philippa Utenhove, raadsheer bij de Raad van Vlaanderen (overleden 1492, Dendermonde, afkomstig van Veurnambacht), bewaard in Scrips College, Claremont (CA, USA), Denison Library, ms. Kirby, nr. 1, of de beschrijving van dit handschrift in: C.W. DUTSCHKE, D.J. DUTSCHKE, R.H. ROUSE, *Medieval and Renaissance Manuscripts in California Libraries. I. Claremont Libraries*. (Univ. of California Press, Berkeley, 1986) met in de illustratie 28 de wapenschilden Donche en Utenhove. Het wapenschild Donche bevat echter meestal ook nog drie sterren. Het ontbreken van de sterren komt vrijwel alleen voor bij Elisabeth Donche en in de Diksmuidse tak.

Ambrosius Benson

Ambrosius (Hambrosus) Benson (Bensons, Bencon, Bensoen, Bentsoen) was afkomstig van Lombardije in Noord-Italië, waar hij omstreeks 1495 wellicht in het stadje Benzzone geboren was. Rond 1515 vestigt hij zich in het atelier van Gerard David te Brugge, wordt poorter van de stad in 1519, en schrijft zich dan als vrijmeester in het schildersgild in. Van dan af leidt hij een zeer productief atelier. Zijn verkiezing in 1521, 1539 en 1545 tot *vinder*, in 1537 en 1543 tot deken en in 1546 tot hoofdman van het gild, getuigt van de grote waardering die hij te Brugge genoot. Hij maakt vooral religieuze onderwerpen en portretten alsook allegoriserende genrestukken. Zijn voornaamste cliënten zijn de Spanjaarden te Brugge die zijn productie massaal exporteerden naar het Iberisch schiereiland. Nu bevinden zich daar nog steeds de meeste van zijn werken (en zo goed als geen te Brugge).

Benson woonde te Brugge aan de hoek van de huidige Vlamingen Academiestraat, Cornelius De Schepper en Elisabeth in het Hof van Beveren in de Nieuwstraat; dit is, in tegenovergestelde richtingen, telkens op een 250-tal meter van het Belfort. Dat in de kleding van Cornelius opvallend veel en in deze van echtgenote minder, maar toch nog duidelijk aanwezig, bont voorkomt is typisch voor de schilder Benson: hij telde onder zijn verwanten en vrienden nogal wat pelshandelaars en pels is dan ook nadrukkelijk aanwezig in vele van zijn portretten...

Locaties van de portretten

Waar beide portretten zich in de loop der eeuwen bevonden is enkel voor de laatste honderd jaar bekend: vóór W.O. I maakten zij deel uit van de verzameling van baron Albert Oppenheim te Keulen. Ze waren op dat ogenblik toegeschreven aan de Duitse schilder Hans Holbein de jongere. Bij de veiling van de verzameling Oppenheim bij Lepke te Berlijn, aangekondigd voor 27 okt. 1914, maar door de wereldoorlog uitgesteld tot 19 maart 1918 was reeds twijfel gerezen over de schilder: in de catalogus worden ze (als nrs. 1 en 2) toegeschreven aan *Hans Holbein d.J. oder Ambrosius Benson*.

Zes jaar later doken ze op in Den Haag, Zaal Kleyskamp, in de veiling Kirsch van 10 juni 1924. De catalogus (nr. 1) vermeldt ze als: *Benson*. De koper was wellicht een Amerikaan die de portretten meenam naar de Nieuwe Wereld, want in 1929 waren zij te zien op een tentoonstelling over de Vlaamse Primitieven in de Kleinberger Galleries te New York (catalogus nrs. 63 en 64). Minstens vanaf 1934 waren zij in de privé-verzameling van Ralph Harman Booth te Detroit, Michigan.⁴

Deze opeenvolging van plaatsen waar de portretten zich bevonden, wordt verhaald in het boek van G. Marlier over de schilder Ambrosius Benson dat in 1957 te Damme verscheen.⁵

De portretten zijn ook opgenomen in het grote overzichtswerk van Oude Schilderkunst in de Nederlanden van de Duitse kunsthistoricus Max Friedländer in zijn deel XI dat in 1934 verscheen, waar ze gecatalogeerd worden als nr. 295. In zijn boek heeft Friedländer het dan nog over een *Bildnispaar*, m.a.w. de afgebeelde personen waren niet geïdentificeerd.⁶

Wellicht is het Georges Marlier die in zijn werk van 1957 de afgebeelde personen voor het eerst identificeerde als Cornelius De Schepper en Elisabeth Donche (vermoedelijk aan de hand van de wapenschilden op de rugzijde). Zijn gedetailleerd onderzoek over de schilder Benson op basis van Brugse archiefstukken laat in elk geval vermoeden dat hij de raadpleging van originele historische bronnen geenszins schuwde. Typisch voor de portretten van Benson zijn de lange vingers en de donkere schaduwen aan de randen, die zijn Italiaanse achtergrond verraden.

4 M.J. FRIEDLÄNDER, *Die Altniederländische Malerei*, Leiden 1934, p. 159 vermeldt als zich bevindend in de *Sammlung Booth*.

5 G. MARLIER, *Ambrosius Benson et la peinture à Bruges au temps de Charles-Quint* (Damme, Uitgeverij Museum van Maerlant, 1957), vermeldt in de tekst op pp. 254-256, in de catalogus als nr. 141 (p. 319) en afgebeeld in plaat LXXIII (die enkel de portretten en niet lijst of kast waarin ze ingewerkt zijn weergeeft).

6 M. J. FRIEDLÄNDER, *Die Altniederländische Malerei, XI: Die Antwerpener Manieristen, Adriaen Ysenbrant* (Leiden, 1934), catalogus nr. 295. Zijn overzichtswerk werd gepubliceerd in vele delen vanaf 1924. In de Engelse editie van 1974, *Early Netherlandish Paintings, The Antwerp Mannerists, Adriaen Ysenbrant* (Leiden, 1974) heeft het eveneens catalogusnr. 295. Max Friedländer (1867-1958) was conservator van het Museum van Berlijn. Bij de opkomst van het Derde Rijk, week hij uit naar Leiden (1935). Hij nam zijn persoonlijk archief mede dat nu berust in het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te Den Haag.

De huidige bewaarplaats

In 1990 probeerden we uit te vinden of de portretten zich nog steeds in Detroit bevonden. Via enkele brieven kwamen we in contact met de kleinzoon van Ralph Harman Booth.⁷ Zijn vader erover ondervraagd hebbend, liet hij ons weten dat deze meende dat de portretten, samen met andere schilderijen, door de weduwe van R.H. Booth, geschonken waren aan de National Gallery of Art in Washington. Helaas was het antwoord van deze instelling negatief: er waren geen schilderijen van Benson aldaar, de schenking in 1948 betrof Italiaanse en Duitse schilderijen. Maar een kopie van een krantenartikel uit 1951 reveleerde dat Mrs. Booth ook in 1951 kunstvoorwerpen geschonken had aan het Detroit Institute of Arts.⁸ Maar ook hier was het antwoord negatief.⁹

In 1997, naar aanleiding van een vernieuwde belangstelling, plaatsten we een open vraag in een gespecialiseerd tijdschrift.¹⁰ Hierop kwam welgeteld één enkele (voorzichtige) reactie, maar wel een hoopgevende: de portretten waren gezien in Sydney.¹¹ Zij waren in 1994 geschonken aan The Art Gallery of New South Wales door een verza-

7 Via brieven aan Michigan State University, East Lansing (Dept. of History) en The University of Michigan, Ann Arbor, (Dept. of History); deze instellingen stuurden onze brief door naar het Detroit Institute of Arts, die verder stuurden naar John L. Booth, II.

8 We vernemen uit het krantenartikel van 12 sept. 1951 ook dat de familie Booth een radiostation en een krantenuitgeverij beheerde. De familie bezat een groot *art-filled mansion* in de voorstad Grosse Pointe van Detroit. Uit het briefhoofd van 1990 bleken zij actief in "Broadcasting and Cable Communication" (televisiestation).

9 Enkele pogingen om via een open vraag verspreid via wereldwijde computernetwerken mogelijks een tip te krijgen, strandden toen op het nog niet genoeg doorgedrongen zijn van dit soort communicatiemiddelen onder musea en kunsthistorici.

10 *Historians of Netherlandish Art Newsletter*, Vol. 14, No. 2 (nov. 1997), pp. 4-5. Met dank aan conservator Dr. Dirk De Vos van het Brugse Groeningemuseum die ons de tip gaf onze vraag in dit tijdschrift te plaatsen.

11 Reactie - via elektronische post - van 20 nov. 1997 van kunsthondelaar Otto Naumann (New York) : *I believe your pair of Benson portraits are currently on loan to the Sydney Art Museum, Sydney, Australia from the collection of James Fairfax of Sydney... If.. not ..., they are very close. It's worth checking out.* Op een minimum van tijd kon via het World Wide Web dit museum in Sydney geïdentificeerd worden en via hun Internetpagina en elektronisch postadres gecontacteerd worden. 48 uur na de reactie uit New York hadden we de officiële bevestiging dat ze in The Art Gallery of New South Wales te Sydney waren.

melaar die ze gekocht had rond 1989 en zijn nu ondergebracht in een afdeling genoemd naar de schenker, de James Fairfax Galleries of Old Masters. Bij verdere navraag konden we ook vernemen dat de portretten via twee Londense kunstgalerijen, die als tussenpersonen optraden, gekocht waren van een kleindochter van Mrs. R.H. Booth.¹²

Renaissancekast of eenvoudige lijst ?

Op dit ogenblik zijn de portretten gevat in eenvoudige vergulde lijsten (met twee scharnieren aan elkaar verbonden) die ook de afgeronde bovenzijde volgen en typisch zijn voor portretten uit de Nederlanden uit de late Middeleeuwen en vroege 16de eeuw. Maar op een foto, bekomen van het Rijksinstituut voor Kunsthistorische Documentatie te Den Haag, daarentegen, zien we de portretten gevat in één enkele kunstig gesneden houten kast, achteraan opengewerkt om de wapenschilden te laten zien. De stijl van de houten kast is duidelijk in renaissancestijl.

Wanneer de foto precies gemaakt is, is niet bekend, maar gezien zij uit het persoonlijk archief van de kunsthistoricus Max Friedländer komt, is dit te situeren in de eerste helft van de 20ste eeuw. Op een bepaald moment moet deze kast dus verwijderd geweest zijn en werden de portretten elk in een afzonderlijke kader ingelijst.¹³

De dubbelkast toont veel overeenkomsten met de stijl van andere Italiaanse renaissance portretkasten, zoals bv. de kast waarin de portretten (later) gevat zijn van Battista Sforza en Federigo da

12 Volgens J. Fairfax werden ze gekocht bij een Londense galerij Dover Street Gallery, via bemiddeling van Consultart A.G. in Genève. Consultart A.G. reageerde niet op ons schrijven, maar stuurde maanden later pas onze brief door naar Dover Street Gallery. Dover Street Gallery, die we enige tijd later aanschreven, antwoordde wel onmiddellijk (in de persoon van Mr. E. de Robilant die ons naderhand ook nog telefonisch contacteerde toen hem ook onze brief aan Consultart werd doorgestuurd). De portretten waren gekocht bij Robert Holden Ltd, een andere Londonse galerij. Deze laatste deelde ons mee dat de portretten sinds 1957 in de verzameling van een kleindochter van Mrs. R.H. Booth van Detroit waren. In haar opdracht werden zij in 1988 verkocht aan Dover Street Gallery. Op het ogenblik dat de portretten in London waren, waren zij in afzonderlijke lijsten.

13 In de foto's van deze portretten in het boek van MARLIER over Benson, is de afbeelding afgesneden tot net binnen enig kader, zodat hier geen enkele informatie over te vinden is. Ook in de uitgave 1934 van Max Friedländers werk is hierover geen informatie.

Montefeltre door Piero della Francesca (1474/1475, kast van de 16de eeuw).¹⁴ De opbouw is erg 'architecturaal'.¹⁵

Is deze renaissancekast de originele kast? Bracht Cornelius De Schepper op één van zijn reizen door Europa een dergelijke kast mede? Op zijn bekend itinerarium doorheen Europa over de jaren 1525-1540 was hij weliswaar slechts weinige keren in Italië, maar toch zeker bij de keizerskroning van Karel V in Bologna (1530) en ook een verblijf te Milaan (1532) is ons bekend. Of werden de portretten veel later ooit van hun originele kaders ontdaan en in een renaissancekast gevat door een bezitter die misschien meende dat het om Italiaanse personen ging? En dan weer in de 20ste eeuw uit de kast gehaald?

De wapenschilden op de achterzijde

Op de achterzijde van de portretten vindt men wapenschilden. Het gebruik om de wapenschilden van de opdrachtgevers op de

14 In de Galleria degli Uffizi, Firenze. Zie de afbeelding in: A. DÜLBERG, *Privatporträts, Geschichte und Ikonologie einer Gattung im 15. und 16. Jahrhundert* (Berlin, 1990, Köln, Univ., Diss., 1985) plaat 39.

15 Van onder naar boven treft men in beide kasten een sokkel aan, die ter hoogte van de zuilen als voetstukken geaccentueerd zijn. In het tweeluk De Schepper-Donche zijn er twee randzuilen, in het Italiaanse voorbeeld is er tussen beide portretten nog een derde zuil, identiek aan de randzuilen. Boven de sokkel komt eerst nog een gesculpteerde vlakke, met ter hoogte van de zuilen aparte vierkante vlakken. De zuilen zijn niet rond, maar zijn ook gesculpteerde vlakken, die bekroond worden door een kapiteel. Daarboven komt een eerste lage kroonlijst, daarboven nog een gesculpteerde ruimte met aparte gesculpteerde vierkante vlakken ter hoogte van de zuilen, en daarboven nog een grote overkragende kroonlijst met uitsprongen ter hoogte van de zuilen.

Men kan zich zelfs afvragen of deze dubbelkast aanvankelijk nog een halfronde of boogsegmentvormige kroon had, bovenop de bovenste kroonlijst, zoals typisch voor Venetiaanse portretkasten. Een bepaald voorbeeld van een dergelijke Venetiaanse portretkast (A. DÜLBERG, afbeelding 703, tekst p. 59) lijkt bijzonder goed op de portretkast van De Schepper-Donche. Het gaat wel om een kast voor een enkel portret. Laat men de boogsegmentvormige top weg, dan heeft men een quasi identieke kast: een sokkel, ter hoogte van de zuilen als voetstukken geaccentueerd, daarboven de gesculpteerde ruimte, met aparte vierkante gesculpteerde vlakken, daarboven de portrettruimte en de zuilen van gesculpteerde vlakken, met kapiteel, een eerste eenvoudige kroonlijst, een gesculpteerde ruimte met aparte gesculpteerde vierkanten ter hoogte van de zuilen en tenslotte een zwaardere, tweede overkragende kroonlijst, uitspringend ter hoogte van de zuilen. De hele architecturale opbouw is stuk voor stuk identiek, zelfs de gesculpteerde versieringen lijken bijna van eenzelfde houtbewerker ...

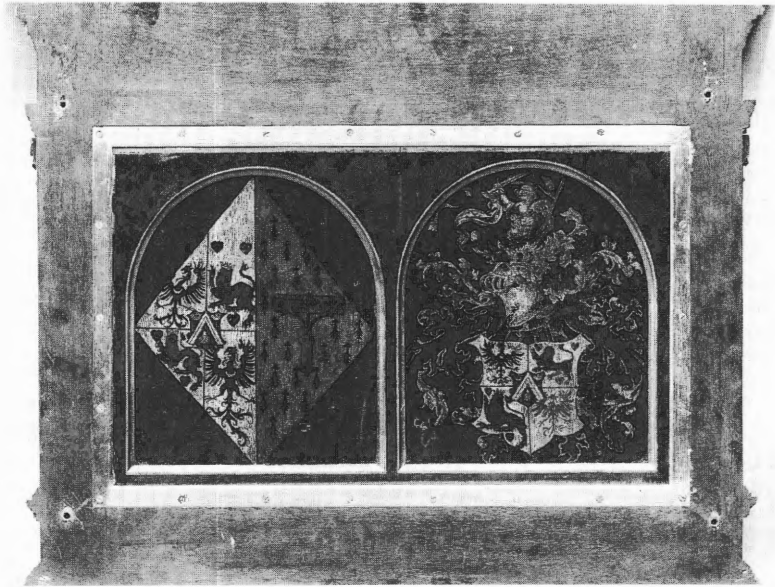
achterzijde aan te brengen is typisch voor geschilderde portretten uit Duitsland en de Nederlanden, en in deze landen ook vrij gebruikelijk en even oud als het ontstaan van privé-portretten zelf.¹⁶

Op de achterkant van het portret van Elisabeth Donche, treft men een ruitvormig wapenschild aan, dat een combinatie voorstelt van de wapenschilden De Schepper en Donche, een zgn. *aliantiewapen*. Het wapenschild De Schepper staat hierin – voor een toeschouwer – links, het wapenschild Donche rechts, maar heraldisch is dit net omgekeerd: rechts en links.¹⁷

Het gebruik van de ruitvorm om het schild van een vrouw af te beelden vond ingang in de 16de eeuw; in de 17de eeuw was een ovale vorm gebruikelijk. Er zijn geen extra attributen buiten het schild. Haar wapenschild stelt een rode paardenkam voor op een veld van hermelijn. Het wapenschild De Schepper is overtopt door een naar rechts gewende getraliede helm, met dekkleden en als helmteken een geharnaste ridder met in de opgeheven rechterarm een zwaard.

16 Zowat een derde van de door A. DÜLBERG (zie hoger, p. 107 e.v. hoofdstuk Wappen und Wapenhalter) bestudeerde portretten heeft een wapenschild op de achterzijde. Vlaamse voorbeelden zijn: *Portret van een man*, door Rogier van der Weyden 1430/1435 : zie DÜLBERG, Kat. nr. 1, plaat 354 en 355. Nog andere portretten door van der Weyden, door onbekende Vlaamse meesters, door Hans Memling (1480-85), Gerard David (eind 15de eeuw), Jan Provost (1500 en 1520), Adriaen Isenbrandt (1513), Jan Gossaert (1520), Jacob van Utrecht (1530), Ambrosius Benson (portret van Nicolaes de Hondécoutre, 1543) en talrijke Duitse voorbeelden vindt men in volgende platen. Opmerkelijk is het voorbeeld van Jan Provost (platen 380, 381, 382). Het betreft hier de afbeelding van Simon van der Burch (1478-1518). De achterzijde toonde oorspronkelijk (aan het licht gekomen door radiografisch onderzoek) de gekombineerde wapenschilden van van der Burch, van der Meersch (zijn moeder) en Waterleet (zijn paternele grootmoeder). Maar na zijn overlijden werd de achterzijde helemaal overschilderd met gewijzigd wapenschild en een andere begeleidende tekst om het portret te laten doorgaan voor Simon's vader Joos (+1496). (zie: L. VAN DEN BERGEN-PANTENS, Un diptyque van der Burch, in: *Tablettes des Flandres*, t 9, pp. 213-218.

17 In de heraldiek worden rechts en links steeds beschouwd vanuit het standpunt van de drager van het schild, die achter het schild staat en niet van een toeschouwer die er voor staat. In de portretten waarin de afgebeelde personen gedeeltelijk zijdelings gewend poseren (en naar elkaar toe uiteraard), staat Cornelius ook rechts t.o.v. vrouw, maar links voor een toeschouwer.

Achterzijde van de Benson portretten met de wapenschilden van Elisabeth Donche en Cornelius De Schepper. Foto R.D.K., Den Haag.

Retouches sinds 1935

Een nadere bestudering van de afbeelding van de diptiek aan de hand van de foto (uit ong. 1935) in het Friedländer archief (a), de afbeelding in het boek van Marlier (b) en kleurenfoto's op ware grootte die we in 1998 bekwamen van de Art Gallery of New South Wales (c), leert ons nog een en ander. Dat het in de drie gevallen wel om hetzelfde portret gaat lijdt zeker geen twijfel: ook in zeer kleine fysieke details (zoals bv. de craquelé lijnen in het gelaat van Elisabeth Donche – zichtbaar op de foto in het boek van Marlier en op de kleurenfoto bekomen uit Sydney) is er geen verschil te bespeuren.

Maar bij het letten op vestimentaire details moet men toch vaststellen dat men het niet heeft kunnen nalaten om sinds 1935 één en ander te veranderen ! Weliswaar niet in Cornelius' portret, maar wel in dit van zijn echtgenote. Tussen haar handen door is een heel klein deel van een gouden ketting zichtbaar, die horizontaal op het overkleed gedragen wordt. In de foto's a) en b) zijn hiervan twee en een halve schakels te zien. In de huidige toestand zijn deze zowaar aangevuld met een korte verticale ketting van drie schakels die de verbinding vormt naar

een tweede horizontale gouden ketting, waarvan minstens een dozijn schakels te zien zijn...

Er is ook een klein verschil in de zware korte ketting met edelstenen en parels die om de hals gedragen wordt. Wanneer men in de foto's a) en b) de ketting in al zijn onderdelen van de linkerschouder naar de rechterschouder volgt ziet men een zeer regelmatige structuur: een kruisvormige donkere edelsteen tussen twee kleine parels, gevolgd door verbindingstuk dat eruitziet als een strikje, gevolgd door een grote, zeer lichte steen (hoogstwaarschijnlijk een grote parel) en opnieuw het strikvormige verbindingstukje. Dit herhaalt zich daarna driemaal op identieke wijze tot aan de rechterschouder. Over de kleuren van de edelstenen kan natuurlijk niets gezegd worden op de zwart-wit foto's. In de huidige toestand is de herhalende structuur van deze ketting enigszins doorbroken: ter hoogte van het midden van de hals, waar men ook een grote kruisvormige donkere edelsteen tussen twee kleine parels verwacht, is deze vervangen door een ovale rode steen. Nu is op de plaats van de grote witte parel uit de foto's a) en b), in het eerste deel van de ketting (dichtst bij de linkerschouder) een blauwgekleurde steen te zien is. Ook de onderrand van het juweel op de borst waar drie grote parels aan opgehangen zijn vertoont nu geen opkrullingen meer.

Een kopie van het Benson-portret van Elisabeth Donche

In maart 1997 ontdekten we dat er van het portret van Elisabeth Donche zowaar nog een kopie bestaat, rechthoekig en van groter formaat!¹⁸

Op de zomerverveiling *Important Old Master Pictures* van 8 juli 1994 veilde Christie's te London een houten paneel, dat in de catalogus onder het nr. 248 omschreven werd als een *portrait of Elisabeth Donche* door een *follower of Ambrosius Benson*. Het betreft een houten paneel van 40 cm op 29,8 cm, zonder kader. Bij vergelijking met de diptiek door Benson is enerzijds zeer duidelijk dat deze model stond voor deze kopie, maar tegelijk ook dat de kopie geenzins als getrouwe kopie bedoeld was. Het

18 Overigens de aanleiding tot het hele onderzoek naar de portretten en de levensbeschrijvingen van Cornelius De Schepper en Elisabeth Donche, waarvan dit artikel het resultaat is..

Kopie van het portret van Elisabeth Donche naar het Benson-portret (veiling Christie's, Londen 1994).

veel grotere formaat, en het feit dat het rechthoekig is en niet bovenaan afgerond zijn uiteraard de opvallendste verschillen. Maar er zijn ook nog andere zeer duidelijke detailverschillen.¹⁹

De koper was een Parijse galerij en sindsdien werd het portret enigszins gerestaureerd: het meest opvallende verschil is dat men de donkere massa

-
- 19 - de korte zware gouden halsketting heeft in het midden een zwarte steen. Deze is kruisvormig in de diptiek van Benson, maar rechthoekig in de kopie.
- de lange lichte gouden halsketting ligt aan de rechterkant (op de linkerschouder) iets gebogen in de diptiek, maar niet in de kopie.
- in de diptiek is de rand van de donkerkleurige mantel op de rechterschouder heel dicht bij de kin afgebeeld, maar veel verder af in de kopie.
- van de zware ketting afgebeeld tussen de handen ziet men in de diptiek enkele schakels, maar iets meer schakels in de kopie.
- de onderkant van het juweel op de borst, waar de drie parels aan gehecht zijn heeft een iets andere vorm.
- de ogen zijn in de diptiek groter dan in de kopie, ook oogt de geportretteerde jonger in de kopie dan in de diptiek.
- de linkerschouder is in de diptiek veel meer naar beneden gewend dan in de kopie.

van de mantel aan de rechterkant van het schilderij (de linkermouw) die tot tegen de rand reikte, en onnatuurlijk breed is, kleiner gemaakt heeft, zodat nu zelfs de linkermouw verder van de rand af staat dan de (ongewijzigd gebleven) rechtermouw. Kleine beschadigingen (bv. op de lippen, nog te zien in de catalogus van Christie's) zijn weggeretoucheerd.

Vanuit welke tijd dateert deze kopie ? Zolang het origineel niet aan een technisch onderzoek onderworpen wordt is echte zekerheid over de ouderdom natuurlijk niet mogelijk. Aan de hand van de foto van Christie's en een grotere scherpe foto bekomen van de Parijse galerij werd om een mening gevraagd bij het Groeningemuseum te Brugge. Volgens de conservator was de eerste indruk dat het toch om een 16de eeuwse kopie ging: de manier van schilderen, de achtergrond, het craquelé, en wat men bij een eerste blik mag verwachten van een 16de eeuws werk werd teruggevonden, en niets van wat men van een veel latere kopie zou verwachten. Maar dat is dan ook alles wat we voorlopig weten over de geschiedenis van dit paneel.

Of toch niet ? In deel XIV (1937), een addendum van zijn *Altniederländische Malerei* van 1934, schrijft Friedländer een intrigerende zin, wanneer hij het heeft over de diptiek De Schepper-Donche: *Eine gute alte Replik des Frauenporträts ist im Berliner Kunsthandel aufgetaucht 1935 mit der Inschrift: MEIN GESTALT INT IAR 1539 DOE ICH WAS SO ALT - 25.*

Merkwaardig en verwarrend: is haar portret in Duitsland gekopieerd geworden, door een Duitse schilder die er deze zin aan toevoegde (op de rugzijde misschien ?). Bij navraag bij de Parijse galerijhouder bleek evenwel geen inscriptie op het schilderij te staan. Verwijderd bij een restauratie van de rugzijde, of overschilderd op de voorzijde ? Maar dan zou dit ná 1935 moeten gebeurd zijn ... Was deze Duitse kopie in Engeland verzeild om 40 jaar later bij Christie's geveild te worden ?

We besloten navraag te doen bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te Den Haag, waar het persoonlijk archief van Friedländer bewaard wordt, of daar eventueel geen extra details te vinden waren.

Nogmaals een kopie

In het Rijksbureau beschikte men over uitstekende zwart-wit foto's van de diptiek De Schepper-Donche, die het kunstwerk in zijn

geheel afbeelden, inclusief de renaissancekast en de achterzijde met de wapenschilden.²⁰ En men beschikte er zelfs ook over een foto van de kopie die Friedländer in 1935 in Berlijn zag. Dit werd een complete verrassing, want wat bleek ? Wat Friedländer in 1935 zag en fotografeerde, was zowaar een totaal andere kopie van haar portret ! En inderdaad bevatte deze de door hem vermelde Duitse zin op de voorzijde van het schilderij.

Dit portret beeldt Elisabeth Donche niet meer tegen een effen achtergrond af, maar in een kamer met meubelstukken, terwijl de inscriptie (in hoofdletters) afgebeeld wordt op een houten plankje, opgenomen in de achtergrond van deze kamer.

'Duitse' kopie van het Benson-portret van Elisabeth Donche (archief Max Friedländer, foto R.D.K., Den Haag, ca. 1935).

20 In de gepubliceerde werken van Friedländer en Marlier worden enkel de eigenlijke portretten afgebeeld, zonder de kast en evenmin de rugzijde.

Er kan nauwelijks sprake van zijn dat de eerstvernoemde kopie eventueel de overschilderde versie zou zijn van deze Duitse kopie: zou men misschien de achtergrond nog kunnen overschilderd hebben (maar wie zou zich dit ná 1935 in zijn hoofd halen ?), de gelaatsuitdrukking is duidelijk te sterk verschillend. ²¹

Bovendien lijkt het er, bij het vergelijken van details, zeer sterk op dat voor deze 'Duitse' kopie wel degelijk de originele diptiek De Schepper-Donche model heeft gestaan en niet de hogervermelde kopie:

- de lange, licht gouden halsketting ligt aan de rechterkant (op de linkerschouder) - net zoals in de diptiek - iets gebogen.
- de rand van de donkerkleurige mantel op de rechterschouder is - net zoals in de diptiek - heel dicht bij de kin afgebeeld.
- de linkerschouder is - net als in de diptiek - sterk naar beneden gewend.

Maar er zijn evengoed ook grote verschillen met de diptiek:

- de geportretteerde kijkt de toeschouwer recht in de ogen.
- de grote zware gouden ketting ontbreekt.
- de haarband zit verder naar achter.
- de ondermouwen zijn donker gekleurd i.p.v. wit.
- de achtergrond is niet effen, maar toont rechts een pilaar, links een buffetkast waarop een kruisbeeld staat en een klein boek ligt.
- en uiteraard het merkwaardige plankje met het Duitstalige opschrift.

Over de oorsprong van deze Duitse kopie tasten we nog in het duister. ²²

What's in a sentence ?

Bekijken we de Duitstalige inscriptie, dan is duidelijk dat deze aangebracht werd door iemand die de geportretteerde zeker niet kende: de opgegeven leeftijd in het opgegeven jaartal is onmogelijk

21 Een zeker bewijs dat het om twee fysiek verschillende schilderijen gaat zou natuurlijk een verschil in afmetingen zijn. De afmetingen van de 'Duitse' kopie zijn evenwel niet voorhanden: de huidige bewaarplaats ervan is ons nog onbekend.

22 Friedländer noteerde het adres van de kunstgalerij, maar het is zeer moeilijk te lezen: *Gschwind* (?), *N. str(asse) 76, Charlottenburg*. Charlottenburg is een voorstad van Berlijn. Een schrijven naar Berlijnse musea om eventueel die kunsthandelaar uit 1935 te identificeren leverde geen resultaat op.

Elisabeth Donche is geboren omstreeks 1495-98 en huwde een eerste maal in 1516 of 1517 en had in 1523 reeds drie kinderen. Dat ze in 1539, 25 jaar oud zou zijn valt hiermee niet te rijmen. En ook de Duitse taal waarin de inscriptie gesteld is, past hier natuurlijk nergens in: haar afstammelingen zijn in Vlaanderen terug te vinden en weken ook niet tijdens de religieuze hervorming uit. Een opschrift zou dan toch minstens in het Vlaams of in het Latijn moeten zijn.

Maar dat dergelijke opschriften in het Duitse taalgebied wel dege-lijk in het begin van de 16de eeuw voorkwamen, mag wel blijken uit een ander voorbeeld van een diptiek van een Duits echtpaar uit 1505. In het dubbelportret van Hans en Barbara Schellenberger door de schilder Hans Burgkmair de Oudere treffen we in beide panelen in de achtergrond op een stenen pilaar een blad papier of perkament. De tekst bij de man luidt: *25 IAR WAS ICH ALT, DA HET ICH DIE GESTALT - 1505* en bij de vrouw: *19 IAR WAS ICH ALT, DA HET ICH DIE GESTALT - 1504*.²³

Kan er iets afgeleid worden uit het Duits van de inscriptie die een zekere nadere geografische situering mogelijk maakt ? We vroegen het aan twee taalkundigen.

Een eerste expert was van mening dat het Duits een oorsprong in het Rijnland verraadt: tussen Maastricht en Keulen, maar omwille van de "DOE" eerder in de buurt van Maastricht dan van Keulen. Hierop commentariërend voegde een tweede expert er aan toe dat "INT IAR" nog Rijnlands kon zijn (Keulen e.d.) maar dat het eerste woord "MEIN" meer problematisch leek. In het Keuls of Rijnlands van de aangegeven periode verwachtte hij eerder "een niet-gediftongeerde "MIN" (met lange i, zoals nu nog in het West-Vlaams en het Noord-Oost-Nederlands). De historische realisatie van de combinatie van al die kenmerken in een dialect is weliswaar niet onmogelijk (de buurt van Trier)", maar hij dacht toch eerder aan een 'gerestaureerd retro-Duits'.²⁴

Dat een oude Duitse tekst naar voorbeelden uit de tijd 'nagemaakt' wordt is natuurlijk niet onmogelijk. De huidige bewaarplaats van dit

23 Wallraf-Richartz Museum, Bischofsgartenstr. 1, Köln. Afgebeeld in: O. BÄTSCHMAN en P. GRIENER, *Hans Holbein* (Zwolle, 1997), p. 38, platen 35 en 36.

24 Resp. Prof. G. De Schutter (Univ. Instelling Antwerpen - UIA) en Prof. J. Van Loon (Univ. Fac. St.-Ignatius Antwerpen - UFSIA).

schilderij is niet bekend. Over het tijdstip waarop de kopie werd gemaakt kunnen we slechts gissen, maar vermoedelijk moet dit op een ogenblik geweest zijn dat de diptiek De Schepper-Donche ook in Duitsland te zien was (bv. vóór Wereldoorlog I toen de diptiek in Keulen was in de collectie van baron A. Oppenheim, maar tussen 1914 en 1530-40 zijn er bijna 400 jaar..). Toen de foto van dit schilderij aan het Groeningemuseum werd voorgelegd, had men ook de indruk te doen te hebben met het werk van een 19de-eeuwse historiserende schilder.

Overigens lijkt het usurperen van een portret van een bepaalde persoon om het als het beeld van een ander voor te stellen, niet zo ongewoon. In het Antwerpse Koninklijk Museum voor Schone Kunsten treft men hiervan een mooi voorbeeld aan, beschreven in de catalogus: het nummer 264 stelt een biddende adellijke dame voor op een houten paneel dat op een bepaald ogenblik aan de bovenkant vergroot werd en boogvormig afgezaagd. Dit om het naar vorm en afmetingen gelijk te maken aan een *portret van een edelman*, zodat beide stukken als pendants konden gepresenteerd worden.

Vermoedelijk werden bij deze ingreep toen ook de wapenschilden bijgeschilderd: namelijk dat van Jacoba van Beieren en dat van haar echtgenoot Frans van Borselen. Een en ander moest wellicht dienen om een storende lacune in de portrettengalerij van de familie van Borselen op te vullen. Bij onstentenis van echte portretten van deze familieleden werden dan maar fictieve portretten gebruikt.

Leuk detail is wel dat het portret van de biddende vrouw niets anders is dan een kopie van de afbeelding van een vrouw (de Sibylla Persica), gelicht uit een religieuze voorstelling met de Heilige Maagd, het kind Jezus, enkele engelen, drie profeten en twee sybil-len, geschilderd door ... Ambrosius Benson, welk schilderij overigens enkele meter verder in dezelfde zaal hangt.²⁵

Voor welke Duitstalige vrouw Elisabeth Donche haar voorstelling ongewild geleend heeft zullen we wellicht nooit weten.

25 Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen, *Catalogus Schilderkunst, Oude Meesters* (Antwerpen, 1988), nrs. 262, 263 en 264; G. MARLIER, *Ambrosius Benson et la peinture à Bruges au temps de Charles Quint* (Damme, 1957), die overigens zijn werk over Benson start met het uitgebreide verhaal van precies deze schilderijen.

Een fundatieplaat van Adolf van Kleef en Anna van Bourgondië

De palimpsest

Heel wat funerair koper in Engeland blijkt regelmatig uit oudere grafplaten te zijn versneden. De oorspronkelijke vlakke gegraveerde grafplaten werden in de loop der eeuwen uit hun stenen drager los gemaakt, omgekeerd, versneden en op de nieuwe zijde van graveringen voorzien. Zo'n herbruikte plaat wordt als "palimpsest" betiteld¹. Bij restauraties komen de oude keerzijden terug boven en uit de studie ervan blijkt dat een deel van deze platen oorspronkelijk in de voormalige Nederlanden werden vervaardigd².

Ze werden tijdens de beeldenstorm geplunderd (soms gekocht) uit kerken en kloosters. In 1903 beschreef Mill Stephenson een fragment (zie afb.1, nr.223L4) met de afbeelding van een wapenschild dat terecht geïdentificeerd werd als dat van de familie van Kleef van Mark³. Hij verwees hierbij naar Adolf van Kleef. Daar Adolf van Kleef echter onder een verheven tombe begraven lag in het dominicanenklooster te Brussel (zie verder), oordeelde deze auteur, die de andere palimpsestfragmenten van de oorspronkelijke plaat toen niet kende, dat het schildfragment afkomstig was van een grafmonument voor Adolfs eerste echtgenote Beatrijs van Portugal-Coimbra, die begraven was in Le Quesnoy (Fr.). John Page Phillips bracht in zijn standaardwerk over palimpsesten, andere fragmenten (zie afb.1, nr.220L5, 6, 7, 8) hierbij in betrekking en stelde als hypothese voorop dat de fragmentarisch bewaarde plaat betrekking had op Filips van

1 J. PAGE PHILLIPS, *Palimpsests, The backs of monumental brasses*, London, 1980, (vol. 1 tekst, vol. 2 platen), vol.1, p.13.

2 J. PAGE PHILLIPS, *op. cit.*, p. 19 - 21.

3 M.STEPHENSON, *A list of palimpsest brasses in Great Britain*, London, 1903, p. 36-39.

Kleef (+1528 te Wijnendale), de zoon van Adolf van Kleef. Als vervaardigingsdatum van de plaat stelde hij 1530 voor, waarschijnlijk beïnvloed door de sterfdatum van Filips ⁴.

Deze laatste identificatie is zoals we zullen zien verkeerd; de fundatieplaat betreft wel degelijk Adolf van Kleef en zijn tweede echtgenote Anna van Bourgondië. Van deze fundatieplaat resten ons slechts vijf fragmenten. Ze werden aangetroffen op de keerzijde van het koperinlegwerk van twee grafmonumenten te weten dat van G. Arundell (+1573) en zijn echtgenote Isabel in de St. Mawgan & St. Nicolaschurch te St. Mawgan in Pyder, Cornwall (GB) en anderzijds dat van Rainold Holingworth (+1573) in de St. Peter & Paulschurch te Stondon Massey, Essex (GB) ⁵.

Beschrijving

De oorspronkelijke fundatieplaat mat +/- 136 cm hoogte op +/- 70 cm breedte en stelde waarschijnlijk twee beeldvlakken voor gevat in een dubbele tekstband met tevens een sierband met een doorlopend bladmotief aan de rand. Boven stond het wapenschild van een man met een helm als schilddekking (zie afb.1 nr.223L4). Het wapenschild was vastgehouden door twee geknielde engelen die als schilddragers fungeerden (zie afb.1 nr.220L5). Van de engelen is enkel het onderste deel van hun gewaad bewaard gebleven. Beneden, tussen de twee engelen, zijn koordlussen te zien eindigend op een kwast. Vermoedelijk betreft het de afbeelding van de in handschriften en soms op koperen platen voorkomende afbeelding van een liefdestrik. Deze bestond uit de beginletters van de voornaam van de stichters of schenkers verenigd met een strik (zie verder) als symbool van verbondenheid, een populair embleem in de vijftiende eeuw. Het benedenvlak vertoont een vrouwelijk wapenschild. Dit schild is ingewerkt tussen verstrengelde takken waarvan de uiteinden versierd zijn met bloemen. Aan weerszijden van het schild is een deel van een lijfspreuk (zie verder).

4 J. PAGE PHILLIPS, op. cit., vol.1, p.61, 220L5 -L8 en 223L4, afb. vol.2, p.90.

5 IDEM.

Het opschrift

Het opschrift in gotisch letterschrift in spaartechniek uitgewerkt, luidt als volgt: "...die tsame(n) ware(n) fu[nd]er va (n)den college ...Ravestain va(n) Westerz...etc overleed".

De lijfspreuk (zie afb.1 nr.220L8) werd door J.Page Phillips gelezen als "...ens Miente" wat verkeerd is ⁶. Zeker te lezen is "...ens Mie...", waarvan wij verder een meer zinvolle interpretatie geven.

De wapenschilden

Het mannelijke wapenschild komt overeen met dat van de familie "Kleef de Ravestain" en werd enkel door Adolf en zijn zoon Filips gedragen. Het wapenschild is gevierendeeld van Kleef en van Mark en heeft een hartschild van Bourgondië en kan beschreven worden als volgt ⁷: I & IV voor Kleef, van keel beladen met een zilveren schild, met in het hart een karbonkel van acht scepters van goud en sinopel met lelie versieringen. De scepters in lelievorm gaan uit van een zilveren kern met daarop een smaragd van sinopel; in II & III van Mark, in goud een dwarsbalk, geruit in drie rijen, van zilver en van keel; over het geheel een gevierendeeld schild: I & IV van azuur bezaaid met gouden lelies met blokvorm van keel en zilver voor Nieuw Bourgondië; II & III voor Oud-Bourgondië, azuur met drie banden geschuimbalkt van goud, met een lijst van keel; als hartschild het wapenschild van Vlaanderen, in goud een klauwende leeuw van sabel. De schilddekking is typisch voor het huis van Kleef en bestaat uit een tornooihelm met tralies die overtrokken is met een geringde rundskop met een gouden kroon. De kroonbasis bestaat uit drie rijen geruit in keel en zilver voor van Mark. Het dekkleed van de helm is

6 IDEM.

7 J.CHIFFLETUS, *Insignia Gentilia equitum ordinis velleris aurei...*, Antwerpen, 1632, p.27 & 31. M. de NAHUYS (Ct.) Notice historique sur l'hostel et la seigneurie de Ravenstein, in *Annales de la Société Archéologique de Bruxelles*, t.3 (1889), p.169-171. H.CHEVALIER, *Les Clèves - Ravenstein*, in *Revue de la Société Royale des Ingénieurs et Industriels*, 1965, p.430. J.VAN DAMME, *Adolf van Kleef en van Mark, Heer van Ravenstein in dienst van de Bourgondische politiek*, Leuven, 1967 (niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling), p.249. Deze auteur liet ons bereidwillig zijn verhandeling inkijken en cruit citeren; wij danken hem hiervoor van harte.

van keel met de binnenkant van goud. Dit wapenschild wordt aange- troffen in handschriften en op de wapenborden van Adolf van Kleef vervaardigd naar aanleiding van de kapitels van de orde van het Gulden Vlies ⁸ (zie afb.2). Dit ordeteken is dan ook vaak afgebeeld onder zijn wapenschild. Enkel Adolf genoot het voorrecht tot deze ridderorde te behoren, zijn zoon Filips niet. Het wapenschild op de fundatieplaat komt volledig met het beschreven wapenschild overeen.

2 Gulden Vlies- wapenbord van Adolf van Kleef in de St.-Salvatorskathedraal te Brugge (copyright KIK).

8 Zie o.a. zijn wapenbord respectievelijk in de St.-Romboutskathedraal te Mechelen en in de St.-Salvatorskathedraal te Brugge. Zie ook zijn getijdenboek bewaard in de Walters Art Gallery, Baltimore, ref.W 439, meer bepaald f. 13 v en 14v alsook andere “van Kleef” handschriften o.a. te Wenen, te Kopenhagen en te Valenciennes (hs.329 “Lyon du corps à l’ame et de l’ame au corps”).

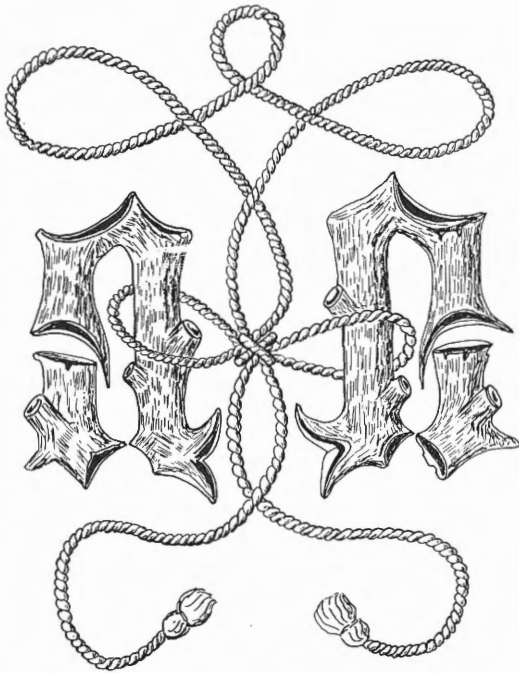

3 Kacheloventegel met de wapenschilden van Adolf van Kleef en van Anna van Bourgondië opgegraven te West-Souburg (copyright Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort).

Het ruitvormig vrouwelijk wapenschild is zeer gehavend en komt in het geheel niet overeen met dat van Adolfs eerste echtgenote Beatrijs van Portugal-Coimbra noch met dat van Françoise van Luxemburg, Filips echtgenote, maar wel met dat van Adolfs tweede echtgenote, Anna van Bourgondië. Interessant voor onze identificatie is de bijdrage van J.A.Trimpe Burger omtrent kacheloventegels van omstreeks 1470 ontdekt in de gracht van het voormalige kasteel van Anna van Bourgondië te West-Souburg op Walcheren⁹. Een aantal luxueuse, nisvormige tegels tonen het gedeelde wapen van Anna van Bourgondië-van Kleef (zie afb.3). Links (heraldisch rechts) is het

9 J.A.TRIMPE BURGER, Een kacheloven uit omstreeks 1470 te West-Souburg op Walcheren, in *Liber Castellorum, 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen, 1981, p.354 - 359 (wij danken conservator S.Van den Berghe voor zijn medewerking).

wapen van Adolf zoals hierboven beschreven. Rechts (heraldisch links) is het wapen van Anna van Bourgondië. Hierbij is het schildhoofd en de schildvoet zonder voorstelling en is de verdere indeling als volgt 1 & 4 “Nieuw Bourgondië”, 2 & 3 “Oud Bourgondië met een klauwende leeuw het geheel beladen met een hartschild van Brabant”¹⁰. Het wapenschild op de koperen plaat stemt hier grotendeels mee overeen. Het wapenschild “van Kleef” werd blijkbaar vereenvoudigd tot een geruite dwarsbalk en een karbonkel al dan niet beladen met een hartschild (verdwenen). Het schilddeel “Bourgondië” bestaat uit een oppervlakte bezaaid met lelies met blokvorm alsook een fragment van een klauwende leeuw (enkel de staart bleef over). Handschrift II 5646 B in de Koninklijke

4 Reconstructietekening van een kacheloventegel met door een liefdestrik verbonden kenletters “a” voor Adolf en Anna (copyright Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort, L.C.J.Goldschmitz-Wielinga).

10 IDEM, op. cit., p. 356-357. Zie ook PHILIPS van MARNIX van SINT ALDEGONDE (Red. I.Schoups & A.Wiggers), Antwerpen, 1998, p.126-127 met afb. en de tentoonstelling omtrent deze figuur en de voormalige bewoners van het kasteel van Souburg en archeologische vondsten in de Zeeuwse bibliotheek te Middelburg 11 dec.'98 - 30 jan. '99.

Bibliotheek in Brussel toont eveneens het (evenwel onvolledige) ingevulde wapen van Anna van Bourgondië ¹¹. Op enkele ontbrekende delen na (lelies, geschuinbalkte banden) komt dit met dat van de kacheloventegels en de koperen plaat overeen. Feitelijk droeg Anna van Bourgondië het wapenschild van haar vader Filips van Bourgondië op de uitzondering na van het schildhoofd en schildvoet die zonder afbeelding was. De overige kacheloventegelvondsten te West-Souburg zijn verder van belang voor de studie van de fundatieplaat. Tien van deze tegels stellen namelijk een met de door minnestrik verbonden "a" initialen voor (waarvan telkens één gespiegeld), dit voor de namen Adolf en Anna ¹² (zie afb.4). De strik op de fundatieplaat laat veronderstellen dat deze kenletters daar ook op voorkwamen. De achterzijde van een portret van Adolf van Kleef te Altena bewaard laat boven de aan elkaar verbonden initialen a en b zien, voor Adolf en Beatrijs (van Portugal - Coimbra), in het midden "l'an LIII" of zijn leeftijd, 53 jaar wanneer het portret geschilderd werd en beneden zijn twee letters "a" waarvan een gespiegeld en verbonden met een liefdesknoop voor Adolf en Anna ¹³.

De lijfspreuk

Verder vertonen zeven kacheltegels te West-Souburg een banderol losjes om een boom met de spreuk "RIENS MIEULX" ¹⁴ (zie reconstructietekening afb.5). J.A.Trimpe Burger vroeg zich af aan wie het devies heeft behoord: Adolf of Anna ¹⁵. Het lijkt geen twijfel dat het dat van Anna was. Het werkje over de grafsteden van de Gulden Vlies-ridders (en echtgenoten) "Le mausolée de la Toison d'Or" van 1689 vermeldt dit trouwens uitdrukkelijk ¹⁶. De lijfspreuk van

11 Koninklijke Bibliotheek, Brussel, Hs. II 5646 B, f.3. Afbeelding zie J. VAN DAMME, op.cit.,p.251 & 297 en afb.XXVI.

12 J.A.TRIMPE BURGER, op.cit.,p.357. MARNIX van SINT ALDEGONDE, op.cit., p.126-127, met reconstructietekening.

13 Afb. zie J.VAN DAMME, op.cit.,afb.V 2 & p.294 waar o.i. slechts gedeeltelijk een juiste interpretatie gegeven wordt van deze letters.

14 J.A.TRIMPE BURGER, op.cit., p.357. MARNIX van SINT ALDEGONDE, op.cit., p.126, met reconstructie tekening.

15 IDEM. Deze vraag bleef eveneens open in het "Marnix"werk.

16 LE MAUSOLEE DE LA TOISON D'OR ou Les tombeaux des chefs et des chevaliers du noble ordre de la Toison d'Or, Amsterdam, 1689, p.39.

5 Reconstructie-tekening van een kacheloventegel met de lijfspreuk van Anna van Bourgondië (copyright Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort, L.C.J.Goldschmitz-Wielinga).

Adolf is wel genoeg bekend en luidde “PLUS QU’ONCQUES (MES)” zoals trouwens ook wordt afgebeeld op twee miniaturen uit zijn getijdenboek, op glasramen en op penningen ¹⁷ (zie afb.6). De kenspreuk van Adolf werd in het Oud-Nederlands vertaald als “Meer dan ooit de mijne” en in het Latijn “Plus quoque” ¹⁸. Het devies van zijn

17 P.COLINS, *Histoire des seigneurs de l'ancienne maison d'Enghien*, Doornik, 1643, p.266. J.VAN DAMME, op.cit., p.251. De vermelde kenspreuk was o.a. voorgesteld op de glasramen van de burchtkapel van het kasteel van Edingen een bezitting van Françoise van Luxemburg de echtgenote van Adolfs zoon, Filips van Kleef. F. VAN MIERIS, *Historie der Nederlandse vorsten*, 's Gravenhage, 1732, dl.1, p.249.

18 F.VAN MIERIS, op.cit., p.249. A.O' KELLY DE GALWAY, *Dictionnaire des cris d'armes et des devises*, Brussel, 1865, p.51. J.VAN DAMME, op.cit., p.251. Zie zijn getijdenboek in de Walters Art Gallery, op.cit., fl 3v & 14v. In een getijdenboek dat misschien toebehoorde aan Frans II, hertog van Bretagne is vermoedelijk een ander autografe zinspreuk (“Telle na nul”) van Adolf van Kleef, zie V.LEROQUAIS, *Les livres d'heures de la Bibliothèque Nationale*, Parijs, 1927, dl.II, p. 2. J.VAN DAMME, op.cit., p.251.

6 Miniatuur uit het
getijdenboek van
Adolf van Kleef
(copyright Walters
Art Gallery,
Baltimore).

eerste echtgenote Beatrijs van Portugal-Coimbra pleegde daarop een antwoord te zijn (Adolf: “PLUS ONCQUES”) “MAIS ONCQUES MIEUX” (in modern Frans uitgedrukt “Plus que jamais mien, mais jamais mieux”) ¹⁹. Twee miniaturen van zijn getijdenboek bewaard in

19 F.VAN MIERIS, op.cit., p.249. F.DE REIFENBERG (Baron), *Histoire de la Toison d'Or*, Brussel, 1830, p.251. P.COLINS, op.cit., p.266, geeft over Adolf van Kleef's lijfspreuk en antwoord de volgende betekenis “...c'est -a- dire qu'il ne devoit plus marier a bastarde mal sortable a sa qualite, mais qu'il n'avait oncques este mieux”; zijn huwelijk met een bastaard was onder zijn stand maar des ondanks was hij er beter van geworden. Zie ook F.DE REIFENBERG, op. cit., p.251. E.GEVAERT, *L'heraldique son esprit, son langage et ses applications*, Bruxelles-Paris, sd, p.120. Wij hebben evenwel onze twijfels omtrent deze uitleg. Volgens het reeds aangehaalde werkje “LE MAUSOLEE...” p.32 & 39, droeg Jan, de oudere broer van Adolf (+ 1481 en begraven in de collegiale kerk van Kleef) dezelfde lijfspreuk als Adolf. Voor gelijkaardige voorbeelden tijdens de Bourgondische periode zie E.GEVAERT, op.cit.,p.120. C.LEMAIRE e.a., Isabella van Portugal, hertogin van Bourgondie, 1397 – 1471, tentoonstel-

de Walters Art Gallery vertonen slechts het eerste gedeelte van de kenspreuk en de aan elkaar verbonden letters a en b voor Adolf en Beatrijs maar de letter b lijkt tevens beladen met een gespiegelde a voor Anna, Adolfs tweede echtgenote. De verminkte kenspreuk op de fundatieplaat dient men zonder twijfel als "RIEN MIEULX" te lezen of "Niets (is) beter" en is dus de kenspreuk van Anna van Bourgondië. De kenspreuk van Adolfs zoon Filips luidde "A IAMES" (A JAMAIS) en dat van diens echtgenote Françoise van Luxemburg "VOUS SEUL" ²⁰.

Korte biografie van Adolf van Kleef en Anna van Bourgondië.

Adolf van Kleef (zie afb.7) behoorde tot de exclusieve verwanten van het hertogelijk hof ²¹. Adolf werd op 28 juni 1425 te Vredenburg geboren als tweede zoon van Adolf I van Kleef en Maria van Bourgondië, dochter van Jan Zonder Vrees en zuster van Filips de Goede. Adolf stond onder de bescherming van Isabella van Portugal ²² en hertog Filips koesterde eveneens veel genegenheid voor hem ²³. Hij bracht zijn jeugd door aan het hertogelijk hof en volgde vanaf zijn zestiende jaar hertog Filips op belangrijke tochten, toernooien (waar hij een geducht tegenstander was) en militaire expedities. Als prins van den bloede stond hij volledig in dienst van hertog Filips en diens opvolgers en werd hij een pion van de Bourgondische diplo-

lingscatalogus Koninklijke Bibliotheek Brussel, 1991, p.107 en o.a ook op kachel-
oventegels: A.BUYLE, Meer over de fragmenten van een kacheltegels uit het Hof
van Hoogstraten te Brussel: het embleem van Isabella van Portugal, in
Monumenten en Landschappen, 9 (1990) afl.1, p.5 - 56 en IDEM, Le pochon
de poêle de Philippe de Clèves, Etude historique, in *Annales de la Société Royale
d'Archeologie de Bruxelles*, 59 (1994), p.181 - 188 & 189 - 205.

20 H.CHEVALIER, Les Clèves-Ravenstein, op.cit., p.427-429 met afb. A.BUYLE,
op.cit., p.198. A. DE FOUW, op.cit.p.399.

21 De gegevens werden hoofdzakelijk geput uit J.VAN DAMME, op.cit., H.CHE-
VALIER, op.cit., J.DE CHESTRET DE HANEFFE, Histoire de la Maison de la
Marck, Liège, 1898, p.47 - 49, A.DE FOUW, op.cit., p.8 e.v., W.OSSOBA,
Adolphe de Clèves et de la Marck in R. DE SMEDT (ed.), Les chevaliers de
l'Ordre de la Toison d'Or au XVe siècle, Frankfurt am Main, 1994, p.120-121,
alsook bij MIRAEUS, VREDIUS etc.

22 M.SOMME, Isabelle de Portugal, Duchesse de Bourgogne, Villeneuve d'Ascq,
1998, p.73.

23 M.SOMME, op.cit., p.84.

7 Portret van Adolf van Kleef (Receuil d'Arras, copyright KIK).

matie ²⁴. Hij huwde op 6 mei 1453 Beatrijs van Portugal–Coimbra (+1462), de nicht van hertogin Isabella van Portugal (+1471). Hertogin Isabella speelde trouwens een beslissende rol in dit huwelijk. Zij voerde niet enkel de besprekingen hieromtrent maar zorgde ook voor een belangrijk deel van de bruidschat ²⁵. Beatrijs schonk hem een zoon genaamd Filips die geschiedenis zou maken ²⁶ alsook Louise een dochter die vroegtijdig stierf en te Turnhout begraven werd ²⁷. Volgens Olivier de la Marche voerde Adolf in 1454 de wapenpas te Rijsel aan onder de naam van “de ridder met de zwaan” tijdens de feestelijkheden aldaar waarbij Filips de Goede de beroemde Eed van de Pauw uitsprak. Adolf werd in 1456, tijdens het negende kapittel in Den Haag tot ridder van de Orde van het Gulden Vlies verkozen. Beatrijs stierf op 25 februari 1462 in Le Quesnoy (Fr.) en

24 De aangehaalde licentiaatsverhandeling van J.VAN DAMME bewijst dit ten overvloede.

25 M.SOMME, op.cit.,p.84.

26 Voor zijn biografie zie A. DE FOUW, op.cit.

27 M.SOMME, op.cit., p.86-87; zie ook zijn testament.

8 Portret van Anna van Bourgondië (Receuil d'Arras, copyright KIK).

werd er begraven ²⁸. Op 21 juni 1470 trad Adolf voor de tweede maal in het huwelijk met Anna, de natuurlijke dochter van Filips de Goede (zie afb. 8). Hij werd luitenant-generaal van de Nederlanden van 1474 tot 1481, wat na de dood van Karel de Stoute (+1477) een zware verantwoordelijkheid inhield. Hij regeerde hierbij in overleg met de kanselier en de leden van de Grote Raad. Hij was voogd van

28 Het grafmonument van Beatrix van Portugal werd in 1794 vernietigd, maar het grafscript bleef bewaard, zie C.LEMAIRE & M.HENRY, Isabella van Portugal, hertogin van Bourgondië, 1397-1471 (tentoonstellingcatalogus), Brussel, 1991, p.23.

Maria van Bourgondië en van haar kinderen Filips (hij was ook peter van Filips) en Margareta. Hij onderhandelde ook met de oproerige gemeenten. Adolf sloeg Filips de Schone tot ridder te 's Hertogenbosch in 1481 en bij deze gelegenheid werd Filips opgenomen in de Orde van het Gulden Vlies. Adolf kwam ook tussen om zijn oproerige zoon Filips te verzoenen met Maximiliaan van Oostenrijk. Hij werd evenwel door de aanklager van de orde beschuldigd de oproer tegen Maximiliaan te hebben bevorderd ²⁹. Door een neutrale houding te hebben aangenomen werd hij er van beticht tweedracht te hebben gezaaid en medeplichtig te zijn geweest aan de gevangenschap van Maximiliaan te Brugge. Adolf was heer van Ravestein bestaande uit de heerlijkheden Herpen en Uden; hij was ook heer van Wijnendale. Hij betrok een herenwoning te Brussel genaamd "Hof van Ravestein" gevestigd in de Ter Arkenstraat ³⁰. Hij was een minnaar van kunsten en letteren ³¹. Hij stierf te West-Souburg op 18 september 1492. Zijn testament bepaalt zijn begraafplaats, begrafenis beschikkingen en tal van kerkelijke stichtingen (zie bijlage). Anna van Bourgondie, geboren ca.1433, was de natuurlijke dochter van Filips de Goede die hij verwekt had bij Jacoba van Steenbergem ³².

29 F.DE REIFENBERG, op.cit., p.180-184, 208-209, 236.

30 N. de NAHUYS, op.cit., p.168-183. P.SAINTENOY, Visite de l'hôtel de ville et de l'hôtel de Ravenstein, in *Annales de la Société d'archéologie de Bruxelles*, 3 (1889), p.151-157. G.DES MAREZ, La maison de David Teniers II et l'hôtel Ravenstein, in *Annales de la Société d'archéologie de Bruxelles*, 26 (1912), p.5-51. A.BUYLE, Localisation de l'hôtel de Ravenstein rue de l'Ecuyer, in *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, 59 (1994), p.207 e.v. Hij bezat een residentie in Le Quesnoy (H.CHEVALIER, op.cit., p.419), te Gent (IDEM) en te Brugge (IDEM, alsook A.VAN DEN ABEELE, Het Hof van Ravestein in Brugge, in *Biekorf*, 98 (1998), p.45-55). De auteur geeft hierbij de portretten weer van Anna en Adolf uit de Recueil d'Arras, maar de afgebeelde Anna van Bourgondië is niet de echtgenote van Adolf maar een Anna van Bourgondië (1516-1551), dochter van Adolf van Bourgondië, echtgenote van Jacob-Philips van Hoorn en nadien van Jean de Henin, graaf van Boussu, zie M.BERGE, Les bâtards de la maison de Bourgogne et leur descendance, in *L'Intermédiaire des Généalogistes*, nr. 60 (1955), p.365-367 (met afb.). Hij verbleef ook in zijn kasteel te Wijnendale, (zie P.LANSENS, Geschiedenis van Torhout en Wynendaele, Brugge, 1845) alsook in het kasteel van Anna te West-Souburg.

31 De stelling werd geuit dat "De bruiloft te Kana" toegeschreven aan de Meester van de Vorstenportretten misschien gemaakt werd in opdracht van Adolf (zie C.LEMAIRE & M.HENRY, op.cit., p.150).

32 De gegevens over Anna werden hoofdzakelijk geput uit I.DE STEIN D'ATENSTEIN, Descendance batârde de Philippe le Bon, in *Annuaire de la Noblesse de Belgique*, 13 (1859), p.55-67. M.BERGE, op.cit., p.357 - 358. H.CHEVALIER, op.cit., J.VAN DAMME, op.cit. e.a. auteurs.

Zij huwde in 1451 met de zeer rijke Adriaan van Borssele, heer van Brigdam, die overleed in 1468. Anna wist alle rechten op de goederen van haar echtgenoot te behouden. Ze trad in 1470 voor de tweede maal in de echt met Adolf van Kleef. Hierdoor werd Adolf een belangrijke Zeeuwse edelman. Anna oefende in Zeeland een belangrijke bestuurs- en rechtsmacht uit. Zij was ook actief betrokken bij bedijking. Na de dood van Adolf nam zij verder de verdediging op van de eer van haar echtgenoot ten gevolge van de beschuldigingen van verraad geuit bij de Orde van het Gulden Vlies en bekwam tenslotte zijn eerherstel³³. Zij verkreeg haar legitimatie door Maximiliaan zodat ze over Adolfs goederen kon beschikken en een testament opstellen. Hierin voorzag ze verscheidene schenkingen en stichtingen. Zij stierf te West-Souburg op 18 januari 1508.

Testament en fundaties

In zijn testament (zie bijlage) bepaalde Adolf dat hij wenste begraven te worden in het nieuw te bouwen koor van de kloosterkerk van de dominicanen te Brussel. De stad Brussel kende hem hiervoor 3000 Rijns gulden toe³⁴. Zijn grafmonument werd gebouwd voor de trappen van het hoofdaltaar en bestond uit een verheven tombe met vergulde beelden van het echtpaar – volgens le “Recueil d’Arras” zelfs de beelden van de twee echtgenotes, maar de tekening ervan ging verloren (Beatrijs, zijn eerste echtgenote lag feitelijk begraven in Le Quesnoy, Fr.) – en verder een opschrift in het Latijn en een graf-schrift in het Frans³⁵. Adolfs stoffelijk overschot en dat van Anna

33 F.DE REIFENBERG, op.cit., p. 251-253.

34 Père ARTS, *L’ancien couvent des Dominicains à Bruxelles*, Gent, 1922, p.25.

35 J.LE ROY, *Le grand Théâtre sacré du Duché de Brabant*, Den Haag, 1729, dl.1,2, p.259. ARTS, op.cit.,p.26. Over de bouw van dit mausoleum zie A.WAUTERS, *Les fondateurs de cuivre à Bruxelles aux XVe et XVIe siècles-pièces justificatives*, in *Bulletin de l’Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux Arts* 65 (1895), p.653 – 658. Worden o.a. als ambachtslieden vermeld “Jacques Daretz, tailleur d’ymaige”, “maistre Pasquier, André Nonon, maistre Regnier le fondeur (waarschijnlijk Renier van Tienen)”. Le Recueil d’Arras (hs.266, f.83) vermeldt : “Adolph de Cleves sieur de Ravestayn (sic) comme il est a Bruxelles aux Jacopins sur sa sepulture avecq ses deux femmes”. Zie H.BOUCHOT, *Les portraits aux crayons des XVIe et XVIIe siècles consevés à la Bibliothèque Nationale (1525-1646)*, Paris, 1884, p.286.

rustten in twee loden kisten, in een grafkelder onder hun mausoleum. Het werd vernietigd tijdens de beschietingen van Brussel in 1695 door de Franse troepen aangevoerd door Villeroy. Een ooggetuige noteerde dat een bom op het koor viel, waarbij een groot gat geslagen werd in de grafkelder waardoor de loden lijkkasten die op een ijzeren gestel lagen toen zichtbaar werden ³⁶.

Het grafschrift wees op zijn hoge afkomst o.a zijn familiebanden met de Bourgondische hertogen, zijn eerste huwelijk met Beatrijs van Portugal, zijn tweede huwelijk met Anna van Bourgondië en hun 22 jaar durend huwelijk tot de dood van Adolf op 18 september 1492 hen scheidde en waarna zij stierf op 18 januari 1508 ³⁷. Dit grafschrift verschilt dus van dit van de fundatieplaat wat normaal is daar het een volledig andere functie te vervullen had, namelijk wijzen op de verplichtingen verbonden met de fundatie en deze levendig houden.

Voor zijn nagedachtenis stichtte Adolf jaargetijden in St.-Goedele, in de kerken van Torhout, Ravestein, Herpen, Uden, Dreischor, Aardenburg alsook in de Brusselse kerken van de Koudenberg, de Zavel, de Karmelieten en de Franciscanen en tevens bij O.-L.-Vrouw van Genade buiten Brussel. Het hospitaal Ter Arken bij zijn Brussels

36 ARTS, op.cit., p.43.

37 "Soubs cette lame gist le corps de noble mémoire d'Adolf Duc en Cleves, comte en la Marck, Seigneur de Ravestain, etc. fils puisné d'Adolf Duc de Cleves, comte de la Marck et de Dame Mariae de Bourgogne, soeur germaine du bon Duc Philippe de Bourgogne, le quel apres avoir nourry son nepveu, le allia par mariage, a tresnoble Dame Beatrix fille de l'infant Don Petre de Coymbre, fils, frere, Oncle des Roys de Portugal, dont d'eux est demeure Philippe Duc, et Comte esdicts Pays Seigneur de Ravestein, leur seul Heritier, apres le decés de cette dame, dont le corps gist à Quesnoy, defunct, se remaria a noble et puissante Dame Anne fille du bon Duc Philippe, ces deux conjointcs apres avoir vescu ensemble xxii. ans, et ayant en ce lieux dont ils sont fondateurs esleu leur sepulture, le dit Seigneur Adolf delaisant ladictc Dame Anne Dougiere, trespasa le xxvii. jour de Septembre M.IIIc.III.III.XX.XXII. (sic) et icelle Dame Anne, que cy gist lez susdit Seigneur, trespasa le xvii. jour de Janvier M.XVc.& un. Priez Dieu pour leurs Ames" zie C. VAN GESTEL, *Historia sacra et profana archiepiscopatus Mechliniensis sive descriptio archidiocesis illius item urbium, oppidorum, pagorum dominiorum, monasterium, castellorumque subea in XI decanatis divisae*. Den Haag, 1725, vol. 2, p.35-36. In "LE MAUSOLEE ...", p.38-39 wordt eenzelfde grafschrift weergegeven op enkele kleine afwijkingen na o.a. de sterfdatum van Adolf op de 18de september, wat trouwens overeenstemt met zijn jaargetijde (zie ARTS, op.cit., p.371). Tevens worden de lijfspreuken vermeld te weten: "Sa devise : Plus qu'onque mes. Et celle de sa 2. Femme: Ryens mieux.". A.MIRAEUS, *Opera diplomatica et historica*. Brussel, 1723-1748, p.458 geeft het grafschrift in het Latijn weer.

hof werd ook niet vergeten. Er werd ook een jaargetijde gesteld in de collegiale kerk van Turnhout, waar zijn vroegtijdig gestorven dochter begraven lag³⁸. Verder waren er ook tal van rouwmissen en schenkingen voorzien.

Eveneens te vermelden is het feit dat in de St.-Maartenskerk van West-Souburg, waar Anna haar kasteel had, de harten van zowel Anna als dat van Adolf werden bijgezet³⁹.

“Funder van den college”

De tekst van de fundatieplaat roept een aantal vragen op. De vermelding in het opschrift “van Wester” met een afkorting is vrij onduidelijk. Is het een verwijzing naar West-Souburg? Dit is echter niet zeker.

De tekst “funder van de college” is ook vrij enigmatisch; hoe dient deze tekst geïnterpreteerd te worden? Dient hier een verband gezocht te worden met een universiteitscollege? De colleges waren toen instellingen waar onbemiddelde studenten kost en inwoon verkregen. In een bijdrage over beurzen en colleges te Leuven in de 15de en 16de eeuw, wees E. De Maesschalck erop dat de stichter hierbij een huis kocht of zijn eigen woning bij testament schonk voor het oprichten van een college⁴⁰. De stichting werd dan van de nodige geldmiddelen voorzien voor het onderhoud van de gebouwen en van een aantal bursiers. De stichters wensten hierbij enerzijds sociale

38 Tijdens het kapittel van 1473 te Valenciennes kreeg hij samen met andere ridders een blaam omwille van zijn losbandige levenswijze. Margaretha van Hoorn werd moeder van één of meer van Adolfs natuurlijke kinderen. Haar zoon Jan “bastaard van Ravenstein” huwde Johanna van Lichtervelde. Hun ligbeeld bevint zich nu in de oude St.-Baafsabdij te Gent. Een andere natuurlijke zoon was Galiot, page van de hertogin van Orléans. Van andere natuurlijke kinderen van een niet nader bepaalde “heer van Ravenstein” vermelden de bronnen niet of Adolf dan al niet Filip van Kleef voor het vaderschap verantwoordelijk is. Alzo een Jacquemine, die huwde met Colaart d’Aut (d’Haulst), de zoon van de Colaart d’Ault uit Amiens, handelaar in aluin, kerkmeester in de St.-Jacobskerk en aldaar begraven (zie J. VAN DAMME, op.cit., p.247-248).

39 J.VAN DAMME, op.cit.,p.270 hierbij verwijzend naar O. VREDIUS, *Genealogiae comitum Flandriae*, Brugge, 1643, dl.2, p.384 & 424.

40 E.DE MAESSCHALCK, *Beurzen en colleges te Leuven in de 15de en 16de eeuw*, in *Spiegel Historiaal*, 13, (1978) nr.9, p.556- 563.

noden te lenigen en anderzijds verzekerden zij zich, volgens de toen gangbare opvatting, hun zieleheil in het hiernamaals ⁴¹.

Heeft het "college" betrekking met Leuven? Een oom van Anna van Bourgondië, Mark van Steenberghe was professor in de rechtsfaculteit en tevens lid van de Leuvense academische raad ⁴². Anderzijds had Adolf als biechtvader en raadsman de dominicaan Dirk Oultrary (+1489), doctor in de theologie ⁴³. In 1451 brachten hertog Filips, de graaf van Charolais, Johan en de jonge Adolf van Kleef een bezoek aan de Brabantse hoofdstad Leuven en aan de jonge universitaire stichting aldaar. Wij hebben evenwel geen spoor gevonden in verband met een stichting te Leuven. Het lijkt dan eerder dat de fundatie te maken heeft met de schenking door Adolf aan het dominicanenklooster. Sanderus vermeldt trouwens bondig dat Adolf en Anna een deel van hun woning schonken aan het klooster. Eigenaardig is dat noch het dominicanenarchief noch het testament van Adolf van Kleef rechtstreeks hiervan gewag maken. Zowel Adolf als Anna toonden zich zeer mild tegenover dit klooster. Adolf stichtte er een jaargetijde en een dagelijkse mis voor zijn zielerust. De stichting "van den college" kan ten dienste geweest zijn van de studenten, professoren en predikers van de dominicanen, dit onder vorm van onderdak en voedsel. Anna bleef hier na de dood van haar man (+1492) eveneens een belangrijke weldoenster; in 1494 maakte zij een aanzienlijke geldelijke gift over voor de aflossing van een eigendom van het klooster ⁴⁴. Ze stichtte eveneens een jaargetijde en een dagelijkse mis. Verder schonk ze een groot kruis in verguld zilver, twee zilveren kandelaars, bloemen van verguld zilver, heiligenafbeeldingen vervaardigd met gouddraad om kerkgewaden te versieren, wandtapijten met haar wapens en geld voor de gebouwen ⁴⁵.

De bloemmotieven

Het wapen en de lijfspreuk van Adolfs zoon Filips zijn vaak vergezeld van een bloemversiering, namelijk viooltjes (soms samen met

41 E.DE MAESSCHALK, op.cit.,p.557.

42 J.VAN DAMME, op.cit., p.233.

43 Zie zijn testament in bijlage.

44 ARTS, op.cit., p.22, 25 & 148.

45 ARTS, op.cit.,p.25.

een wan)⁴⁶. Deze viooltjes komen ook voor op de kacheloventegels met zijn kenspreuk alsook als randversiering op verschillende bladzijden van zijn getijdenboek en andere handschriften eertijds in zijn bezit. Deze persoonlijke keuze van Filips van Kleef blijkt evenwel in bepaalde mate antecedenten te hebben. Een aantal kacheloventegels te West-Souburg (Zeeland gedateerd ca 1479) beelden ook samen met loofwerk viooltjes af. De bloemmotieven op het eind van de verstrengelde takken op de fundatieplaat zijn zonder twijfel ook gestileerde viooltjes. Filips heeft dus deze bloemversiering van zijn vader ontleend.

Een Brusselse werkplaats?

Tijdens de vijftiende eeuw had zich te Brussel een belangrijke koperindustrie ontwikkeld⁴⁷. J.Duverger heeft onderlijnd hoe Brussel zich in deze eeuw tot een van de belangrijkste kunstcentra van de Nederlanden had ontwikkeld⁴⁸. Uit de beschrijvingen van kerken en kloosters te Brussel blijkt dat vóór de beeldenstorm zich heel wat koperen vloerplaten en gedenkplaten bevonden. Ze werden ongetwijfeld gemaakt door lokale ambachtshui. Het getormenteerde plooienspel van het gewaad van de (vermoedelijk schilddragende) engelen wijst o.i. naar een Brussels atelier. Bij het openen van de grafkelder van Filips van Kleef en zijn echtgenote Francoise van Luxemburg in 1727, werden tegen de wand van de grafkelder twee koperen gegraveerde grafplaten aangetroffen met het epitaaf en de wapens van de aflijvingen⁴⁹. Uit de kostenafrekening van 1528 voor de vervaardiging van de praalbeelden van het mausoleum van Adolf en Anna leren wij dat deze het werk waren van een Renier (van Tienen)⁵⁰. Verder wordt de afrekening gegeven van een koperen plaat als volgt "Lame mise dans la sepulture avec titre et obligation de service IX.I"⁵¹. Wij heb-

46 A.BUYLLE, op.cit. p.189 e.v..

47 A.WAUTERS, op.cit.

48 J.DUVERGER, De Brusselsche Steenbickeleren, Gent, 1933. IDEM, Brussel als kunstcentrum in de XIVe en de XVe eeuw, Antwerpen-Gent, 1935.

49 J.LE ROY, op.cit., dl.1,2 p.259 met afb. ARTS, op.cit.,p.342. Filips van Kleef liet zijn hart bijleggen onder een koperen plaat in het klooster van Groenendaal (H.CHEVALIER, op.cit., p.552-556).

50 A.WAUTERS,op.cit., p.657.

ben hier ongetwijfeld de afrekening van een gedenkplaat die in de grafkelder werd geplaatst met vermelding van een fundatie met diensten. Indien dit betrekking heeft op de hier besproken plaat is geheel onzeker. Anderzijds wijst deze rekening o.i. op een lokale vervaardiging. Van de Brusselse koperen grafplatenproductie uit de 15de en begin 16de eeuw bleef, op enkele inschriften na, niets meer over dat als vergelijkings-materiaal kan dienen. Er bleef wel een afdruk van een merkwaardige koperen memorieplaat bewaard dit ter herinnering aan de fundatie van 1488 van Michiel de Beckere ten voordele van de gevangenen van de Steenpoorte; deze plaat was ongetwijfeld het werk van een lokaal atelier ⁵². Wij zijn echter de mening toegedaan dat de fundatieplaat van Adolf en Anna eveneens te Brussel werd vervaardigd op het einde van de vijftiende eeuw, kort na het overlijden van Adolf. Dit gebeurde vermoedelijk op het initiatief van Anna, die zodoende eveneens haar wapenschild liet prijken op de fundatieplaat.

De Beeldenstorm

Tijdens de Beeldenstorm werden de Brusselse kerken en kloosters deerlijk geteisterd. Grafschriftenverzamelingen of verhalen uit de tijd maken vaak gewag van de roof van heel wat funerair koper. Het dominicanenklooster te Brussel ontsnapte ook niet aan de plundering. Op 12 april 1581 werden de dominicanen uit hun klooster verdreven en werd het klooster van zijn rijkdommen beroofd ⁵³. De praalgraven van de hertogen van Kleef lieten de protestanten onaangeroerd. Misschien vreesden ze de toorn van Willem, hertog van Kleef, die zeker wraak zou genomen hebben bij een schennis van de grafstede van zijn voorouders ⁵⁴. Nochtans vermeldt P. Beauregard (ca 1727) dat hij in de archieven van het Brusselse klooster een kopie van een authentieke akte had aangetroffen betreffende de verkoop op 15 mei

51 IDEM

52 J.DESTREE, A propos de deux fondations Bruxelloises, in *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles*, 29 (1920), p.81-95. R.OP DE BEECK, The votive plaque of Michel de Beckere (1488) formerly in de Steenpoorte prison at Brussels, in *Transactions of the Monumental Brass Society*, vol.XI, dl.3, nr.88 (1971, pub.1974), p.136-146.

53 ARTS, op.cit.,p.42.

54 IDEM

1581 van het metaal van de grafstede van Ravenstein in de dominicanenkerk en dit op bevel van kolonel Diertyns. Misschien ging de verkoop dan toch niet door, daar we met zekerheid weten dat het mausoleum met de praalbeelden van Adolf en Anna in 1695 werden vernietigd. Nochtans werd op 29 mei 1581 een belangrijke partij tin en koper verkocht aan een Georges Tekels⁵⁵. Heel wat bijkomende goederen werden toen verkocht zoals de vloer van het pand samen met de grafzerken. Werd met de vermelding "het metaal van de grafstede van Ravestien" misschien de fundatieplaat bedoeld⁵⁶? Koperen platen worden vaak zo beschreven in grafschriftenverzamelingen.

Adolf van Kleef en Anna van Bourgondië zijn twee bijzonder boeiende figuren en een grondige biografie over deze hoog adellijke personen nauw verbonden met het Bourgondisch hof laat op zich wachten.

Bijlage

*Testament van Adolf van Kleef*⁵⁷

(Algemeen Rijksarchief. Fonds Charters van Brabant, origineel, gedateerd 10 april 1487)

Au nom de nostre Seigneur Amen. Par cest instrument publique soit notoire et manifeste atou qui le verront et orront lire que lan nostre Seigneur mil quatercens quatre vings et six le dix eme jour du mois davril devant pasques l'indiction cinq et du pontificat de nostre tres saint pere le pape Innocent VIIIe de ce nom la tierce annee. Treshault et puissant prince et tres noble seigneur monseigneur Adolf de Cleves et de la marque seigneur de Ravestien, estant en bonne disposition de la sante de sa personne selon son eaige, sain et entier de ses sens, entendement, raison et memoire, reconnois-

55 ARTS, op.cit., p.42-45.

56 Men kan opwerpen dat de plundering van het dominicanenklooster te Brussel in 1581 plaatsgreep, maar dat de grafmonumenten van G. Arundel en R. Holingworth, waarin de van Kleef-palimpsest werd ingewerkt, 1573 als sterfdatum van de aflijvigen vermelden. Men moet hierbij rekening houden dat grafmonumenten soms jaren na het afsterven werden vervaardigd, soms door de echtgenote of zelfs door de kinderen. Of is deze memorieplaat dan toch uit een andere bedepplaats afkomstig?

57 Wij danken de heer A. Dewitte voor zijn hulp bij de lezing van het testament van Adolf van Kleef.

sant preallablement les amples graves et grans biens que nostre benoit createur dieu tout puissant lui a ottroyes et donnees en ce mortel monde, dont de tres humble cuer et tres devotement le remercie, soy tousiours recommandant a sa misericorde infinie et dicelle confiant entierement. Cogneissant neantmoins la fragilite et necessite de la condicion humaine par laquelle nous convient tous morir et ne savons quant ne comment; et pensant a la doctrine du saint prophete, disant disposez de votre maison, car demain vous morrez; et a la doctrine evangelique de nostre benoit sauveur Jhesu crist, qui nous amoneste et commande veillier, car nous ne savons jour ne heure; pour ces regards et autres plusieurs, desirant a son poveroir soy apprester et disposer a la vocacion de dieu, ainsi que chacun bon chretien est tenu de faire pour non estre prevenu ne precipite, quant il plaira a dieu lappeller hors de ce monde, et ne meure intestat. A en la presence de trop haulte et puissant dame madame Anne de Bourgoingne, sa compaignie et espouse, devant mon notaire publique, et les tesmoings cy apres nomez, par bonne et meure deliberacion, fait ordonne et establi son testament et lordonnance de sa derniere volonte testamentaire, en la forme et maniere qui cy-apres sensuit. Et est assavoir **Premierement** mon dit seigneur de Ravestein, testateur, recommande a nostre benoit createur dieu tout puissant, et a la benoite vierge et mere de dieu madame Sainte Marie, et a toute la court celestiel son ame quant il plaira a dieu lappeler hors de ce monde, et son corps a la terre sainte. Et a esleu et choisi sa sepulture en leglise conventuel des freres prescheurs de lordre saint Dominique, en la ville de Brouxelles, oou grant choeur nouveau dicelle, que lui et ma dicte dame sa compaignie sont deliberes au plaisir nostre seigneur y faire faire par ainsi toute voye que ledit choeur soit ja fait et dedie au temps de son trespas comme il desire, et a la dite oeuvre dudit nouveau grant choeur et ces dependences a donne, legue, et laisse, donne, et laisse mondit seigneur le testateur pour sa part et porcion la somme de deux mille florins et pour une fois du pris de quarante gros monnoye de flandres Rhin florin. **Item** pour sadite sepulture mondit seigneur le testateur ordonne et veult estre faite audit choeur une belle honneste tombe, a la discrecion de ces testamenteurs et executeurs de ce dit testament cy apres nomez, pour son corps et cellui de ma dicte dame, sa compaignie, apres leurs deces y estre enterres et ensevelis, a loeuvre de laquelle tombe mon dit seigneur le testateur a laisse et donne, laisse, et donne aussi pour sa part la somme de trois cens florins des dits pris et moyens pour une fois ou cas que de son vivant icellui testateur et ma dicte dame naient mesures fait faire icelle tombe **Item** et si ledit nouveau grant choeur nestoit encores parfait ne dedie au

temps de son dit trespas, en ce cas a ordonne et veult mondit seigneur le testateur que sondit corps soit mis ou viels grant choeur des dits freres prescheurs en une sepulture voulthee par ladvis des dits testamenteurs, pour y estre garde jusques que ledit nouveau grant choeur soit et sera parfait et dedie, comme dit est, et sa dicte tombe illec preste et parachevee pour son dit corps y mettre et encloire, et y demourer honnestement ainsi quil appartient pour tousioursmais. **Item** a ordonne et veult mondit seigneur le testateur que toutes ses leales debtes et forfais soient avant toutes aultres choses entierement et diligemment paie, remplis, et remboursees de ses plus apparans biens a ceulx quil appartiennent, pour la descharge de son ame, si avant que souffisamment il en apparra a ses dit testamenteurs ou a la plus part diceulx. **Item** veult et ordonne mondit seigneur le testateur que le cas advenu de sondit trespas, son corps soit honnestement et devotement mene et conduit au lieu de sa dicte sepulture, et que sil eschiet devant disuer a temps convenable, soient dites et celebrees tantost devotement trois messes lune et la premiere du saint esprit, la seconde de nostre dame, et la tierce et aultres, si plus en y a, de requiem, en lostel ou il trespasera, en lieu honneste et convenable illec, et en lapresence de son dit corps prepare, si faire se peut. **Item** veult aussi et ordonne que au choeur ouquel il sera enterre, soit, le jour de son dit enterrement, chantee par les dits freres conventuellement et devotement, sans aultres solemnite, faire une messe de Requiem et autres trente basses messes de Requiem en leurs eglise par autres trente devots prestres soient religieux ou autres, qui adviendront lors choisis et esleus pour le remede et salut de son ame, en attendant le service et obsequie de ses funerailles, qui apres se feront en la maniere cyapres declaree. **Item** veult et ordonne mondit seigneur de Ravestein, testateur, que ledit jour de lenterrement de sondit corps soient esaultres eglises conventuelles des religieux mendians dites et celebrees en chascune eglises sept basses messes de Requiem. **Item** que le mesme jour soit faite aulmoesne publique a chacun poure y venant jusques a la valeur dung gros de Flandres, afin quilz prient pour lame de mondit seigneur testateur. **Item** veult et ordonne mondit seigneur le testateur que le plustost apres sondit trespas que faire se pourra bonnement, soit fait le service de sondit obsequie, et les solemnites de ces funerailles bien devotement, honnestement et solemnellement, selon son estat, et ses gens tous habilles et vestus de noir en dueil. Et faire aulmoesne pour son ame a tous poures y venans jusques aupres dung gros de flandres pour chascune personne, afin quilz prient dieu pour son ame. Et que ledit jour aussi y soient dites autant de messes quil y aura des prestres, le tout a la discrecion de ses testamenteurs que dessus. **Item** et si

daventure mondit seigneur le testateur trespassoit en quelque autre lieu hors de la ville de Brouxelles, es marches ou pays de pardeca, ou dit cas est son plaisir, veult et ordonne desmaintenant pour lors que sondit corps soit honestement et devotement amene et conduit du lieu de sondit trespas jusques au dit Brouxelles et au lieu de sa dite sepulture par lui esleve comme dit est le plustot que faire se pourra bonnement. **Item** que apres son dit trespas du jour de son enterrement ou avant perpetuellement par ces religieux dudit couvent des freres prescheure audit Brouxelles au grant choeur de leur dite eglise, la ou son corps sera ensevely, soit dite et celebree a heure certaine assavoir entre tierce et septe, a huys ouvert, une messe devotement et chacuns jour, pour le remede et consolacion de son ame et de messeigneurs ses predecesseurs que dieu absoille. Et que celui qui celebrera ladite messe, a la fin dicelle voise a tout eaue benite, orer et dire le psalme Miserere mei deus ou Deprofundis, avec une collecte pro famulo defuncto et la Generale fidelium etc au lieu de sa sepulture, et lesparger en la dite eaue benite et pour chacun desdites messes ordonne mondit seigneur estre paye quatre gros, dicte monnaie de flandres, ou la valour, au celebrant dicelle. **Item** ordonne et veult mondit seigneur le testateur que en la mesme eglise et au choeur desdits freres prescheurs. soit par iceulx freres conventuellement chascun an a perpetuite fait une fois son obit et anniversaire solemnel a tel jour quil sera trespasse dan en an, si faire se peut, ou si non a autre prochain jour en suivant a ce convenable, assavoir le soir devant les vigilles et le lendemain commandaces et la messe solemnele a ce servant, comme il appartient; pour lequel obit et anniversaire ainsi a faire annuellement, icellui testateur ordonne et veult estre donne ausdits religieux la somme de trente sols du prix de deux gros le solt monnoye dessusdit et avec ce audit couvent pour une pitance audit jour aultres quarante sols monnoye semblable. **Item** veult et ordonne que aujour de sondit obit soit donne et distribue pour dieu en la dicte eglise par les maistres et mambours de laulmoesne de Saint Eloy dudit Brouxelles a treze poures personnes a chacun sa prebende de pain et de char, poisson, ou autre viande, selon le temps, chascune de ces prebendes vaillisant ung gros, assavoir a chascun en pain ung gros et quatre gros pour la char, poisson, ou autre viande dessusdit, et feront ensamble pour lesdits poures trente deux sols six deniers monnoye de flandres dessusdit. **Item** veult et ordonne mondit seigneur le testateur que pour le luminaire de cire, pain et vin quil sera mestier avoir et user au long de lan pour celebrer la dicte messe cotidienne ensamble pour quatre grans chierges de cire pesant chascun six livres ou au dessus que aux vigilles et messe de sondit obit annuellement se mettront et arderont

autour de sadicte sepulture durant le service de celui obit, soit chascun ou perpetuellement donnee et payee la somme de quatre florins du prix dessusdit. **Item** et pour la perpetuelle fondacion desdites messes obit, pitance, aulmoesne des poures, luminaire pain et vin dessus specifiques et des aultres choses cy apres declarees a perpetuite comme dit est a donne mondit seigneur de Ravestein testateur la somme de mille florins de Paris pour une fois des prix et valent que dessus laquelle somme il veult estre baillee et delivree comptant tantost apres sondit trespas par sesdits testamenteurs si mesmes ne le fait de son vivant es mains des mambours de la table de monseigneur Saint Eloy audit Brouxelles pour la dicte somme estre par eulx employee et convertie diligement en lachat leal de cinquante semblables florins rente annuelle et heritable sur bons et souffisans assignats dont chascun an se puissent et doivent payer et furnir par icelle table les choses et parties cy devant dites montans ensamble a la somme de quarante cinq florins douze sols six deniers par an et aultres parties cy ensuivans, cest assavoir a la table du dit saint Eloy en aulmoesne pour distribuer aux poures trois florins sept sols six deniers dicelle monnoye. **Item** aux quatre mambours et maistres et au cleric receveur de ladicte table du saint Eloy a chascuns deulx huit gros de flandres pour une gelte de vin chascun an, au jour dudit obit de mondit seigneur le testateur, pour leurs peines et labeurs quils aurons lors a distribuer ces prebendes desdits treze pourres et au long de lan en la distribucion et conduite des autres choses dessus escriptes et mesmement afin que songneusement ils veuillent prendre garde a ce que la dite messe cotidienne lobit, aulmoesne, luminaire et autres choses que dessus soient bien et demeurent observees, furnies, gardees et entretenues a tousours en la maniere dite, et afin que faulte ou negligence ne adveigne, veult et ordonne mondit seigneur le testateur que se la dicte faulte advenoit en la dicte messe cotidienne ou lobit ou aucune des aultres choses devant dites que audit cas pour autant de fois que la faulte ou negligence y sera commise pour rate du temps desdites fautes soit par lesdits maistres et mambours retenu desdicts, defalque et rabattu des porcions des deffailans en tout que en gardant la dicte ordonnance ils eussent peu et deu gagner, chascun a son endroit, durant le dit temps, et le pris de la dicte commise baillie et distribue prestement par iceulx maistres en aulmoesnes aux poures et miserables personnes de la dicte confrerie du dit saint Eloy, outre et pardessus les aultres trois florins sept sols six deniers dont dessus mencion est faite. **Item** et en outre veult et ordonne mondit seigneur de Ravestein testateur que apres son trespas le traitie du mariage de madame Anne sa compaignie soit a elle entretenu entierement et accomply. Et par dessus ce il lui

donne et laisse apres son dit trespas la joyssance de sondit hostel au dit Brouxelles la vie d'elle durant, sans que en celui soit fait destourbier ou empeschement. **Item** veult aussi et ordonne mondit seigneur que toutes les provisions de vivre et offices dont il a pourvue et pourra pourveoir aucuns de ses serviteurs a leurs vie en recompense des leaulx services quils lui ont et auront fait usant le temps de leur jeunesse en sondit service leur soient paies et duement entretenus selon ces lettres quils en ont et auront de lui. **Item** veult et ordonne mondit seigneur le testateur estre fondee et donee bien et souffisamment en leglise collegiale et parrochiale de Turnhout en la chappelle illec ou feu mademoiselle Loyse de Cleves sa fille legitime [que] dieu pardonne est enterree ou au grant choeur dicelle eglise une messe chacune sepmaine et son obit solemnel chascun an perpetuellement sur tel jour quelle trespassa de ce monde. Et que le soir precedent dudit obit soient dites vigilles et le lendemain commendaces et la messe accoustumees en tel cas. Et que en la dite chappelle au lieu ou elle est enterree soit faite une petite tombe honneste et a l'endroit dicelle au les dextre ou fenestre une verriere honneste aux armes de mondit seigneur pour la memoire perpetuelle de lui et de ma dicte feu damoiselle sa fille. **Item** veult et ordonne encores mondit seigneur que en leglise de Sainte Goudele a Brouxelles qui est la mere eglise de toute ladite ville et parrochiale de la court de messieurs les ducs du pays ensamble de son hostel propre soit fonde perpetuellement, fait et celebre chascun an apres sondit trespas son obit et anniversaire solennellement a tel jour quil sera trespasse, si faire se peut, ou si non, a autre br[ief] jour, devant ou apres, a ce convenable. Et pour la dicte fondacion perpetuelle dudit obit, il donne et laisse a la dicte eglise la somme de cent florins de Rin du pris de quarante gros monnoye de flandres piece pour une fois pour par le doyen et chappitre dicelle convertir ou faire convertir et emploer diligemment la dicte somme en lachat de rente heritable annuelle et perpetuelle le plus prouffitablement et brief qui faire se pourra, et la dicte rente distribuer dan en an aceulx de la dite eglise, selon lancienne louable consen[us] dicelle, a ceulx qui auront este presens au service dudit obit, desduit le frait et la dechoire de cire des quatre grans chierges qui au temps et durant le dit service se mettront ardans au tour de la tombe des princes illec enterres et la despence de la sonnerie honneste comme il appartient. **Item** donne et laisse mondit seigneur le testateur a leglise collegiale et parrochiale de sa ville de Thourout en Flandres la somme de ving cinq escus pour une fois du pris de quarante huit gros dicelle monnoye de flandres, lesqus pour la fondacion de son obit a faire et celebrer annuellement et perpetuellement en ladite eglise a solemnite deue par le college

dicelle, pour la consolacion et remede de son ame chascun an a tel jour que ledit testateur sera alle de vie a trespas ou a autre jour prochain a ce convenable comme dessus. **Item** a leglise parrochial de la ville de Rollers pour semblable la somme de vingt escus dudit pris. **Item** a leglise de sa ville de Ravestein pour semblable vingt escus. **Item** a leglise de Harpen pour semblable vingt escus. **Item** a leglise de Uden pour semblable vingt escus. **Item** a leglise de Dreisscher pour semblable vingt escus. **Item** a leglise de nostre Dame Dardenborch pour semblable vingt escus. **Item** a leglise de Caudenberghe audit Brouxelles pour semblable vingt ung escus. **Item** a leglise de notre dame de grace aupres de Brouxelles afin de prier pour son ame, cinq escus pour une fois. **Item** a leglise de ma dame du Sablon pour semblable cinq escus. **Item** aux Carmes audit Brouxelles pour semblable cinq escus. **Item** aux cordeliers au dit lieu pour semblable cinq escus ou la valeur. **Item** aux poures femmes de l'ospital de l'Arcke audit Brouxelles pour semblable cinq escus le tout du pris que dessus, et pour une fois seulement. **Item** laisse mondit seigneur de Ravestein testateur apres son trespas a monseigneur Philippe de Cleves, son seul fils legitime et naturel, tous ses biens quelsconques ou quils soient et seront lors trouves len avoir appartenir alheure de son dit trespas et a institue ledit testateur mondit seigneur Philippe, son fils son hoir et heritier universel, en et sur tous iceulx biens a la charge toutevoye de fournir, entretenir, observer et accomplir entierement diligement et lealement toute contenu en sondit present testament de bonne foy et sans fraude pour la consolacion et descharge de son ame **Item** et pour lentiere confidence que mon dit seigneur le testateur a es personnes de mondit seigneur Phillipe son fils et de madicte dame de Ravestein, sa compaigne, et de leur naturel vray et entier amour et dilection envers lui, et a son honneur qui est le leur propre, et au salut de son ame, les a nomme, choisy, eslue fiablement pour testamentaires et executeurs de sondit testament et ordonnance de sa darreniere voulente. Et avec eulx venerable religieux maistre Thierry Oultrary, religieux profes de lordre des freres prescheurs, son confesseur et honorables et saiges Pierre Chanu et Jehan Oudart, ses conseillers et anciens serviteurs qui longuement et loyaulment lont servy et desquels il a aussi singuliere confidence, donnant plain et entier pover autorite et puissance ausdicts ses testamentaires et executeurs, et aux quatre et aux trois diceulx, qui mieulx vaquer et entendre y pourront, de proceder ou fait dicelle execucion incontinent, le cas advenu de sondit trespas, et de la en avant la poursuivre, conduire, fournir et accomplir chascun a son endroit lealement tout par les forme et maniere cy dessus declarees et contenues tant pour la des-

charge et consolacion de son ame et conservacion de son honneur dessusdit, comme de leurs propres, sans dissimulacion, negligence, ou contradiccion, comme mondit seigneur en a deulx, et de chascun deulx sa plainre confidence et fiance en notre seigneur. **Lequel** testament cy dessus escript et contenu, mondit seigneur de Ravestein testateur a fait ordonne, et establi par toutes ces meilleurs voye et manieres quil la peu et sceu faire de droit, en revocant, cassant, annullant, et mettant a neant tous autres quelconques testament et ordonnances de darrenieres voulentes, que par cidevant il peut avoir fais, quels quilz soient, et declarant tous iceulx et chacun diceulx estre nuls et de nulle valeur ou vigueur. Mais a volu, veult, requiert et ordonne ceste presente ordonnance cy dessus escripte estre son vray testament, et lordonnance de sa darreniere voulonte, estable et vaillable, et icelle valoir par et selon tous drois, tant canon que civil, qui a ce aider et servir lui pevent, et que incontinent apres sondit trespas icelle soit interinee, executee, furnie et accomplie de point en point par la maniere cy dessus contenu et escripte, non obstant et pose que toutes les solemnites de droit, de stille, ou de coustume en tel cas nescessaires ou requises ne soient gardees et observees, et que sil ne vault par droit comme testament, au moins quil vaille par droit de codicilles ou de quelconque autre ordonnance de darreniere volonte. Et neantmoins a rescrit a lui mondit seigneur de Ravestein testateur et reserve sa pleine faculte, liberte, franchise, et puissance, sa vie durant, de pover corriger, changer, nuier, accroistre, diminuer, revoquer aussi rappeler, casser, annuller sondit present testament en tout ou en partie, toutes les fois et ainsi quil lui plaira, soit par edicion nouvelle, par codicilles ou autrement, comme bon lui semblera, cessant toute contradiction au contraire de et sur toutes lesquelles et singulieres les choses dessusdictes icellui mon seigneur de Ravestein testateur a requis et ordonne par moy, notaire, cy dessus nomme, lui estre fait pour lui et pour mesdis seigneurs, ses testamenteurs legataires et aultres quil appartenait instrumens publiques, ung ou plusieurs, soubz le tesmoingnaige des assistants. Ce fut fait en la ville de Brouxelles dessusdit, du diocese de Cambray, en lhostel ou court de mes seigneurs les ducs de Brabant illec a Coudenberge, en la chambre du retrait pour coucher de ma dicte dame de Ravestein, seant entre la porte et la grant salle dudit hostel, presens a ce religieuse personne, ledit maistre Thierry, son confesseur, maistre en theologie, et Jehan Oudart, ses conseillers et serviteurs dessus nommes, par lui esleus ses testamenteurs comme dit est, et saiges et discrets Jehan Vuerry, Jehan Muer, maistre Guillaume Craye, son secretaire maistre Jaques Inghelrave et Gerart Gherarts clers ou lais des dioceses de Besancon, du dit Cambray et de

Tournay, tesmoins a ce especialement appellees et requis.

Et pourre que je, Martin Steenberch, presbitre du diocese de Cambray, notaire publique des auctorites apostolique et imperial, ay este present avec les tesmoins scy dessus nommes la ou et quant mondit seigneur Adolf de Cleves, seigneur de Ravestain, testateur, a fait et ordonne son testament, et lordonnance testamentaire de sa darreniere volonte institue son heritier universel, et aussi fait les legats, ordonnances, prestacions, declaracions, et autres choses cy dessus contenues et declares; et le tout ay veu et ouy faire et mesmes en ay receu la stipulacion et leu tout au long par son ordonnance tout ledit contenu de cedit testament a haulte voix entendiblement, en la presence de ma dicte dame de Ravestain, sa compaignne et espeuse, et de ses testamenteurs, ensamble desdits tesmoins cy devant nommes, eulx oyans et verans. Jen ay fait note et prothocolle et lay redigie et mis en forme de cest instrument publique, escript dessus daultre main, a cause dautres [mes ex(er)cices] et occupacions, mais lay cy soubscript de ma propre main, et y mis et appose mon grant signe publique et accoustume, pour tesmoignages de verite de toutes les choses dessusdicts, ad ce instament appelle et deument sur ce requis (volgt dan zijn paraaf).

De integratie van de Castiliaanse familie de Aranda in Brugge 1500 - 1765

De aanwezigheid van vreemde kooplui in Brugge is een onderwerp dat zich door de decennia heen in grote aandacht van vele historici mocht verheugen. Heel wat facetten van die aanwezigheid werden onder de loupe genomen. Zo bvb. het doel van hun aanwezigheid, de plaats(en) waar ze verbleven, de privileges die ze genoten, hun handelsactiviteiten in onze gewesten, etc. Ook de mate waarin de vreemde handelaars zich integreerden in de lokale gemeenschap maakte reeds het voorwerp van onderzoek uit. Meestal bleef het in dit verband echter bij algemene studies over de integratie in het algemeen van één entiteit. Detailstudies voor een welbepaalde familie werden nog niet zo vaak ondernomen.

Aan deze 'leemte' wil dit artikel tegemoet komen. Het ligt in onze bedoeling na te gaan in hoeverre één bepaalde familie er al dan niet in slaagde zich te integreren in de toenmalige Brugse gemeenschap. Dergelijke integratie – het dient gezegd – was helemaal niet zo evident als het misschien wel lijkt. Taal, levensgewoonten, cultuur, beroepsbezigheden, aanwezigheid van landgenoten etc. stonden dit vaak in de weg, alsook moest eerst en vooral de wil tot integratie aanwezig zijn. Onze keuze van onderzoeksobject viel op de Castiliaanse familie de Aranda. Die familie streek uit Castilië in Brugge neer in functie van de wolhandel. Het was Francisco de Aranda die aan de wieg stond van een eeuwenlang verblijf van deze familie in de stad. Hij maakte deel uit van het gevolg van Johanna de Waanzinnige die in 1498 naar Vlaanderen reisde. Ze droeg Francisco op het consulambt in Brugge op te nemen, wat hij in 1500 ook deed. De eerste Aranda's hadden het geluk dat ze in een eeuwenlange traditie van Castiliaanse aanwezigheid te Brugge konden stappen, wat

een eventuele integratie zeker een stuk kon vergemakkelijken. Uiteindelijk zouden de Aranda's meer dan twee en een halve eeuw in Brugge resideren. Pas in 1765 met de dood van Thérèse-Eugénie de Aranda stierf de Brugse tak van de gelijknamige familie uit.

De mate waarin de familie de Aranda zich integreerde in de Brugse maatschappij kan aan de hand van heel wat zaken worden onderzocht. Wij opteerden ervoor om in de eerste plaats het speciaal statuut dat de Castilianen in Brugge genoten van naderbij te bekijken. Dit leek ons noodzakelijk aangezien dit statuut a.h.w. de 'startpositie' van de Aranda's tekende. Daarnaast schetsten wij in grove lijnen hun afkomst, alsook bekeken we in welke mate ze het poorterschap verwierven. Een eerste belangrijk item dan om de graad van integratie te meten was de huwelijkspolitiek van de Castiliaanse familie. Ook hun (voor)naamgeving lieten we niet onaangeroerd. Een ander heel belangrijk aspect van integratie was de taal. In welke mate beheersten de verschillende Aranda's het Nederlands, de taal van adel, burgerij en bestuur? Anderzijds diende evenzeer nagegaan in hoeverre zij nog de Castiliaanse taal machtig waren. Verder spitten we ook in hun beroepsactiviteiten en verenigingsleven. Een ander niet te verwaarlozen element in het onderzoek was de mate van bezit van onroerend goed, zijnde grond en huizen. Tenslotte moest blijken of de Aranda's de rooms-katholieke godsdienst aanhingen, en of dit dan in het voordeel speelde bij hun integratie.

Vooraleer dit alles aan bod komt, gaan we wat dieper in op de Castiliaanse aanwezigheid in het Brugge van de Nieuwe Tijd. Meerbepaald bekijken we van naderbij het wedervaren van het 'Spaanse', d.i. Castiliaanse consulaat. Vooral de oprichting, de evolutie die het doormaakte en de bevoegdheden komen daarbij aan bod.

Bij onze zoektocht naar bronnen en werken scheen het ons ietwat verwonderlijk toe dat nog geen enkele zelfstandige studie over de familie de Aranda werd gemaakt, ondanks het feit dat deze familie een vooraanstaande rol speelde in het wedervaren van Brugge in de Nieuwe Tijd. In bijlage namen wij een stamboom van de Brugse tak van familie de Aranda op ¹.

1 Met het oog op de vervollediging ervan namen wij verscheidene keren contact op met de *Service de Centralisation des Etudes Généalogiques et Démographiques de Belgique*. Onze oproepen bleven echter telkens zonder gevolg.

Oprichting

De eerste Spaanse (handels)aanwezigheid in Brugge dateert van 1230, toen Biskajers de Zwinhaven aandeden met een vracht Franse wijn. Ook de Catalanen namen van heel vroeg deel aan het handelsverkeer op de Noordzee. De Castilianen kwamen pas naar Brugge op het eind van de 13e eeuw. In 1330 al waren de Catalanen voldoende talrijk om over te gaan tot de oprichting van een consulaat, het eerste van Spaanse kooplui te Brugge. Pas in 1428 echter werd hun handelsnatie officieel erkend. Voordien kwamen de Catalaanse handelaars voornamelijk samen om hun religieuze plichten te vervullen.

Op dergelijke wijze ontstonden trouwens bijna alle Spaanse consulaten in Brugge. In eerste instantie verbleven de handelaars in herbergen en 'hotels'. Van daaruit moesten ze hun zaken beredderen en behartigen. Na een tijd echter, toen het duidelijk werd dat ze voor lange periodes in Brugge zouden moeten resideren, verlieten ze meer en meer de herbergen en gingen zich in eigen huizen vestigen. Tegen

2 Op basis van o.m. A. VANDEWALLE, "De Spanjaarden te Brugge, de trouwste vreemde kolonie 13de-18de eeuw" in: J. HERREBOUT (ed.), *Het Sint-Franciscus-Xaveriusziekenhuis. Ziekenzorg in het Spaans kwartier te Brugge*. Brugge, 1985, 9-24. J. MARECHAL, "La colonie espagnole de Bruges, du XIVE au XVIe siècle", *Revue du Nord*, XXXV (1953) 5-40. J. MARECHAL, *Europese aanwezigheid te Brugge. De vreemde kolonies (XIVde-XIXde eeuw)*. Brugge, 1985. J. FINOT, *Etude historique sur les relations commerciales entre la Flandre et l'Espagne au moyen age*. Parijs, 1899. W.D.Jr. PHILLIPS, "Local Integration and Long-Distance Ties: The Castilian Community in Sixteenth-Century Bruges", *The Sixteenth Century Journal*, XVII (1986) 33-50. C.R. PHILLIPS, "Spanish merchants and the Wool Trade in the Sixteenth Century", *The Sixteenth Century Journal*, XIV (1983), 259-282. C.R. PHILLIPS, "The Spanish Wool Trade, 1500-1780", *The Journal of Economic History*, XLII (1982) 775-796. W.D.Jr. PHILLIPS en C.R. PHILLIPS, "Spanish wool and Dutch rebels: The Middelburg Incident of 1574", *The American Historical Review*, LXXXII (1977) 312-330. A. VANDEWALLE, "Brugge en het Iberisch schiereiland" in: V. VERMEERSCH (ed.), *Brugge en Europa*. Antwerpen, 1992, 159-181. W. THOMAS en E. STOLS, "Vlaanderen en Castilië: twee eeuwen gekruiste levenswegen" in: M. GONZALEZ (ed.), *Vlaanderen en Castilla y Léon. Op de drempel van Europa*. Antwerpen, 1995, 1-23. J.A. VAN HOUTTE, "Bruges et Anvers, marchés 'nationaux' ou 'internationaux' du XIVE au XVIe siècle", *Revue du Nord*, XXXIV (1952) 89-108. J.A. VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*. Tielt, 1982. J.A. VAN HOUTTE, "The Rise and Decline of the Market of Bruges", *The Economic History Review*, XIX (1966) 29-47.

deze evolutie kwam er wel protest vanwege de herbergiers, maar hun verzet zou tevergeefs blijken. De meeste handelaars van dezelfde natie vestigden zich dikwijls in hetzelfde kwartier. Zo vielen de Castilianen te situeren in de 'Lange Winckel', de huidige Spanjaardstraat in Brugge.

Een volgende stap in de richting van het consulaat was de oprichting van religieuze broederschappen, waardoor ze aanspraak konden maken op een kapel, waarin ze hun religieuze plichten vervulden maar ook handelszaken bespraken. Vanuit dergelijke broederschappen werd dan op termijn overgegaan tot de vorming van een gilde, waardoor ze als handelsnatie officieel werden erkend.

Het 'Spaans' consulaat

Het 'Spaans' consulaat, dat in feite enkel het Castiliaans consulaat was, – een Spaans 'eenheidsconsulaat' bestond immers niet – groepeerde aanvankelijk alle onderdanen van de koning van Castilië: niet alleen de Castilianen zelf, maar ook de Biskajers, de Navarrezen en de Andalouziërs³. Zij vormden een religieuze broederschap op 5 mei 1414 en werden als gilde erkend op 11 oktober 1428. Het recht om de consuls te benoemen werd echter toegekend aan de ambassadeur van de Castiliaanse koning in Vlaanderen. Dit stuitte op groot protest van de handelaars die gewoon waren zelf hun consuls te kiezen. De Castilianen namen in dit verzet het voortouw en gingen op 23 april 1441, samen met de Biskajers over tot het stichten van een broederschap in de Heilig-Kruiskapel van het minderbroederklooster, als springplank naar de oprichting en erkenning van een gilde. Deze werd erkend op 20 november 1447, de dag waarop eveneens het conflict rond het benoemingsrecht van de consuls werd opgelost. De handelaars mochten voortaan hun eigen consuls kiezen.

Algauw echter deed zich een nieuw conflict voor, intern ditmaal. De relaties tussen de Castilianen en Biskajers boterden niet goed; deze laatsten voelden zich te vaak onderdrukt door de Castilianen.

3 Over de evolutie van de numerieke aanwezigheid der Castilianen in Brugge, zie: R. FAGEL, *De Hispano-Vlaamse wereld: de contacten tussen Spanjaarden en Nederlanders 1496-1555*. Doctoraatsverhandeling, Katholieke Universiteit Nijmegen, dept. Geschiedenis, 1996, 15-17. Alsook H. CASADO ALONSO, "La nation et le quartier des Castillians de Bruges (XVe et XVIe siècles)", *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis gesticht onder de benaming "Société d'Emulation te Brugge, CXXXIII* (1996) 61-77.

De troebelen mondten uit in een proces voor de schepenbank van Brugge in 1451, maar de definitieve oplossing voor het conflict kwam er pas op 29 augustus 1455, toen de Castiliaanse koning besloot over te gaan tot een scheiding van het consulaat. Zo kregen we het 'Spaanse', d.i. Castiliaanse consulaat en dat van Biskaje. *"Le premier réunissait les commerçants et facteurs originaires de Burgos, Séville, Tolède, Ségovie, Soria, Valladolid, Medina del Campo, Logroño, Nájera et d'autres lieux de l'intérieur espagnol. La seconde ceux de Biscaye, de Guipúzcoa, d'Ávala, de Santander, des Asturies et de la Galice et jusq' en 1530, de la Navarre."*⁴

In 1488 deed er zich een nieuwe crisis voor toen Maximiliaan van Oostenrijk op 30 juni gebood dat alle consulaten hun activiteiten naar Antwerpen moesten verleggen. Dit bevel was bedoeld als wraak voor zijn gevangenneming. Pas tussen 24 juni en 1 september 1494 kwamen, na lange en moeilijke onderhandelingen, de Castiliaanse handelaars terug naar Brugge, *"lorsque la ville accorda à cette nation le plus grand privilège qu'on n'ait jamais donné à une communauté étrangère sur le territoire flamand, l'étape de la laine, le fer et l'huile qui viendrait d'Espagne aux Pays-Bas"*⁵. Velen bleven echter in Antwerpen, wat het voortdurend getouwtrek rond het Spaanse consulaat, ook na 1494, verklaart. De handelaars gevestigd in Antwerpen bleven immers insisteren op de overplaatsing van het consulaat naar hun residentieplaats, aangezien zij in de meerderheid waren. Hun pogingen bleken echter tevergeefs. Het consulaat bleef in Brugge gevestigd en dit tot in 1705, toen het door de laatste twee consuls, Pierre-Louis en Ignace de Aranda, werd ontbonden⁶. De meeste in Brugge achtergebleven Spaans (-Brugse) families lieten zich immers meestal niet meer serieus in met de handel. Zij hadden het poorterschap van de stad gewonnen en werden magistraat, ambtenaar of geestelijke.

Bestaansredenen en werking van het consulaat

Consulaten werden opgericht met het oog op een betere verdediging van de commerciële belangen van een groep handelaars afkomstig uit hetzelfde land of dezelfde landstreek. Voor de Castilianen

4 H. CASADO ALONSO, "La nation", 64.

5 H. CASADO ALONSO, "La nation", 64-65.

6 A. VANDEWALLE, "Spanjaarden te Brugge", 21.

betroffen die commerciële belangen vooral de wolhandel. Brugge was immers het verdeelcentrum voor alle wol die uit Spanje in de Nederlanden werd ingevoerd. Vanaf 1572 echter liep de wolhandel sterk terug. Het Zwin en Sluis waren immers het toneel van hevige gevechten tussen Spanjaarden en de legers van Oranje. Het hoeft dan ook geen verwondering te wekken dat in 1585-86 de naties van Biskaje en Navarra uit Brugge verdwenen. Enkel de Castiliaanse natie bleef er, en dit tot in 1705.

Wat de werking en samenstelling van het consulaat betreft, die kende heel wat evoluties in de loop van zijn bestaan. Tot het 'Spaans' consulaat behoorden strikt genomen alle Castiliaanse handelaars – in de ruime zin hoorden ook hun vrouw en kinderen erbij – die lid wilden worden en zich dan ook inschreven. Die inschrijving behelsde tevens dat de handelaar in kwestie alle plichten, regels en belastingbijdragen aanvaardde.

Het consulaat kende een bepaalde hiërarchie. Aan het hoofd ervan stonden de consuls, die de leiding waarnamen. Zij werden bijgestaan door gekozenen van een lagere rang, zoals de raadsleden en de schatbewaarder, alsook door ondergeschikten, zijnde de secretaris of griffier, de huisbewaarder, de procureur en de raadspensionaris. Daaronder had je dan nog de gewone leden.

Oorspronkelijk werden er bij de Castilianen zes consuls verkozen die zes maanden in functie bleven. Na de afscheiding van de Biskajers in 1455 waren er nog vier. Via een ordonnantie werd de procedure op 20 januari 1502 nogmaals gewijzigd. Vanaf dan werden nog drie consuls gekozen, eveneens voor een half jaar. De verkiezingen zouden telkens plaatsvinden op 25 januari (beking van de Heilige Paulus) en op 25 juli (Sint-Jacob), twee Spaanse feestdagen bij uitstek. In 1514 werd verordonneerd dat de drie consuls van verschillende firma's moesten zijn, en dat bij gelijkheid van stemmen het lot zou beslissen. De consuls in spe mochten hun ambt niet weigeren en waren niet dadelijk herkiesbaar. In 1538 werd verordonneerd dat de semesteriële ambtstermijn van de drie consuls vervangen werd door een termijn van één jaar⁷.

7 H. CASADO ALONSO, "La nation", 65.

Een consul cumuleerde verschillende bevoegdheden ⁸. Vooreerst lag hun bevoegdheid op het representatieve vlak. Zij vertegenwoordigden de Castiliaanse natie bij het stadsbestuur en op de processies. Ook waren zij het die onderhandelingen voerden voor uitbreiding of bevestiging van privileges. Evenzeer waakten zij nauwgezet over de toepassing ervan en over hun handelsbelangen in het algemeen.

De consuls werden belast met het vrijwaren van de interne harmonie der Castiliaanse gemeenschap. Zij waren gerechtigd hun leden in een algemene vergadering (die zij voorzaten) samen te roepen. Daarin werden meestal kwesties van groot belang aangekaart en behandeld.

Een zekere rechterlijke macht behoorde eveneens tot hun bevoegdheid. De consuls waren het in eerste instantie die geschillen aangaande handelskwesties, voogdij, etc. tussen Castiliaanse handelaars onderling moesten beslechten. Conflicten waarbij slechts één van de betrokkenen Castiliaan was, kwamen voor de schepenbank. Dit was ook het geval voor Castilianen die een crimineel feit hadden begaan.

Tenslotte dienden de consuls van Spanje ook zorg te dragen voor de rekeningen van de transportkosten van de schepen waarvan de vrachtbrieven in Spanje waren opgesteld. Anderzijds bevrachtten zij de schepen met bestemming Spanje. Verder stonden ze in voor de inning van in- en uitvoertaksen op de koopwaar, alsook voor de inning van boeten.

Integratie

Afkomst van de Aranda's en hun komst naar Brugge

De familie de Aranda was van Spaanse, en meer bepaald van Castiliaanse afkomst. Ze behoorde (ook nu nog) tot de oudste adellijke families in Spanje. Haar thuisbasis was Burgos, hoewel het ook het stadje Aranda de Duero kan geweest zijn, gelegen 70 km. ten Zuiden van Burgos, en in de Middeleeuwen een bloeiend cultureel en

⁸ Zie hiervoor o.m. A. VANDEWALLE, "Spanjaarden te Brugge", 20. en H. CASADO ALONSO, "La nation", 62.

economisch centrum. In Vlaanderen resideerden twee verschillende takken van de familie de Aranda. Een eerste tak vinden we vooral terug in de omgeving van Gent. Hun wapenschild droeg “*d’azur au château d’argent, à la bordure d’or, chargée de huit croix de gueules*”⁹. Wat de wapens van de Brugse Aranda’s daarentegen betreft, “*cette famille porta: coupé, au 1 d’azur, à une étoile d’argent, à 8 rais pour la branche ainée et à 6 rais pour la branche cadette, partie d’or à la croix treflée de gueules; au 2 ou en pointe d’argent au globe d’azur. L’écu sommé d’un casque d’argent grillé et liseré d’or, fourré de gueules assorti de ses lambrequins et bourlet d’or et d’azur et en cimier, le globe de l’écu penché en barre entre un vol d’azur*”¹⁰. Hun lijfspreuk luidde *Virtus Aranda*.

Naast deze twee takken zwierven nog andere Aranda’s rond in Vlaanderen. Zo was er ene Michel de Aranda, geboren in Doornik¹¹. Zijn vader was naar alle waarschijnlijkheid lid van een garnizoen van het Spaanse leger dat toen in Vlaanderen gestationeerd was. Michel zelf was een augustijnenmonnik die vele jaren verbleef aan diverse hoven in Frankrijk. Hij stierf in 1539. Ook in Antwerpen resideerden Aranda’s, o.a. Diego en Juan¹². Zij behoorden evenmin tot de Brugse tak van de Aranda’s.

Stamvader daarvan was Barthelemi de Aranda. Uit zijn huwelijk met Inès de Ayala-y-Arce werd een zoon Francisco geboren die in 1498 als edelman in het gevolg van Johanna de Waanzinnige naar Vlaanderen reisde¹³. In 1500 nam hij te Brugge het consulambt op¹⁴. Hierbij stelt zich dadelijk de belangrijke vraag hoe het koopmanschap van Francisco de Aranda te rijmen viel met zijn adellijke afkomst.

9 O. DELEPIERRE, “Aranda (Bernard De)” in: *Biographie des hommes remarquables de la Flandre occidentale*, III (1847), 13.

10 F. VAN DYCKE, *Recueil héraldique avec des notices généalogiques et historiques sur un grand nombre de familles nobles et patriciennes de la ville et du francanat de Bruges*. Brugge, 1851, 13.

11 R. FAGEL, *De Hispano-Vlaamse wereld*, 368 en 434.

12 R. FAGEL, *De Hispano-Vlaamse wereld*, 240. Diego mag niet verward worden met zijn naamgenoot uit Brugge. Immers, Diego uit Antwerpen was afkomstig uit Valladolid, huwde Maria de Geldres (op 14 augustus 1533) en had met haar een zoon Pedro (geboren op 30 september 1548). Zijn vader heette Luis.

13 A. VANDEWALLE, “Spanjaarden te Brugge”, 27.

14 In 1443 was al eens een Aranda consul in Brugge, nl. Fernando de Aranda. Over zijn persoon, afkomst etc. kwamen we echter niets aan de weet. Waarschijnlijk is dit een teken aan de wand voor zijn slechts kort verblijf in de stad.

In Spanje gold immers de regel dat het edellieden "op straffe van verlies van hun prerogatieven verboden was zich aan commerciële en industriële activiteiten te begeven"¹⁵. Deze regel bestond echter vooral *de iure*. *De facto* werd ze bijlange zo nauw niet toegepast.

In Brugge hadden de Aranda's het voordeel dat ze dadelijk in een eeuwenlange traditie konden stappen van Castiliaanse aanwezigheid aldaar. Onmiddellijk van bij hun aankomst participeerden de Aranda's in het speciaal statuut dat alle Castilianen (als ze tenminste lid waren van de gilde natuurlijk) te Brugge genoten¹⁶. Wat behelsde nu dat statuut? Eerstens stipuleerde het dat de Castilianen politieke autonomie genoten. De gilde bestuurdde zichzelf via de consuls. Men kon m.a.w. voor een goed deel onder de wetten van het thuisland blijven leven. Met deze politieke ging ook gerechtelijke autonomie gepaard. De gilde mocht een eigen handelsrechtbank oprichten en voorzitten. Interne geschillen kon ze zelf behandelen. Zaken waarin niet-Castilianen waren betrokken evenals criminele zaken kwamen voor een Brugse rechtbank voor. De Castilianen genoten eveneens fiscale vrijstellingen: *"Toute la colonie castillane bénéficiait de franchises sur la consommation et la vente de vin, bière ou autres aliments; de droits sur les patrimoines des marchands morts dans ces territoires étrangers; de moindres charges fiscales, ordinaires ou extraordinaires, sur le trafic de produits, etc."* Voorts beschikten ze over religieuze autonomie. De Castiliaanse gemeenschap in Brugge bezat een eigen kapel in het franciscanenklooster. Tot slot werd haar het recht toegekend een kwartier in de stad 'in te palmen': de Castilianen kregen er absolute voorrang m.b.t. het kopen of huren van huizen en gebouwen. De akte daterend van 1 september 1494 die dit bepaalde luidt als volgt: *"Item, que en la rue de ceulx de ladicte nacion en ceste dicte ville, nul autre sinon ceulx de la dicte nacion ne se pourront logier, on cas que aucuns dicelle nacion y veulent logier eulx mesmes. Et se d'aventure autres y voulsissent louer aucunes desdites maisons, ceulx aqui icelles maisons appartiennent seront tenuz et obligez de le denoncer aux consuls de ladite nacion avant le louiage servie et conclud pour savoir se aucuns le veullent avoir pour le mesme pris; ouquel cas ils*

15 E. STOLS, *Zuidnederlandse firma's en de inrichting van hun handel op de Iberische wereld 1598-1648*. Doctoraatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, dept. Moderne Geschiedenis, 1965, II, 338.

16 W.D.Jr. PHILLIPS, "Local Integration", 36.

seront preferez avant tous les autres. Et se d'aventure les proprietaires ne se sceussent accorder le louiage, que lors le pris en sera fait par ung des eschevins depute de par la chambre avec ung des consulz de la dite nation."¹⁷

Niet alle Aranda's bleven echter onder dit statuut van privileges leven. Met het oog op de uitoefening van bepaalde beroepen waren ze verplicht dit voor hen nochtans voordelig statuut te verlaten en het poorterschap van de stad Brugge aan te vragen. In deze stad heerste gedurende de ganse Nieuwe Tijd trouwens een opvallend scherp onderscheid tussen poorters die een afzonderlijke rechtskring vormden en de gewone ingezetenen of niet-poorters anderzijds¹⁸. Enkel de poorters waren verkiesbaar tot het lidmaatschap van het stadsbestuur en de uitoefening van heel wat stadsambten. Tot de andere rechten en plichten van een poorter hoorden onder meer het betalen van belastingen, het helpen van medepoorters indien die werden aangevallen, het wonen of regelmatig verblijven in Brugge, etc. Zij die echter regelmatig voor kortere of langere tijd de stad moesten verlaten om hun zaken te behartigen of wegens andere beroepsbezigheden, konden het buitenpoorterschap aanvragen. Daardoor mochten zij voor de periode van één jaar, en mits speciale toestemming zelfs drie jaar, Brugge verlaten zonder hun rechten te verliezen. Wel moesten ze een domicilie hebben in Brugge en blijven belasting betalen.

Het opgeven van het speciale statuut moet voor elke Castiliaan wel een grote stap betekend hebben (gezien de voordelen die werden opgegeven), en wijst duidelijk op een bewuste keuze in de richting van integratie. Waarschijnlijk werd geen enkele Aranda als poorter geboren. In de doopregisters van de parochies der stad Brugge, bewaard vanaf 1565, vonden wij immers geen enkel lid van de familie terug. Wel namen een aantal Aranda's het poorterschap aan in de loop van hun verblijf in Brugge. Uit de consultatie van de poorters- en buitenpoortersboeken blijkt dat evenwel slechts een beperkt aantal te zijn. Tot de groep poorters traden toe Francisco, de latere burgemeester,

17 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Cartulaire de l'ancien consulat d'Espagne à Bruges. Recueil de documents concernant le commerce maritime et intérieur, le droit des gens public et privé, et l'histoire économique de la Flandre*. 2 dln. Brugge, 1901, 170.

18 Zie hiervoor R.A. PARMENTIER, *Indices op de Brugsche poorterboeken*. 2 dln. Brugge, 1938, VII-XI.

in 1629-30, Albertine in 1685-86, en Ignace en Pierre-Louis in 1704-05¹⁹. Deze laatste twee vinden we in 1703 ook ingeschreven als buitenpoorters²⁰. Deze poortersboeken zijn niet helemaal volledig: er waren waarschijnlijk meer Aranda's als poorter ingeschreven. Toch wijst het beperkte aantal erop – ook voor de Castilianen in het algemeen gold dit – dat “*Spaniards lived out their lives in Bruges although they generally did not become local citizens and continued to be governed by Spanish law*”²¹. Ook belette het hen niet om relaties, zowel zakelijke als familiale en vriendschappelijke, met het thuisland te blijven onderhouden. Wel dient opgemerkt dat deze na verloop van tijd in aantal afnamen en veel relaties verwaterden.

Huwelijkspolitiek

Een belangrijke indicator om de integratie aan te toetsen, is het huwelijk. Huwden de Aranda's voornamelijk andere leden van de Castiliaanse gemeenschap, of verbonden ze zich overwegend in de echt met Vlamingen en Bruggelingen?

Vooreerst moet worden nagegaan wat de beweegredenen tot het huwelijk waren. Waarschijnlijk huwden niet alle Aranda's uit liefde. Immers, “vele kooplieden staken het niet onder stoelen of banken dat volgens hun levenservaring ‘t geldt ‘t houwelijck maekt”²². Een andere hoofdbekommernis in het huwelijk was het verwerven van nakomelingen. Via een huwelijk met een Brugs poorter(es) kon ook het poorterschap verworven worden, wat wel tegelijk het verlies der speciale voorrechten als zijnde lid van de Castiliaanse gilde inhield²³. Al dergelijke verstandshuwelijken hadden dikwijls tot gevolg dat de verstandhouding tussen de echtgenoten weldra zoek was, wat echter niet tot echtscheidingen leidde²⁴.

Wanneer we het lijstje huwelijkspartners van de Aranda's overlopen valt het op dat het in feite enkel Diego, zoon van Francisco,

19 R.A. PARMENTIER, *Indices*, 916.

20 A. SCHOUTEET, *Indices op de buitenpoortersboeken van Brugge 1548-1788*. Poortersboeken van de Zuidelijke Nederlanden VI. Handzame, 1973, 5.

21 W.D.Jr. PHILLIPS, “Local Integration”, 48.

22 E. STOLS, *Zuidnederlandse firma's* II, 304.

23 R.A. PARMENTIER, *Indices*, VIII.

24 E. STOLS, *Zuidnederlandse firma's* II, 308-311.

de eerste Brugse Aranda, zijn dochter Maria en een zus van burgemeester Francisco waren die Spanjaarden huwden ²⁵. Diego huwde Madeleine Diaz-y-Mercado uit Logroño, terwijl zijn dochter Maria met Juan de Melgar trouwde, een telg uit een Castiliaanse handelaarsfamilie die eveneens in Brugge resideerde. Clara de Aranda huwde Juan Bautista de Soto Velasquez. Alle echtgenoten van de overige Aranda's vallen te situeren binnen de plaatselijke Brugse en Vlaamse adel. Francisco, de eerste Aranda in Brugge, huwde Gertrude van Vaernewyck. Zij was de dochter van de gouverneur van de Gentse Citadel. Van bij het begin bleken de Aranda's in hun relaties dus al door te dringen tot de hogere kringen van de toenmalige maatschappij, wat een belangrijk element in hun integratie uitmaakte. Dit zou trouwens een constante blijven bij alle latere huwelijken van de Aranda's. Allen huwden zij leden van adellijke families, waarvan dezelfde of andere leden meestal nog bestuurlijke functies bekleedden, zoals schepen of burgemeester van Brugge of van het Brugse Vrije. Dit was onder meer het geval voor de families de Meulenaere, van der Haeghen d'Eesbeeke et de Mussain, Rotsaert d'Hertaing, le Gillon, de le Flye, van Volden, etc. Ook de familie Ranst was *"une très ancienne noble maison de Flandre, où elle occupa constamment des postes honorables, tant dans l'état ecclésiastique que dans la politique et la robe"* ²⁶.

Uit dit alles blijkt dus dat de huwelijkspolitiek van de Aranda's een uiterst belangrijke rol speelde in hun integratie. Haast allen kozen ze voor een Vlaamse partner. Via hun huwelijken konden zij doordringen tot de hoogste adellijke kringen van Brugge en van Vlaanderen. Zo waren zij in staat een netwerk van invloedrijke en machtige relaties op te bouwen, wat erg voordelig was voor hun handelsactiviteiten, alsook effende dit het pad voor het zelf meedingen naar hoge posten in het stadsbestuur.

(Voor)naamgeving

Wezen de huwelijken van de Aranda's overduidelijk in de richting van een volgehouden integratie, dan liggen de zaken heel wat minder

25 Zie stamboom in bijlage.

26 F. VAN DYCKE, *Recueil héraldique*, 279.

gemakkelijk voor wat betreft de voornamen die bedacht werden voor de kinderen geboren uit die huwelijken. Het valt immers helemaal niet zo eenvoudig uit te maken in hoeverre Spaanse voornamen in voege waren, en in welke mate die dan nog eventueel verfranst of ver-nederlandst werden.

De voornamen van de eerste Aranda's klinken alleszins erg Spaans in de oren: Francisco, Diego en nogmaals Francisco. Deze laatste verbasterde al zelf zijn voornaam tot 'Fransoys' of 'François'. Vanaf dan vervaagt de scheiding: van namen als Bernard, Emmanuel, Anne, Michelle, Jeanne, Pierre (Pieter? Pietro?), Louis (Luis?), Ignace, Albertine, etc. kan onmogelijk met zekerheid worden uitgemaakt of het nu typisch Spaanse dan wel Nederlandse namen waren.

Wat nog opvalt is dat de erg Spaans klinkende familienaam de Aranda bij de reeds eerder genoemde (tweede) Francisco werd verbasterd tot d'Aranda of Daranda.

Uit de voornaamgeving kun je dus niet met zekerheid uitmaken of er een hang naar integratie was bij de Aranda's. De keuze van de voornamen kan in beide richtingen worden uitgelegd.

Taal en cultuur

Hoger was er reeds sprake van dat de Aranda's vooral Vlamingen huwden. Onmiddellijk rijst de vraag hoe dit in zijn werk ging. Er moet toch een enorme, om niet te zeggen bijna onoverschrijdbare communicatiekloof gegaapt hebben. Redelijkerwijze mag immers worden aangenomen dat de eerste Aranda's de kennis van het Nederlands nog niet machtig waren.

Het is dan ook meer dan waarschijnlijk dat ze zich in de beginperiode voornamelijk binnen de aanwezige Castiliaanse gemeenschap bewogen hebben. Uit deze beginperiode is alleszins geen deelname bekend van Aranda's aan plaatselijke activiteiten, noch een lidmaatschap van plaatselijke verenigingen.

Maar hoe gingen hun huwelijken dan in het werk? Francisco huwde de Gentse Gertrude van Vaernewyck, zonder dat hij de Nederlandse taal beheerste, dé taal bij uitstek gedurende de Nieuwe Tijd in bestuurlijke en adellijke kringen. Aan de andere kant beschikken we echter over voldoende grond om aan te nemen dat Gertrude

wel Spaans sprak. Na de dood van Francisco huwde zij immers opnieuw, met Juan de Montenegro die zij volgde naar Spanje. Het lijkt weinig aannemelijk dat zij haar familie en vrienden zou achtergelaten hebben om Juan blijvend naar Spanje te vergezellen, indien ze niet in staat was ietwat degelijk Spaans te spreken. Hoogstwaarschijnlijk bezat zij dus een zekere kennis van deze taal, die ze natuurlijk wel zou kunnen opgestoken hebben juist tijdens haar huwelijk met Francisco.

Hoe dan ook, ook van Francisco's zoon Diego kan nog niet verondersteld worden dat hij Nederlands kende. We stellen immers vast dat hij een Spaanse, nl. Madeleine Diaz-y-Mercado huwde.

Vanaf de derde generatie Aranda's te Brugge echter valt er een zekere kentering te bespeuren. Maria, Diego's dochter, huwde nog wel Juan de Melgar, een Spaans koopman die eveneens te Brugge resideerde, maar Francisco huwde een Vlaamse, Anne van Severen. Daarenboven oefende hij het ambt uit van 'upper clerck meester', te vergelijken met dat van de huidige gemeentesecretaris. Uit hoofde van deze functie was de kennis van het Nederlands een absolute vereiste.

Bestaan er rond de kennis van het Nederlands van de derde generatie Aranda's nog twijfels, dan kunnen we met zekerheid stellen dat die kennis vanaf de vierde generatie een feit was. Vanaf dan huwden ze alleen Vlamingen. Bovendien was Francisco, zoon van Francisco, verschillende malen schepen en zelfs burgemeester van Brugge, ambten waarvoor het beheersen van het Nederlands essentieel was.

Trouwens, de Castilianen "*expected their children to remain in Flanders. (...) The rule for the children of the Castilians was integration into the local society of Flanders or at least into the society of locally-resident Spaniards*"²⁷. Daarvoor was de kennis van het Nederlands zeker vereist. Andere argumenten die onze these ondersteunen vinden we terug in oorkonden, die door Aranda's in het Nederlands en zelfs in het Frans waren opgesteld²⁸. Ze stelden ze op in hun hoedanigheid van secretaris van het Spaanse consulaat.

27 W.D.Jr. PHILLIPS, "Local Integration", 45.

28 Zie o.m. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire diplomatique des archives de l'ancienne école bogarde à Bruges, comprenant le texte ou l'analyse de tous les documents qui composent cette collection*. 3 dln. Brugge, 1900, II nr. 529. Zie ook: L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Cartulaire de l'ancienne estaple de Bruges. Recueil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville. Tome III: 1544-1721*. Brugge, 1905, III nr. 2084.

Nog heel wat andere zaken wijzen in de richting van de kennis van het Nederlands, en tevens indiceren ze de niet te versmaden bijdrage van de Aranda's aan de culturele luister van Brugge. Emmanuel de Aranda bvb. schreef het boek *Relation de la captivité du sieur Emmanuel de Aranda, mené esclave à Alger en l'an 1640 et mis en liberté l'an 1642*, uitgegeven bij Jean Mommaert te Brussel in 1656²⁹. Dit werk, waarmee hij in heel Europa roem oogstte - "hij was de enige Bruggeling die ooit zijn naam en zijn geschriften vermeld zag in de grote Larousse"³⁰ - bevat het relaas van zijn twee jaar durende gevangenschap in Algiers. Op terugweg van een reis naar Spanje was zijn schip immers onderschept geworden door Barbarijse zeerovers. Het werk kende in totaal acht uitgaven, waaronder een Nederlandse, Engelse en Latijnse vertaling. Dat hij deze talen machtig was, bewijst het feit dat die vertalingen tot stand kwamen onder persoonlijk toezicht van de auteur. Overigens schreef Emmanuel nog twee andere werken, nl. *Den lachende ende leerende Waerseggher*, verschenen te Brussel in het Nederlands bij J. De Griek in 1679, en het nooit gepubliceerde *l'Histoire de ce qui était arrivé de son temps de plus mémorable à Bruges*³¹.

Ook Emmanuel's broer Bernard liet zich op literair vlak niet onbetuigd. Van zijn hand zijn ons twee werken bekend: *De stad Brugge verheven, omdat zij is de plaats van het allerheiligste bloed van Christus*, een beschrijving van het Heilig Bloed geschreven in 1648, en *Le Perroquet*, een komische satire³².

Het weze dus duidelijk dat de Aranda's een serieus steentje bijdroegen tot het cultureel leven te Brugge. Het staat trouwens vast dat "de vertegenwoordigers van het later verenigde Spanje een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de economische en culture-

29 G. TURBET-DELOF, "Saint Vincent de Paul et la barbarie en 1657-1658", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, III (1967) 153-161.

30 G. VAN RENYNGHE DE VOXVRIE, "Spaans-Brugse geslachten in de Spanjaardstraat, Spaanse Loskaai en Oosterlingenplaats" in: *Het Sint-Franciscus-Xaveriusziekenhuis*. Brugge, 1985, 30.

31 DE REIFFENBERG, "Notice sur Emmanuel de Aranda", *Bulletins de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-arts de Belgique*, XIII (1846), 280.

32 *Brugsche Courant en Woensdagblad*, 19e jaargang nr. 79, 9 okt. 1954, "Aranda (de) Bernard" en O. DELEPIERRE, "Aranda (Bernard de)", 16. Zie ook: J. DE SAINT-GENOIS, "Aranda (Bernard De)" in: *Biographie nationale publiée par l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, I (1866) 356-357.

le luister van de Stad Brugge”³³. De Aranda’s deden dit niet uitsluitend via geschriften. Zo was burgemeester Francisco bvb. postuum verantwoordelijk voor een kleurrijke optocht bij zijn begrafenis, die hij in zijn testament zelf had geregeld. “De begrafenis zelf in de parochiale Sint-Gilliskerk gevolgd door de bijzetting in de familiekelder in de kerk van de Brugse Augustijnenpaters, moet een indrukwekkend gebeuren, een grootse stoet en een kleurrijk kijkspel geweest zijn. Daarin stapten immers op de vier traditionele schuttersgilden. Die van de H. Joris ging natuurlijk voorop met standaard, parure en trommels gevolgd door de kolveniers van Ste. Barbara, de archiers van St. Sebastiaan en de hellebaardiers van de St. Michielsgilde der schermers alle met parure en vaandel. Zeven parochiale gilden met hun vaandel alsook de H. Bloedconfrerie. Daar was te bezichtigen het uitvoerig grafisch en schilderwerk van meester Jacob Van Oost die benevens het ingelijste, op linnen geschilderde blazoen van de aflijvige (dat eerst in het sterfhuus en daarna in de begrafeniskerk werd opgehangen) nog 170 kleinere wapentekeningen van d’Aranda had vervaardigd, schildjes die hoogstwaarschijnlijk gedragen werden door de 90 “Steedse”-jongens en de 90 meisjes uit de stedelijke meisjesschool. De stedegarsons traden op als dragers van de oud-burgemeester. Alleen al onder de eigenlijke begrafenisdienst werden aan de onderscheiden altaren nog zeven H. Missen opgedragen.”³⁴

Van verschillende Aranda’s, onder meer van Emmanuel, zijn voorts nog prachtige portretten bewaard, te bewonderen in een schepkabinet van het Brugse stadhuis. Ook in het opzicht van de beeldende kunst droegen ze dus hun steentje bij.

Naast de culturele bijdrage die de Aranda’s leverden, wat zeker op een geslaagde integratie wijst, valt er dus duidelijk ook een evolutie te onderkennen in hun taalgebruik. Vanaf de derde, en zeker vanaf de vierde generatie was de kennis van het Nederlands gemeengoed geworden onder de Aranda’s. Dit betekent echter niet dat zij het Castiliaans niet meer machtig waren. Integendeel, vrijwel alle Castilianen in Brugge bleven de kennis van deze internationale handelstaal zeker onderhouden³⁵. Dit was onder meer nodig om hun

33 G. VAN RENYNGHE DE VOXVRIE, “Spaans-Brugse geslachten”, 30.

34 J. GELDHOF, “De ene zijn dood is de andere zijn brood. Een edelman begraven te Brugge Sinterklaasdag 1663”, *’t Beertje*, XXXIV (1975) 28-29.

35 W.D.Jr. PHILLIPS, “Local Integration”, 40.

relaties met het vaderland op peil te houden, alsook om op een degelijke wijze handel te kunnen drijven. Bovendien bleef de mogelijkheid van een terugkeer naar het vaderland nog steeds open. Toch zien we dat in de loop der jaren de kennis van het Castiliaans sterk achteruitging. Emmanuel de Aranda bvb. werd door zijn vader naar Spanje gestuurd "met de bedoeling het land zijner vaderen te aanschouwen en meteen ook de taal te leren, die hem als Frans- en Nederlandssprekende Bruggeling, niet meer mondgemeen was" ³⁶!

Uit onderzoek van het taalgebruik van de Aranda's kunnen we m.a.w. zeker besluiten tot een inspanning van hun kant om via kennis van het Nederlands te integreren in de toenmalige maatschappij. Dit moet wel dadelijk gerelativeerd worden, aangezien ze het Castiliaans allerminst verwaarloosden. Bovendien, merkwaardig genoeg, is het zelfs zo dat "*Castilian influenced local dialects in Antwerp as well as Bruges*" ³⁷.

Beroeps- en verenigingsleven

Zoals reeds eerder werd opgemerkt, streek de familie de Aranda in Brugge neer via de wolhandel. Francisco en Diego, de eerste Aranda's, bewogen zich, althans in de beginperiode, vooral binnen de Castiliaanse handelsnatie. In het consulaat vervulden zij naast hun handelsactiviteiten, verschillende functies. Beiden waren zij verscheidene keren consul, en Diego was zelfs gedurende een aantal jaren secretaris van de Castiliaanse handelsnatie in Brugge ³⁸.

Vanaf de derde generatie Brugse Aranda's valt ook nu weer een verschuiving waar te nemen in de richting van assimilatie in de plaatselijke gemeenschap. De Aranda's gingen functies vervullen buiten het Spaanse consulaat. Diego's zoon Francisco was in 1570 "upper clerk meester", zoiets als pensionaris, terwijl diens zoon Francisco schepen en in 1634, 1635, 1640 en 1641 zelfs burgemeester werd

36 M. LUWEL, "Emmanuel de Aranda en het Algiers van de 17e eeuw", *Mededelingen van de Marine Academie van België*, XII (1960), 150.

37 W.D.Jr. PHILLIPS, "Local Integration", 40.

38 J. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Cartulaire de l'ancien consulat d'Espagne à Bruges*, 429, 435, 471, 489, 509-510. Telkens wordt in de vermelde akten melding gemaakt van het feit dat Diego secretaris was.

van Brugge³⁹. Als voorwaarde voor de vervulling van dergelijke ambten gold het Brugs poorterschap⁴⁰. Dit hadden beide Francisco's waarschijnlijk verworven via hun huwelijk. De regel luidde immers dat wie een Brugs poorter(es) huwde, op uitdrukkelijk verzoek en na een hele procedure, zelf ook poorter(es) kon worden. Het feit alleen al dat zij het voordelige Castiliaanse statuut opgaven voor het poorterschap, wijst op een doelbewuste integratiestrategie.

Emmanuel, broer van burgemeester Francisco, oefende na zijn terugkeer uit de Algerijnse gevangenschap in 1642, vanaf 1655 de functie van krijgsauditeur uit⁴¹. In die hoedanigheid beschikte hij over een zekere rechterlijke bevoegdheid en mocht hij de rechtbank van het Brugse Vrije adviseren in strafzaken. Overigens werd Emmanuel op die post benoemd door vriendjespolitiek. "Door aanwending van de invloed van de surintendant Licenciado Don Francisco de Valcarçel y Velasquez, lid van de Consello supremo de Castilla, wist de Aranda zich op 4 november 1655 te laten benoemen tot krijgsauditeur."⁴²

Ook Aranda's die later leefden, bekleedden aanzienlijke posten. Zowel Pierre-Louis de Aranda als z'n zoon Louis bvb. waren griffier bij de Raad van Vlaanderen, het opperste gerechtshof voor het graafschap Vlaanderen.

39 A. VANDEWALLE, "Spanjaarden te Brugge", 28 en J.A. VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*.

40 R.A. PARMENTIER, *Indices*, VII.

41 M. LUWEL, "Emmanuel de Aranda", 152. en O. DELEPIERRE, "Aranda (Emmanuel De)", *Biographie des hommes remarquables de la Flandre occidentale*, III (1847) 5. Zie ook: "Aranda (Emmanuel d)", *Dictionnaire historique, ou histoire abrégée de tous les hommes qui se sont fait un nom par le génie, les talents, les vertus, les erreurs, et cela depuis le commencement du monde jusqu'à nos jours*, I (1e dr.; 1781) 192-193. A. BEUCHOT, "Aranda (Emmanuel d)" in: *Biographie universelle ancienne et moderne de Michaud*, II (1854) 139. P. BLOMMAERT, "Belgische reizigers. I. Emmanuel de Aranda", *Kunst- en Letterblad*, I (1840) 33-34 en 37-39. M. DELVENNE, "Aranda (Emmanuel D)" in: *Biographie du Royaume des Pays-Bas, ancienne et moderne*, I (1829) 28. F. DENIS, "Aranda (Emmanuel D)", in: *Nouvelle biographie générale depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*, III (1854) 4-5. J. DE SAINT-GENOIS, "Aranda (Emmanuel De)" in: *Biographie nationale publiée par l'académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de belgique*, I (1866) 357-361. J. DE SAINT-GENOIS, "Emmanuel de Aranda" in: J. DE SAINT-GENOIS (ed.). *Les voyageurs belges du XIIIe au XVIIe siècle*. Brussel, 1846, 135-154. J. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire diplomatique des archives de l'ancienne école bogarde à Bruges*, dl. I, 84.

42 M. LUWEL, "Emmanuel de Aranda", 152.

Ondanks het feit echter dat de Aranda's dus meer en meer beroepsactiviteiten gingen uitoefenen binnen de lokale gemeenschap, betekende dit niet dat de wolhandel werd verwaarloosd. Integendeel zelfs, "de Aranda's behoorden tot de weinige leden van de Spaanse natie te Brugge, die bij het begin van de zeventiende eeuw nog werkelijk handel dreven. Diego, zoon van Francisco de Aranda de oude, die het consulaat waargenomen had, werkte eerst ca. 1600 te Sevilla en voerde daarna te Brugge ca. 1607-1613 een drukke textielhandel met San Sebastian, Málaga en Sevilla. Zijn broer Francisco de Aranda de jonge, die in 1641 burgemeester van Brugge werd, nam slechts heel uitzonderlijk deel in diens zendingen, maar had eigen handelscontacten in Spanje"⁴³. De wolhandel was voor de Castilianen trouwens dé activiteit bij uitstek om relaties met het vaderland te onderhouden. Dit gebeurde zowel via briefwisseling als door zakenreizen naar Castilië. Nog in 1675 was een Aranda, Emmanuel, consul van de Castiliaanse gilde⁴⁴.

Terwijl de Castilianen dus integreerden in de toenmalige Brugse en Vlaamse maatschappij, "*at the same time, they maintained ties with relatives, friends, and business associates in Spain*"⁴⁵. Naarmate het belang van de wolhandel echter afnam, verminderde ook de intensiteit van de relaties met Castilië. Bij de sluiting van het consulaat in 1705 door Pierre-Louis en Ignace de Aranda was er bijna geen enkele Spaans-Brugse familie meer die zich nog serieus inliet met de wolhandel. Als velen hier toch bleven, dan is dit een duidelijk bewijs voor een geslaagde integratie.

Deze assimilatie valt evenzeer af te lezen uit de mate van deelname vanwege Aranda's in plaatselijke verenigingen en corporaties. Opnieuw stellen we een breuklijn vast bij de derde generatie van de familie. Het is immers Francisco de Aranda die een lange traditie opent van engagement in plaatselijke genootschappen. Zo werd hij bvb. gouverneur van de Bogardenschool te Brugge, waaraan hij in

43 E. STOLS, *De Spaanse Brabanders of de handelsbetrekkingen der Zuidelijke Nederlanden met de Iberische wereld 1598-1648*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, jrg. 33, nr. 70. Brussel, 1971, 3.

44 J. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Cartulaire de l'ancien consulat d'Espagne à Bruges*, 184.

45 W.D.Jr. PHILLIPS, "Local Integration", 267.

1590-91 een milde schenking deed. Dit valt af te lezen uit de archieven van deze instelling. Bovendien bekostigde Francisco zelfs de beroepsopleiding van een jongeman die in het seminarie wou gaan. Op 1 augustus 1588 gaf hij Vincent de Waeghenaere uit Blankenberge de garantie dat hij gedurende zes jaar zou tussenkomen in de kosten van zijn opleiding "omme te leren de stil van scriven" ⁴⁶. In 1594 zou deze Vincent dan binnentreden bij de augustijnen.

Ook andere Aranda's lieten zich niet onbetuigd: van de gebroeders Emmanuel en Francisco is eveneens bekend dat zij van heel wat confrerieën e.d. lid waren. Hoewel we het niet met feitenmateriaal kunnen staven, zullen logischerwijs Aranda's die later leefden evenzeer wel geëngageerd geweest zijn in heel wat verenigingen.

Alleszins was dit het geval voor de juist vernoemde Francisco: hij was zowel proost van de Heilige Bloedconfrerie in 1635, als hoofdman van de Brugse Sint-Jorisgilde vanaf 1635 tot aan zijn dood ⁴⁷. Voorts was hij dertig jaar lang voogd en voorzitter van de administratieve commissie van het stedelijk passantentehuis en krankzinnigengesticht Sint-Juliaans, gelegen in de Boeveriestraat in Brugge. Emmanuel was medestichter en lid van de Broederschap van de Heilige Drieuldigheid ⁴⁸. Deze broederschap had zich het loskopen van slaven uit Algerijnse handen tot doel gesteld. Het is bekend uit de resolutieboeken van de confrerie dat hij zich persoonlijk bemoeide met het vrijkrijgen van deze slaven.

Het blijkt dus dat de Aranda's erg geëngageerd waren in Brugge, wat opnieuw wijst op hun sterke integratiepolitiek. Dit wordt nog *a fortiori* bevestigd door Phillips die tot de conclusie kwam dat "*apparently the Castilians in Bruges were not as attracted to the local organisations*". Als reden haalt hij aan dat "*membership in the Castilian Consulado itself provided them with all of the advantages of a confraternity: companionship, religious brotherhood, communal worship in their own chapel, and funeral arrangements*" ⁴⁹. De Aranda's vormden heel zeker een uitzondering op deze regel.

46 BRUGGE, Stadsarchief, Oud Archief, r. 438: *Bogardenschool*, registers der leerjongens, 1533-1800, f.° 28.

47 A. VANDEWALLE, "Spanjaarden te Brugge", 28.

48 M. LUWEL, "Emmanuel de Aranda", 152.

49 W.D.Jr. PHILLIPS, "Local Integration", 40-41.

Eigendommen: onroerend goed

Reeds verschillende malen maakten wij gewag van een sterke integratie van de Aranda's in Brugge. Onlosmakelijk daarmee verbonden is natuurlijk het bezit van onroerend goed. Er kan uiteindelijk weinig sprake zijn van assimilatie als ze in Brugge en omstreken geen huizen of gronden bezaten, maar voortdurend in hotels of herbergen logeerden. Als algemene regel gold dat "*Castilians commonly held local real property. Most owned the houses in which they lived, and some had more extensive holdings*"⁵⁰.

Wat de situatie van de Aranda's aangaat, bij zijn aankomst te Brugge in 1500 kon Francisco dadelijk zijn intrek nemen in het Natiehuis van het Spaans consulaat, gelegen in de 'Lange Winckel', de huidige Spanjaardstraat⁵¹. Elke consul had immers het recht in het Natiehuis te gaan wonen, samen met zijn familie. Heel wat nakomelingen van Francisco zouden van dit recht eveneens gebruik maken. Zo meldt de *Beschrijving van de Publieke Gebouwen in de zestiende en zeventiende eeuw* dat " 't Spanjaerts-huys teghenwoordighlijk bewoont is van den heere Emmanuel de Aranda: wiens zoon Heere Bernard 't zelf besit als consul vande Spaensche Natie". Ook Albertine de Aranda woonde ooit in het Spaanse Natiehuis, samen met haar broers Ignace en Pierre-Louis, de twee laatste consuls van Castilië in Brugge. Hierbij dient echter opgemerkt dat, ook al bewoonden veel Aranda's het Natiehuis, dit eigendom was en bleef van het Spaanse Consulaat.

De familie de Aranda verwierf echter zelf heel wat onroerend goed, en dit reeds vanaf de tweede generatie. Francisco's zoon Diego werd immers aangeduid als heer van Zwaenenburgh. "Het leen en heerlijchhede van Swaenenbourg gelegen binnen den ambachte van straeten in de prochie van Stalhille, onder het beloop van de waeterrijnghe van Blanckenberghe in vier parcheelen. Eerst light binnen den voornoemde ambachte en prochie noort west van de kercke in het begin der voornoemde waeterrijnghe, ghemeten 2 lijnen 5 roeden roeden landts. Voorts soo light noort oost van daer over den calsijsde wegh in het begin der voorseijde waeterrijnghe vier gemeten 32 roeden landts. Voorts soo light den west eijnde daer in het selse begin

50 W.D.Jr. PHILLIPS, "Local Integration", 43.

51 A. VANDEWALLE, "Spanjaarden te Brugge", 27.

een gemeth een leijne 19 roeden leen. Voorts light Suijt west daer bij in het selse begin der gemelde waeterijnghe drij gemeten twee lijnen landts.”⁵²

Naarmate de duur van het verblijf in Vlaanderen van de Aranda's toenam, groeiden ook hun bezittingen aan. Steeds nieuwe lenen voegden zij aan hun vermogen toe. Ze verwierven ze op verschillende manieren. Zo was er bvb. sprake over “leenen bij de voorseide overledene achter gelaeten haer toe gecommen bij den overlijden van haeren heer vader”⁵³. Erfenissen speelden m.a.w. een belangrijke rol in de opbouw van hun vermogen. Voorts kocht men ook lenen. “Een leen groot een daghwant en half ghelegghen op de prochie van Lebbecke op het Narenvelt (...) door d overledene op den XXI Octobre 1723 ghecoght bij decreete inden Raede van Vlaanderen.”⁵⁴ Het bezit van de Aranda's zou uiteindelijk enorme proporties aannemen. Zo beheerde Marie-Françoise-Jacqueline de Aranda vlak voor haar dood niet minder dan 113 lenen, die te situeren vielen in “Thielt, Lebbecke, Melsen, Semmersaecke, Wetteren, Denderbelle, Gaevere, Borlegghem, Stuvekercke, Schelderode, Oordeghem, Munte, Masseme, Schellebelle, Afsere, Petegghem, Earnegghem, Middelkercke”, etc. Over het ganse Vlaamse land, van de taalgrens tot aan de kust, hadden de Aranda's dus bezittingen. Op veel van die lenen stonden hofsteden die samen met de grond werden verpacht. De pachtobbrengst vormde een grote bron van inkomsten, waarmee vervolgens nieuwe lenen konden worden aangekocht.

Binnen de stad Brugge hadden de Aranda's ook hun patrimonium. Precieze gegevens omtrent het aantal huizen en hun ligging ontbreken. Toch kunnen we enige elementen aanreiken. In de *staat van goederen* van Pierre-Louis de Aranda, griffier bij de Raad van Vlaanderen, wordt onder meer aangehaald “een huijs ghestaen binnen dese stadt van Brugghe op het Torre Brighsten ghenaemt St. Gielis waer van de wederhelft is competerende aen Albertine de Aranda”. Wat verder lezen we: “voorts competeert alhier een huijs ghenaemt het Paternoster oock staende binnen dese stadt van Brugghe in de Cuijperstrate (...) welcken huijse ter daete van dit overlijden wiert in pachte ghebruijckt bij Marie Joos ten prijze van

52 BRUGGE, Stadsarchief, Oud Archief, r. 207: Staten van goed, 2de reeks, nr. 12132.

53 Ibidem.

54 Idem, nr. 8490.

neghen ponden grooten tsjaers”⁵⁵. Voor verschillende Aranda's, waaronder burgemeester Francisco, Ignace en Pierre-Louis, en Albertine, was het bezit van huizen binnen Brugge zelf trouwens essentieel. De regels van het poorterschap schreven immers voor dat elk Brugs poorter een woonst binnen de stad in zijn bezit moest hebben.

De Aranda's bouwden in hun eeuwenlang verblijf in Vlaanderen vanuit een bescheiden startpositie een indrukwekkend patrimonium aan onroerend goed uit. Dit wijst overduidelijk in de richting van integratie. Het was wel degelijk een beredeneerde strategie van de (latere vooral) Aranda's in Vlaanderen heel wat bezittingen te verwerven. Het klinkt erg ongeloofwaardig dat zij daartoe zouden zijn overgegaan zonder eerst de gedachte gevormd te hebben van in Vlaanderen te blijven, ook na (de neergang van) de wolhandel.

Religie

De Nieuwe Tijd, en vooral de zestiende eeuw, werden gekenmerkt door hevige en bloedige godsdiensttwisten. Het was de tijd van reformatie en contrareformatie. Ook in Vlaanderen heerste een klimaat van intolerantie en repressie. Het rooms-katholicisme was de enige godsdienst die officieel mocht beleden worden. De stad Brugge werd in dit verband meer dan eens op de vingers getikt. De Brugse schepenen neigden vanuit hun humanistische opvoeding - Brugge was een uitgelezen verzamelpunt voor humanisten in de Nederlanden - immers nogal naar tolerantie. Toch zijn ons uit die periode evenzeer verscheidene terechtstellingen bekend van ketteren. Het tolerante klimaat waarover we het hoger hadden, dient dan ook te worden gerelativeerd. In 1566 dan werd in Brugge een bestand bereikt tussen de autoriteiten en de protestanten, waarbij deze laatste in beperkte mate activiteiten mochten ontplooiën. Reeds een jaar later echter werd dit bestand herroepen en trad het repressief apparaat weer in werking. In dat zelfde jaar 1567 werd overigens de beruchte hertog van Alva naar de Nederlanden gestuurd om orde op zaken te stellen. Dit leidde tot het uitbreken van de Tachtigjarige

55 Ibidem

Oorlog. In 1578 vond te Brugge een kentering plaats m.b.t. de godsdienstige situatie. Gedurende zes jaar zou Brugge onder calvinistisch bewind komen te staan, waarbij het protestantisme uiteraard officieel werd toegelaten. Alexander Farnese zette in 1584 terug orde op zaken en bewerkstelligde de terugkeer naar het rooms-katholieke 'godsdienstmonopolie'.

Het hoeft geen verwondering te wekken dat in dergelijke context de godsdienstige overtuiging van het grootste belang werd geacht in de Nieuwe Tijd. Elke vreemdeling die niet het rooms-katholieke geloof aanhing, maar toch een poging tot assimilatie ondernam, was reeds op voorhand gedoemd te falen in zijn opzet.

Het was voor de Aranda's dan ook een groot voordeel dat ze rooms-katholiek waren. Hoewel er zich tussen de Spanjaarden in Vlaanderen verschillende maranen bevonden, dit zijn slechts in schijn bekeerde joden, – "Las Casas had overigens verwanten en bekenden in Brugge en Antwerpen, in het milieu van de conversos of slecht bekeerde joodse kooplieden"⁵⁶ – kan met zekerheid gesteld worden dat deze vlieger voor de Aranda's niet opging. We beschikken over talloze argumenten om deze bewering te staven.

Het feit alleen al dat de Aranda's meer dan twee en een halve eeuw in Brugge verbleven hebben, en alles in de richting van een geslaagde integratie aldaar wijst, is veelbetekenend. Voorts is het aantal Aranda's dat in een religieuze orde binnentrad legio. Onder meer behoren tot deze categorie drie dochters van Francisco: zowel Anne en Barbe als Marie werden kloosterzuster, deze laatste bij de jezuïetessen. Hun broer Bernard was jezuïet. Burgemeester Francisco's dochter Isabelle-Victoire-Claire trad binnen in het Sint-Trudoklooster⁵⁷.

Het was overigens op diens broer Emmanuel zijn initiatief dat elke morgen een mis werd opgedragen voor de gevangenen tijdens zijn gevangenschap in Algiers⁵⁸. Opnieuw een bewijs van het feit dat de Aranda's rooms-katholiek waren.

56 E. STOLS, "De Zuidelijke Nederlanden en de Ontdekking van Amerika" in: E. STOLS en R. BLEYS (ed.). *Vlaanderen en Latijns-Amerika. 500 jaar confrontatie en métissage*. Antwerpen, 1993, 18.

57 E. DHONT-DE WAEPENAERT, *Quartiers généalogiques des Familles Flamandes*. Brugge, 1871, 287-291.

58 G. TURBET-DELOF, "Saint Vincent de Paul", 157.

Daarnaast is het zo dat er verscheidene Aranda's in geslaagd zijn het Brugs poorterschap te verwerven. Eén van de voorwaarden waaraan moest voldaan worden om poorter te kunnen worden was rooms-katholiek zijn. "Daar alle stedeburgers gebonden waren den Roomsch-Katholieken godsdienst te belijden, moest de aanstaande poorter, ten minste vanaf het midden der 16e eeuw, gemeenlijk ook een attestatie omtrent zijn rechtgeloovigheid aanbrengen." ⁵⁹

Overigens verlieten Diego en Francisco de Aranda Brugge in de periode van het calvinistisch bewind voor neutraal land of stad. Zegher van Male vermeldde hen bij die vreemde kooplui die in 1578 de stad verlieten om pas in 1584 terug te keren ⁶⁰. Op tien januari 1579 trouwens moesten de drie Spaanse consuls samen met hun secretaris Diego de Aranda, die blijkbaar voor enkele dagen was teruggekeerd naar Brugge, plechtig beloven aan het stadsbestuur niets te doen of te zeggen tegen de "godsdienstvrede", dit tot vrede in het land en rust in de stad ⁶¹. Deze zaken wijzen erop dat de Aranda's zich de rooms-katholieke geloofsovertuiging ter harte trokken.

Het lijdt dus, gezien dit alles, geen twijfel dat de Aranda's rooms-katholiek waren. Zoals reeds gezegd bood dit een enorm voordeel bij hun integratie, die succesvol leek te zijn gezien het reeds eerder aangehaalde feit dat verscheidene Aranda's in Vlaamse kloosters binnentraden. Een andere indicator voor de geslaagde integratie is het aantal Aranda's dat in Brugge begraven werd. Bijna geen enkel lid van de Brugse tak van de familie stierf of liet zich begraven in Spanje. De meeste Aranda's, waaronder Emmanuel, Diego en Francisco, lieten zich begraven in het augustijnenklooster. Voor alle Castilianen gold trouwens dat "*the most favored burial place was the local Augustinian monastery*" ⁶². Blijkbaar waren zij dus aan Brugge gehecht geraakt, anders zouden ze toch al lang naar Spanje zijn teruggekeerd en zich daar hebben laten begraven.

Anderzijds dient het wel aangestipt dat de Castilianen over hun eigen kapel beschikten in het augustijnenklooster. Het was in deze

59 R.A. PARMENTIER, *Indices*, IX.

60 Z. VAN MAELE, *Deerlicke lamentatie ende beclagh vanden destructie vande Stede van Brugghe*. A. DEWITTE en A. VIAENE (ed.). Brugge, 1977, 97.

61 J. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Cartulaire de l'ancien consulat d'Espagne à Bruges*, 509-510.

62 W.D.Jr. PHILLIPS, "Local Integration", 42.

kapel dat zij hun religieuze plichten volbrachten. Dat deden zij dus als Castilianen onder elkaar, weg van de lokale gemeenschap rond zich. In hoeverre de Aranda's zich eveneens afschermden in hun religieuze activiteiten, is ons onbekend.

Besluit

Na de beschrijving van de mate van assimilatie van de Castiliaanse familie de Aranda op verschillende vlakken, rest ons nu nog hieruit de gepaste conclusies te trekken. De Aranda's waren in Brugge verzeild geraakt via de internationale wolhandel. In de beginfase van hun verblijf in de stad bewogen ze zich vooral binnen de aanwezige Castiliaanse gemeenschap, die dankzij een speciaal statuut óók in Vlaanderen onder de Castiliaanse wetten mocht leven. De Aranda's participeerden in deze periode nog niet in plaatselijke verenigingen, wat mede kan verklaard worden door het gebrek aan kennis van het Nederlands. Hun huwelijkspartners in de aanvangsfase waren ofwel Spaans ofwel Spaanssprekend. De beroepsactiviteiten van de Aranda's situeerden zich in de wolhandel en binnen het 'Spaanse', d.i. Castiliaanse consulaat, waar ze herhaaldelijk de functie van consul of secretaris bekleedden. Een grote troef die in hun voordeel speelde was het feit dat de Aranda's in een tijdperk van opvallende religieuze intolerantie de rooms-katholieke godsdienst, de enige officieel toegelaten religie in Vlaanderen, aanhingen.

Een cruciaal breekpunt valt te situeren vanaf de derde en zeker bij de vierde generatie Brugse Aranda's. Van dan af wijst alles overduidelijk in de richting van een doelmatige en volgehouden poging tot integratie⁶³. De huwelijkspartners stammen op één uitzondering na enkel nog uit adellijke en vooraanstaande Vlaamse families. Dit indiceert tevens dat de Aranda's de Nederlandse taal onder de knie hadden gekregen, wat mede bevestigd wordt door het feit dat verscheidene leden van de familie ambten binnen het stadsbestuur gingen

63 Bevestiging voor onze stelling vinden we in het artikel van H. CASADO ALONSO, die de breuklijn eveneens bij de derde en vierde generatie legt. Hij heeft het over "*intégration matrimoniale qui augmente si les mariés appartiennent déjà à la seconde ou troisième génération postérieure à celle qui fut la première à émigrer.*" H. CASADO ALONSO, "La nation", 71.

bekleden. Voor een "upper clerck meester", schepen, burgemeester, etc. was de kennis van het Nederlands onontbeerlijk. Hierbij mag echter niet uit het oog worden verloren dat de Aranda's daarnaast nog een hele tijd de wolhandel tussen Spanje en de Zuidelijke Nederlanden in stand hielpen houden. Langs deze weg bleven zij lang contacten met het thuisland behouden; tevens bleven ze zich bewegen binnen de Castiliaanse gemeenschap in Brugge. Omwille van precies de wolhandel werd er eveneens naar gestreefd het Castiliaans, de internationale handelstaal bij uitstek in die periode, te onderhouden. Nog vanaf de vierde generatie Aranda's bemerken we een frequent lidmaatschap in plaatselijke verenigingen zoals de Sint-Jorisgilde, de Heilig-Bloedconfrerie, etc. Via deze weg leverden zij een bijdrage tot de culturele luister van Brugge in de Nieuwe Tijd. Dit deden ze echter eveneens langs geschriften, opdrachten voor portretschilderingen, etc. Ook in het religieuze leven te Brugge participeerden ze: verscheidene Aranda's traden binnen in Vlaamse en Brugse kloosters. Andere verlieten het speciaal statuut waaronder ze leefden en verwierven het Brugs poorterschap. Tenslotte stelden we vast dat de Aranda's in hun meer dan twee en een halve eeuw durend verblijf in Vlaanderen een enorm patrimonium aan onroerend goed opbouwden. Hun bezit van lenen met hofsteden, die ze verwierven door aankoop of via erfenissen, strekte zich uit van de kust tot aan de huidige taalgrens. Ook in Brugge zelf bezaten ze heel wat huizen – ook buiten het eigen Castiliaanse kwartier – die ze verhuurden.

Het blijkt dus duidelijk dat, terwijl de integratie in het begin begrijpelijkerwijs een erg bescheiden verloop kende, de assimilatie vanaf de derde en vierde generatie een ommezwaai kende: ze verliep heel wat intensiever en in een versneld tempo. Er mag dan ook met recht en reden van een uiterst geslaagde integratie van de Aranda's in Brugge gesproken worden, en dit op alle domeinen van de toenmalige samenleving.

Het lag in onze bedoeling met dit artikel een bijdrage te leveren tot de studie van de integratie in Vlaanderen van vreemde kooplui. Evenzeer hopen wij hiermee een aanzet te hebben gegeven tot een grondiger studie van en uitgebreider onderzoek naar de Spaanse familie de Aranda. Gezien de belangrijke rol die de Aranda's speelden in het wedervaren van Brugge gedurende de Nieuwe Tijd, verdienen ze deze aandacht vast en zeker.

Bijlage: stamboom van de familie de aranda

Voorafbeschouwing

We willen hier deze werken wat van naderbij bekijken die een stamboom van de Aranda's bevatten. Daarbij komen we tot de merkwaardige vaststelling dat nog geen enkele volledige stamboom van deze familie werd gepubliceerd.

Dhont-De Waepenaert nadert die volledigheid het dichtst in zijn *Quartiers généalogiques des Familles Flamandes*. Het merendeel van de Brugse Aranda's wordt vermeld, alsook de afkomst van diegenen waar ze mee huwden. Dikwijls worden ook beroepen of titels aangegeven. Een negatief aspect aan dit werk is dat er geen bronvermelding of bibliografie voorkomt.

Evenmin is dit het geval in *Bruges et le Franc* van Gaillard⁶⁴. In dit werk passeren heel wat families de revue. De Aranda's worden als familie echter niet besproken. Wel treffen we de namen aan van een twaalfstal Aranda's (met hun echtgenoten) doorheen de bespreking van andere geslachten.

Een heel wat gestructureerder stamboom vinden we terug bij Delepierre, in zijn *Biographie des hommes remarquable de la Flandre occidentale*⁶⁵. Qua volledigheid evenaart hij bijna die van Dhont-De Waepenaert, maar opnieuw komen er geen bibliografische verwijzingen in voor.

Anders ligt dit in het artikel "Spaans-Brugse geslachten" van Renynghe de Voxvrie. Daarin wordt een bibliografie gegeven, zij het wel erg summier: slechts een zestal werken worden opgegeven. Ook de gegeven stamboom oogt maar mager: niet meer dan acht Aranda's worden vermeld.

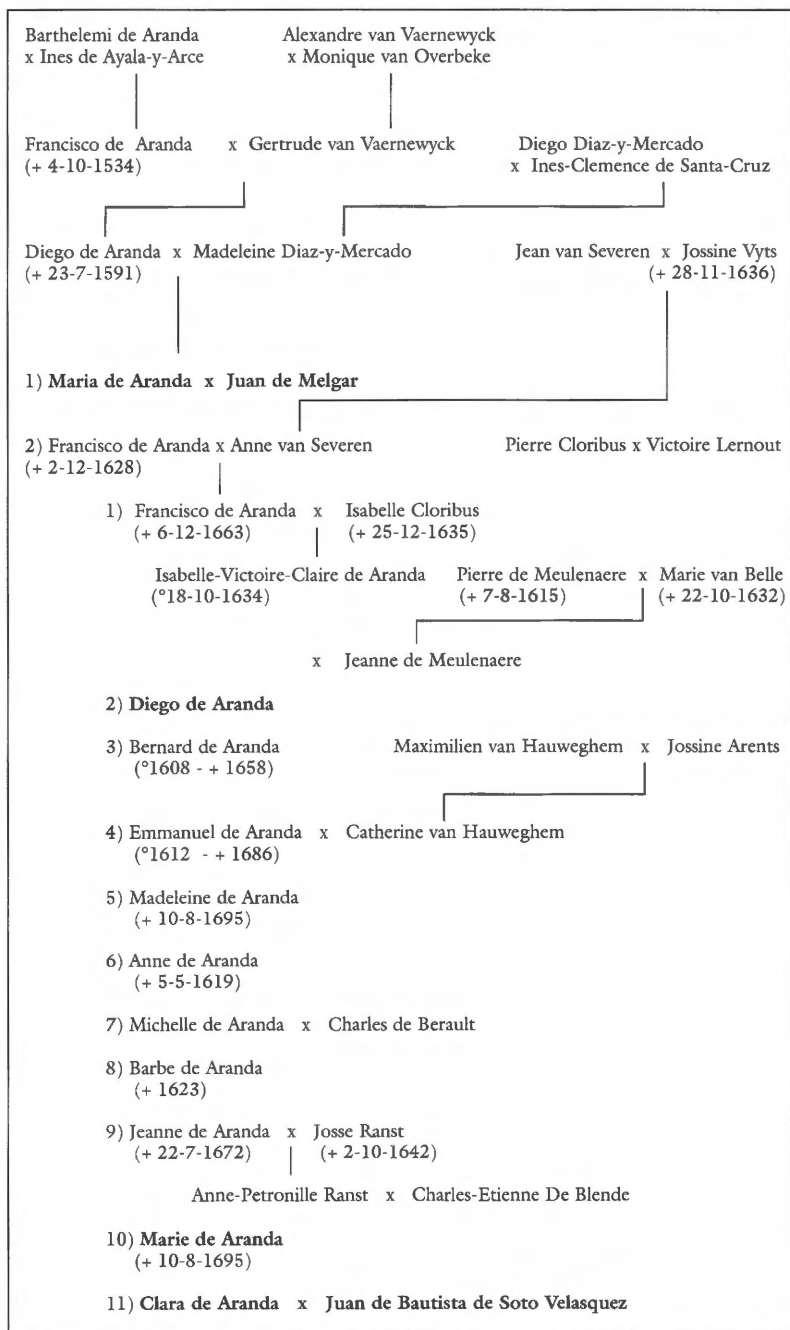
De *Recueil héraldique* van Van Dycke daarentegen verschaft heel wat meer gegevens: niet alleen de namen van veertien Aranda's met hun echtgenoten, maar ook de functies die ze uitoefenden. Ook wordt een woordje gewijd aan de afkomst van de familie. Negatief is opnieuw dat er geen bibliografie of bronvermelding in het werk voorkomt.

64 J. GAILLARD, *Bruges et le franc, ou leur magistrature et leur noblesse, avec des données historiques et généalogiques sur chaque famille*. 6 dln. Brugge, 1858.

65 O. DELEPIERRE, *Biographie des hommes remarquables de la Flandre occidentale*. 3 dln. Brugge, 1843-47.

Zelf slaagden wij er slechts ten dele in een exhaustieve stamboom samen te stellen – het was ook onze hoofdbedoeling niet -, hoewel we de volledigheid al iets dichter benaderen. Hiaten zijn onder meer nog de namen van acht van de veertien kinderen van Emmanuel, terwijl voorts bepaalde namen niet konden worden geplaatst (Behoorden ze misschien niet tot de Brugse tak van de Aranda's?).

Als uitgangspunt voor onze stamboom namen we deze zoals geschetst in de *Quartiers généalogiques des Familles Flamandes* van Dhont-De Waepenaert. Namen die daar niet in voorkwamen, maar die wij wel konden plaatsen dankzij informatie uit andere werken (o.m. dat van Van Dycke, *Recueil héraldique*) of archiefmateriaal, werden in vetjes gedrukt. Voor zover gegevens voorradig waren geven wij ook steeds de geboorte- en sterfdatum van de vermelde personen.

Emmanuel de Aranda x Catherine van Hauweghem
(°1612 - + 1686)

1) **Albertine de Aranda** x **Henri-Emmanuel le Gillon**
(+ 18-2-1731) (+ 9-3-1713)

a) **Pierre le Gillon** x **Marie-Thérèse de l'Espée**
(+ 3-11-1750) (+ 18-8-1773)

b) **Jean-Philippe le Gillon** x **Catherine-Eléonore de Trappequiers**
(+ 28-11-1759) (+ 18-10-1737)

2) **Ignace de Aranda** x **Marie-Madeleine van Volden**
(+ 26-7-1733) (+ 18-10-1708)

x **Marie-Barbe de le Flye**

Marie-Claire de Aranda

3) **François-Jacques de Aranda**

4) **Camille de Aranda**

5) **Bernard de Aranda** Bernard van Overwaele x Claire-Rose Spanoghe

6) **Pierre-Louis de Aranda** x **Esther-Marie van Overwaele**
(°1666 - + 9-12-1722) (°1666 - + 17-3-1716)

a) **Louis de Aranda** x **Justine-Marie-Françoise d'Hane**
(°22-8-1705 - + 11-3-1759) (+ 27-1-1777)

Marie-Françoise-Jacqueline de Aranda x **Philippe-François van der Haeghen d'Eesbecke de Mussain**

b) **Marie-Claire de Aranda**
(°8-9-1704)

c) **Thérèse-Eugénie de Aranda** x **Louis-Ferdinand Rotsaert d'Hertaing**
(°24-8-1711 - + 12-12-1765) (°22-2-1694 - + 8-7-1760)

1) **Isabelle-Louise** x **Charles-François Imbert-des-Mottelettes**
(°1733 - + 1806)

2) **Jean-Louis** x **Thérèse ... (?)**
(+ 4-3-1784)

3) **Justine-Jacqueline** x **Charles-Louis Van Caloen**
(°14-10-1736 - + 24-7-1806)

4) **Thérèse-Angélique** x **André-Louis Vanden Bogaerde**
(°1731 - + 4-6-1803) (°1-9-1726 - 1-4-1799)

Het bakkersambacht te Brugge: samenstelling en werking

Dit is het eerst deel van een tweeledige studie over het Brugse bakkersambacht, die een bijdrage vormt tot de geschiedenis van het Westerse corporatisme.¹ Na onderzoek van de archieven kwamen we tot de vaststelling, dat het Brugse bakkersambacht over een interessante reeks nog niet bestudeerde documenten beschikte. Het archiefmateriaal is verspreid over vijf archieven, namelijk het Algemeen Rijksarchief Brussel, het Rijksarchief Brugge, het Stadsarchief Brugge, het privé-archief van de Bakkersbond Brugge en het historisch fonds van de Stedelijke Openbare Bibliotheek Brugge.²

In het eerste deel willen we ons een beeld vormen over de aard en de werking van het ambacht van de bakkers te Brugge. We zullen hierbij de volgende onderwerpen belichten: het ontstaan, de samenstelling van het ambachtsbestuur en de dagelijkse werking ervan.

In principe bestuderen we vooral het ambacht in de Nieuwe Tijden. We beschikken echter ook over oudere documenten; daarom gebruiken we als *terminus ad quem* de late Middeleeuwen. Als *terminus post quem* nemen we ± 1815, omdat het ambacht ook na de Franse Revolutie en tot op heden een rol binnen de stad Brugge bleef vervullen. Het resultaat hiervan is terug te vinden in het privé-archief van de Bakkersbond.

-
- 1 Dit zijn de resultaten van een licentiaatsverhandeling getiteld: *Het Brugse Bakkersambacht in de Nieuwe Tijd* (Universiteit Gent, academiejaar 1995-96). Een tweede deel wordt in een latere aflevering van de *Handelingen* gepubliceerd.
 - 2 Gebruikte afkortingen: ABB Archief Bakkerbond, ARAB Algemeen Rijksarchief Brussel, RAB Rijksarchief Brugge, SAB Stadsarchief Brugge, SOB Stedelijke Openbare Bibliotheek Brugge

Ontstaan van het Brugse bakkersambacht

Over het ontstaan van het bakkersambacht is er geen eensgezindheid, dit komt duidelijk tot uiting bij het doornemen van diverse onderzoeksresultaten. Sommige vorsers die zich baseren op de kroniek van Nicolas Despars, Brugs politicus en kroniekschrijver uit de 16de eeuw, duiden 991 als stichtingsjaar aan. In dit jaar zou de graaf van Vlaanderen een college van dertien erfelijke schepenen aan de stad Brugge toegekend hebben. Eén van deze schepenen werd als deken van het bakkersambacht aangewezen.³ Deze datum wordt door de hieronder vermelde bronnen tegengesproken. Volgens andere onderzoekers, die zich baseren op een document dat zich in het archief van de bakkersbond bevindt moeten we de stichting situëren in de 12de eeuw meer bepaald 1125.⁴ Volgens J. Bernolet is dit terecht geen 12de-eeuws document om de volgende redenen: de tekst is in het Vlaams opgesteld, het gaat niet om perkament maar om papier en het protocol of de inleiding is niet conform met andere documenten uit deze periode⁵. Niettegenstaande deze gegronde kritiek wordt aan dit document toch belang gehecht. Zo zien we dat in 1931 het ontstaan van het ambacht, volgens de leden achthonderd jaar oud, werd herdacht. Vandaar de tekst op de herdenkingsplaat, aan het godshuis van de bakkers in de Zwarte Leertouwerstraat: *Uit Christene naastenliefde door 't Middeleeuwsche Brugsch bakkersambacht opgericht. Door het huidige Brugsche bakkersambacht met fierheid herdacht. 1125-1931.*

Volgens J.A. Van Houtte was het Brugse bakkersambacht al opgericht bij de erkenning van de ambachten in Vlaanderen in 1302. De ambachten werden toen ingedeeld in negen leden. De eerste twee waren dezelfde als te Gent namelijk de poorterij en de ambachten van de lakennijverheid. De verdere groeperingen bestonden uit : de vleeshouwers en de visverkopers, zeventien kleine neringen, de metaalbewerkerde ambachten, het leder, *de naelde*, de bakkers, de makelaars en de kleine ambachten. Het ambacht van de bakkers bestond dus in

3 PENNINGCK J., Het bakkersambacht te Brugge, in: *Het Brugs Ommeland*, 18, 1976, pp. 8 – 9.

4 ABB, *Bakkersambacht*, Document ontstaan bakkersambacht, geen nummer, 1125.

5 BERNOLET J., Het ambacht van de bakkers, in: *Biekerf*, 18, 1907, pp. 115-120, 305-315.

1302 maar een juiste datum voor de stichting van het ambacht kunnen we niet achterhalen. Veel andere ambachten zoals het ambacht voor de leerlooiers, de kaarsgieters en de lakennijverheid waren reeds actief vóór 1302 en vermoedelijk was dit ook het geval met het bakkersambacht. Volgens J.A. Vanhoutte hadden de meeste beroepen in 1280 een ambachtsbestuur, vermoedelijk ook door de schepenen aangesteld. Reeds vanaf het midden van de 13de eeuw was een niet onbelangrijke middenstand van gegoede handelaars en ambachtslieden ontwikkeld.⁶

Samenstelling van het bakkersambacht

Uit onderzoek bleek dat er onder de naam “het bakkersambacht” diverse beroepsactiviteiten schuilden. Over de samenstelling van het bakkersambacht treffen we echter in de door ons geraadpleegde bronnen verschillende gegevens aan. Volgens een artikel in het keurboek waren er broodbakkers, *pastebackers* en *lijfconckbackers of soutecoeckbackers*.⁷ In de volkstelling van 1748 vinden we daarnaast de vermelding van taartenbakkers, ammunitiebakkers, suikerbakkers, koekenbakkers en oliekoekbakkers.⁸

De broodbakker

Binnen het bakkersambacht vormden de broodbakkers de grootste groep. Dit blijkt uit het inschrijvingsregister en de volkstelling van 1748.⁹ De taak van de broodbakkers bestond erin brood te bakken volgens de opgelegde regels die in het keurboek van de bakkers en de broodwegers terug te vinden zijn.¹⁰ Artikel elf uit het keurboek van de bakkers geeft ons informatie over de specifieke functie van de broodbakker.

6 VAN HOUTTE J.A., *De geschiedenis van Brugge*, Tielt, 1982, p. 58, 62, 71-72.

7 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Keurboek, nr. 18, f°227v. 1677.

8 DUMON G., *De volkstelling van 1748*, Brugge, 1993.

9 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Inschrijvingsregister, nr. 22, 1706-1762.
DUMON G., *op. cit.*

10 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Keurboek, nr. 18, 1478-1790.

SAB, *Ambachten*, Broodwegers, Keurboek, nr. 406, 1736-1744.

Uit ons onderzoek blijkt dat er verschillende soorten brood gebakken werden: roggebrood, tarwebrood, *ghebetert* brood, *regiert* of *ghesight* brood en *eyerbrood*. Het builen van het meel bepaalde of het brood fijner of minder fijn was. Van tarwe en rogge bakte men meer dan twee soorten brood. Van tarwebrood bestonden de volgende soorten: het wit, het halfwit en het huishoudbrood. De eerste twee soorten waren uitgebreid en bij de laatste werd het meel gebruikt zoals het van de molen kwam.¹¹ Het roggebrood of bruinbrood werd gebakken van ongebuild tarwemeel, met zemelen erin en bruin van kleur.¹² Naast roggebrood mochten de bakkers halfwit brood (*regiert* brood) en *gebetert* of eierbrood bakken. In het deeg van eierbrood werden eieren verwerkt. Als kenteken moest de bakker rondom het brood een snede aanbrenge[n].¹³ De broodbakker mocht enkel maar verschillende soorten brood bakken wanneer hij het brood tekende. De wijze waarop hij het brood moest tekenen, werd voorgeschreven door de magistraat die op haar beurt de broodwegers daarover informeerde. Het tekenen van het brood kon op verschillende manieren gebeuren. De eerste methode was met *rynghelkens*. Die *rynghelkens* duiden de prijs van het brood aan, één ringetje kwam overeen met één stuiver. Een variant op de eerste methode was het tekenen van het brood met putjes in de bovenkorst.¹⁴ De putjes werden met behulp van een priem in het deeg aangebracht. Naast de prijs werd later het persoonlijk teken van de broodbakker vereist, om in geval van bedrog de schuldige gemakkelijker te vinden. Een hallegebod van 1552 bepaalde dat te Brugge enkel de vrije broodbakkers brood mochten verkopen en het moesten tekenen met het *marc van den baquere* op boete van 10 pond parisis. Er werd uitdrukkelijk bevolen het merk diep in te prenten, opdat het duidelijk zou kunnen waargenomen worden.¹⁵ Alle broodbakkers die hun keurbrood tekenden, kregen toestemming vrij en *onbegrepen* wit, *regiert*, tarwe- en roggebrood te bakken. De broodwegers stonden in voor de controle hierop. De broodwegers waren ambtenaren, aangesteld door de

11 LOOTENS H., *Broodzetting te Brugge*, Gent, 1970, p. 31. (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

12 CLAES S., Namen over brood en gebak, in : *Oms Heem*, 39, 1985, nr. 5-6, p. 153.

13 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Keurboek, nr. 18, art. 63, f°60r, 1612.

14 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Keurboek, nr. 18, art. 58, f°30r, 1744.

15 VANHOUTRYVE, A., Broodpaest en heffegheit, in : *Biekerfj*, 22, 1980, pp. 25-26.

magistraat, die controle uitoefenden op de kwaliteit en de kwantiteit van het brood. Ze moesten de rechten van de consument waarborgen. Een dankbare bron om de taak van de broodwegers na te gaan zijn de keuren van de broodwegers. In het jaar 1744 gebeurde een aanpassing van de keuren en de ordonnanties omwille van de onduidelijke formulering van de voorgaande keuren. In dit keurboek vonden we de afspraken terug inzake de paste van het brood. De klerk van het bakkersambacht moest de deken en de eed van de broodwegers van de uitgegeven en opgestelde paste op de hoogte brengen.¹⁶ Hij moest op een bordje aan het *ghyselhuuse* het broodgewicht en in een register de paste voor de komende week noteren. Indien hij dit voorschrift niet volgde werd er door de schepenen van de stad Brugge ingegrepen.¹⁷ De broodwegers waren eveneens belast met de controle op de kwaliteit en de kwantiteit, meer bepaald het broodgewicht. De broodwegers hadden in hun eigen kamer een weegschaal met een *burse* met gewichten, loden en halve loden. De deken en de eed van de broodwegers moesten ten minste éénmaal per week bij alle bakkers van het ambacht gaan om het brood te wegen.¹⁸ Elke broodbakker was verplicht om volwaardige grondstoffen, goede tarwe en rogge, te gebruiken.

In het keurboek wordt een duidelijk onderscheid gemaakt tussen vrije en onvrije broodbakkers. Vrije broodbakkers waren individuen die lid waren van het bakkersambacht. Hiertegenover stonden de onvrije bakkers die geen lid van het bakkersambacht waren. Bij het oprichten van een bakkerij moest de broodbakker vijf schellingen aan het ambachtsbestuur betalen. Deze bijdrage werd in het rekeningboek bijgehouden.¹⁹ Een vrije broodbakker kreeg echter geen toelating om brood, door een onvrije broodbakker gebakken, te verkopen. Deze laatsten mochten geen bakkerij oprichten en ook geen bakkerswinkel houden.²⁰ Om meer informatie over het interieur en de behoeften van een bakkerij te verkrijgen, kunnen we op verschillende manieren tewerk gaan. De eerste manier is het reconstrueren van een bakkerij aan de hand van huurcontracten. E. Smeyers voerde

16 SAB, *Ambachten*, Broodwegers, Keurboek, nr. 321, art. 1, f°6r, 1744.

17 SAB, *Ambachten*, Broodwegers, Keurboek, nr. 321, art. 2, f°6r, 1744.

18 SAB, *Ambachten*, Broodwegers, Keurboek, nr. 321, art. 4, f°6v, 1744.

19 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Rekeningboek, nr. 26 bis en nr. 27, 1731-1766.

20 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Keurboek, nr. 18, f°213r, 1762.

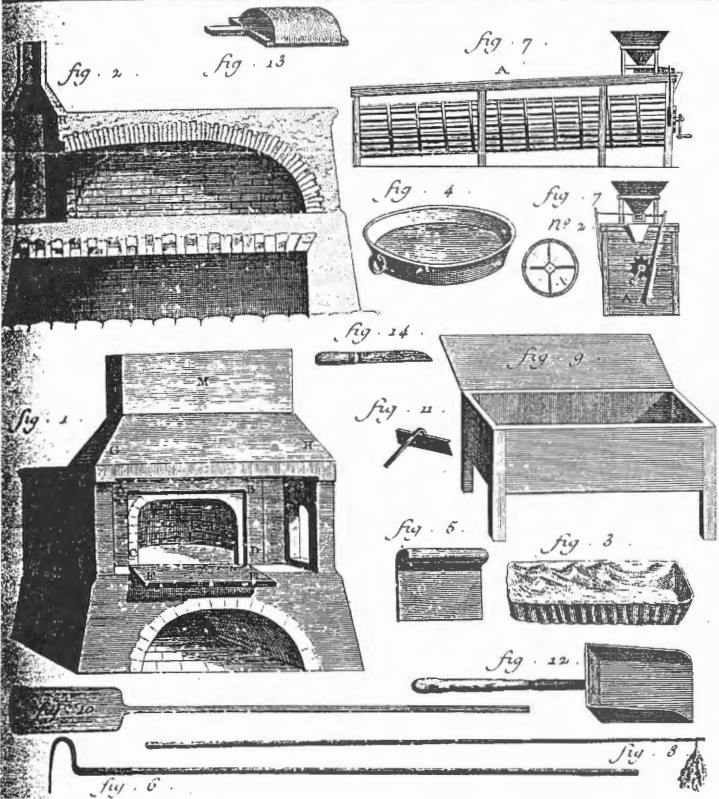
deze reconstructie uit voor de broodbakkers van de stad Mechelen. Hij bespreekt een huurcontract opgesteld in het jaar 1477, tussen Jan vander Beke, verhuurder, en Gielis Ghoeken, huurder. In het contract krijgen we een lijst van de werktuigen en het materiaal dat de bakker gebruikte : *Jan vander Beke, beckerie, heeft bekent dat hi verheurt heeft Gielis Ghoeken, oic beckerie ... sijn huys metter plaetsen ende sinen toebehoorten, de beckerie geheeten ..., metter moelleyen (baktrog) tafelen, werctaflen, hovenen, hovenyseren, een fornays ketel metten fornayse, eenen yseren pale, ende yseren oest, een deechmes, een gebonden meel moeken, een quarteel (een groot vat), een half quarteel, een blusvat mette celderren, eenen desemzack, twee buysdelsreinen, vier haeckenen ende vuyscyebert, een yseren waghe, twee loeden gewichten elc van twee ponden, een loet van vier ponden, een metalen halfpond, een loeten pond, een loet van eenen vierendeel, een loeten van eenen halven vierendeel, een loet van twee loyen, een loet van eenen loye ende een patyn, twee afsetbenders ende drie heelysers.*²¹

Om een beeld te vormen van de bakkerij in de Nieuwe Tijden kunnen we ons ook op een aantal afbeeldingen baseren. We kunnen in de eerste plaats een beroep doen op de "Encyclopédie" van Diderot en D'Alembert.²²

Het blad met de illustraties bestaat uit twee delen: de bovenste helft stelt een bakkerswinkel voor, het tweede gedeelte bevat detailtekeningen van het materiaal dat de bakker bij het bakproces nodig had. De tekening die de bakkerswinkel voorstelt, geeft uitleg over de verschillende stappen bij het bakken van brood. Figuur één stelt een bakker voor die het deeg klaarmaakt in een bakkerstrog of kneedstrog (A). Naast de bakkerstrog staat een emmer met water(C). Na het kneden van het brood wordt de juiste hoeveelheid deeg voor één brood gewogen (fig. 2). Figuur 3 en 4 stelt twee bakkers voor die de broden vormen vooraleer ze in de oven worden geschoten. Op de onderste helft van het blad krijgen we een aantal detailtekeningen van

21 SMEYERS E., Bakkersgerief, in : *Ons Heem*, 17, 1963, nr. 6, p. 198.

22 DIDEROT en D'ALEMBERT, *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société des gens de lettres*, Parijs, 1780, deel 2. Cynthia Koepf geeft, in haar bijdrage tot het boek "Work in France", een kritische bespreking van deze encyclopedie. Volgens Koepf heeft Diderot afbeeldingen bij de tekst gevoegd omdat hij niet de capaciteiten had om de fysische processen duidelijk te omschrijven.

AFBEELDING 1: Een bakkerswinkel en het materiaal dat een broodbakker gebruikte.

Uit : DIDEROT en D'ALEMBERT, *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société des gens de lettres*, Parijs, 1780, deel 2.

het materiaal dat een bakker gebruikte. Het bestond uit een oven (fig. 1 en 2), een mand (fig. 3), een schaal (fig. 4), een deegmes (fig. 5), een rakelijzer (fig. 6), een builmachine (fig. 7a), een ovendweil (fig. 8), een bakkerstrog (fig. 9), een bakkersschop of schietplank (fig. 10), een schoffel (fig. 11), een kolenschop (fig. 12), een rasp (fig. 13) en een mes (fig. 14).²³

De bijdrage van William H. Sewell jr., in het boek van Koeppe en Kaplan, geeft een uiteenzetting over de visies op arbeid. Eén van de illustraties stelt de verschillende stappen in het proces van het broodbakken voor.²⁴ Deze illustratie stelt ook het materiaal voor dat de bakker gebruikte.²⁵

AFBEELDING 2: Het materiaal van een broodbakker.

Uit : SEWELL W.H., Visions on labour, In: KAPLAN S.L. en KOEPP C.J. (eds.), *Work in France. Representation, Meaning, Organization and Practice*, Ithaca and London, 1986, p. 261.

23 Zie afbeelding 1.

24 SEWELL W.H., Visions on labor, In : KAPLAN S.L. en KOEPP C.J., (eds.), *Work in France. Representation, Meaning, Organization and practice*, Ithaca and London, 1986, pp. 260-261.

25 Zie afbeelding 2.

De pasteibakker en de taartenbakker

In de volkstelling van 1748 wordt een onderscheid gemaakt tussen de taartenbakker en de pasteibakker.²⁶ Het keurboek daarentegen maakt dit onderscheid niet.²⁷

De pasteibakker

Om de functie van pasteibakker uit te oefenen, moest men vrij zijn binnen het ambacht van de bakkers. Degene die de vrijdom als broodbakker bezat, mocht ook de functie van pasteibakker uitoefenen. Hij kon deze twee functies echter niet samen uitoefenen.²⁸ Niettegenstaande dit reglement waren er toch personen, die niet vrij waren binnen het ambacht, die verschillende soorten taarten bakten om ze te verkopen in publieke winkels of langs de straten. Aangezien er geen artikel in de keuren van het bakkersambacht deze handel reglementeerde, vroegen de leden in 1629 aan de burgemeester en de schepenen, om deze verkoop te verbieden.²⁹ Dit verzoek werd pas in 1636 ingewilligd.³⁰

In de Middeleeuwen, en dit tot de 17de eeuw, deed het woord pastei niet noodzakelijk aan suiker denken. Eeuwenlang werd het woord zonder onderscheid gebruikt voor de bereidingen met suiker of met zout zoals de quiche lorraine en de vleespasteien.³¹ Het woord pasteibakker wijst in de eerste plaats een bakker aan die een speciale vorm van gebak, pasteien bakt. Het woord pastei of pasteitje duidt een gebakje van fijn deeg aan, gevuld met gehakt vlees, gevogelte of wild. Zo kennen we bijvoorbeeld vleespastei, hazenpastei, fazantenpastei, kippenpastei en vispastei. Het woord pastei kan zowel de gebakken rand, het omhulsel, meestal met een deksel, als het geheel, met de vulling erbij, aanduiden.³²

26 DUMON G., *op. cit.*

27 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Keurboek, nr. 18, 1478-1790.

28 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Keurboek, nr. 18, f° 205, 1770.

29 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Keurboek, nr. 18, art. 70, f° 67v, 1629.

30 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Keurboek, nr. 18, art. 76, f° 82v, 1636.

31 MOULIN L., *Europa aan tafel. Een cultuurgeschiedenis van eten en drinken*, Antwerpen, 1988, p. 330.

32 CLAES S., Naklanken over brood en gebak, in : *Oms Heem*, 39, 1985, nr. 5-6, p. 22.

In de Brusselse ambachten oefenden de pasteibakkers, zoals in Brugge, een afzonderlijk bedrijf uit. Hun oorspronkelijke taak was het maken van allerhande pasteien, vooral vleespasteien, later evolueerde hun werk meer en uitsluitend naar het bakken van *bancquetten*. Uit documenten blijkt dat de pasteibakkers pasteien, vlaaien, taarten en dergelijke baken. Ze bakten *alderhande pasteyen soe van vleesch als van vis ende oyck van alderhande soerten van melck ende ander vlayen ende oyck van taerten soe van keese als oyck van pruymen*. Volgens de auteur Paul Lindemans is kaas (platte kaas) door de eeuwen heen een belangrijk bestanddeel van het Brussels en Brabants banketwerk geweest.³³

Door de encyclopedie van Diderot kunnen we inzicht verwerven in het materiaal dat door een pasteibakker gebruikt werd.³⁴ Dit bestond vooral uit diverse vormpjes voor het maken van pasteien. Daarnaast treffen we nog een ovendweil, een bakkersschop of schietplank en een rakelijzer aan.³⁵ In het artikel van William H. Sewell vonden we ook een afbeelding van een pasteibakker.³⁶ We zien dat de kledij en het lichaam van de pasteibakker opgebouwd zijn uit het materiaal dat de pasteibakker gebruikte. De borstkas van de pasteibakker wordt als een oven met pasteien en taarten afgebeeld. Zijn hoed stelt eveneens handelswaren voor. Deze afbeelding is volgens Sewell een identificatie van het ambacht met zijn handelswaren.³⁷

Taartenbakker

In de 17de eeuw bedoelde men met een taart een ovengebak versierd met slagroom, jam, appelen, marsepein, morellen en andere vruchten.³⁸ Een taartenbakker bakte lekkernijen, voornamelijk rond van vorm, uit fijn deeg vervaardigd en meestal met room, vruchten, jam, rijst erin of erop gebakken. We onderscheiden verschillende soorten taarten naargelang de bestanddelen die erin verwerkt werden.

33 LINDEMANS P., Het brood en het bakkersambacht, in : *Eigen Schoon en de Brabander*, 28, 1945, pp. 65-67.

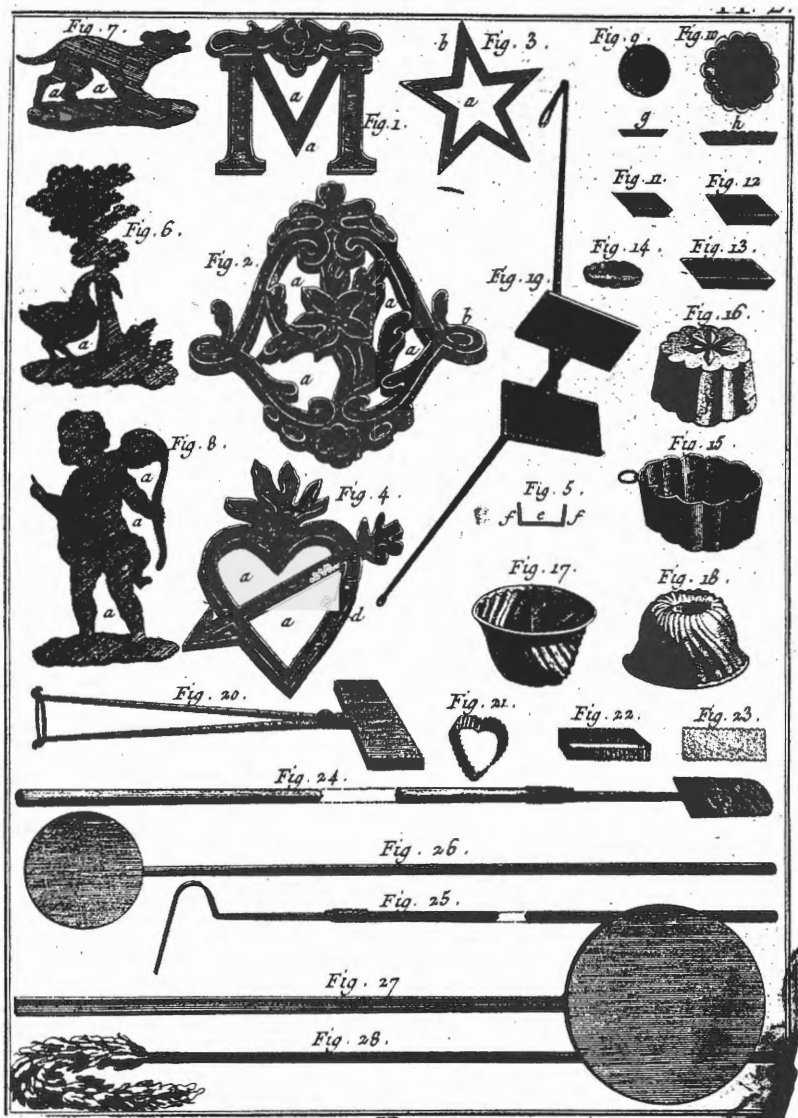
34 DIDEROT en D'ALEMBERT, *op.cit.*, deel 5.

35 Zie afbeelding 3.

36 Zie afbeelding 4. Deze bijzondere tekening werd gemaakt door Nicolas Larmessin.

37 SEWELL W.H., *op. cit.*, pp. 265-267.

38 MOULIN L., *op.cit.*, p. 327.

AFBEELDING 3: Het materiaal van een pasteibakker.

Uit : DIDEROT en D'ALEMBERT, *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société des gens de lettres*, Parijs, 1780, deel 5.

AFBEELDING 4: Afbeelding van een pasteibakker.

Uit : SEWELL W.H., Visions on labour, In : KAPLAN S.L. en KOEPP C.J. (eds.), *Work in France. Representation, Meaning, Organization and Practice*, Ithaca and London, 1986, p. 267.

De "soetecouckbacker" en de "lijfcouckbacker"

Reeds in de Middeleeuwen kende men ontbijtkoek, peperkoek of *soetecouck*. Volgens het keurboek beperkte de functie van een *soetecouckbacker* en *lijfcouckbacker* zich niet enkel tot het bakken van peperkoek. Hij mocht ook *mocken*, *peperbollen*, *krakerkens*, *buiscuiten*, *suyckercoucken*, *mostellekens* en andere kleine koeken bakken. *Mocken* waren koekjes gebakken van peperkoekendeeg.³⁹ De peperbollen waren een klein gebak van gepeperd brood- of koekdeeg. In Vlaanderen waren deze peperbollen meestal teerlingvormig.⁴⁰ *Mostellekens* waren ronde koekjes uit bloem en melk gebakken, met een kuil of put in het midden.⁴¹ *Krakerkens* of krakelingen waren ronde koekjes zoals een *mostelleken*, maar meer krokant gebakken. Deze krakelingen werden het meest gegeten op Aswoensdag en op Goede Vrijdag.⁴²

De vereiste bestanddelen voor het bakken van peperkoek waren meel, specerijen, honing en suiker. De *soetecouckbacker* maakte eerst het deeg door de roggebloem met de gekookte honing te vermengen. Daarna moest het deeg, meer bepaald het voordeeg, zes weken rusten. Na zes weken werd dit voordeeg nogmaals bewerkt om honing op te trekken en tot besluit werd een mengsel van kruiden, grotendeels op basis van kaneel, toegevoegd. Na deze bewerking werd het deeg verdeeld en gewogen.⁴³ Een plakkaat van 1777 klaagt het feit aan dat *eene menigte van personen, onbevrijdt in hun ambacht eenigen tydt errewaerts bestaen publiquen toog ende vente te doen van soo genaemde soete- ofte lyfcoucke en van ander diergelyck geback, soo in hunne huysen als op staende kraemen op markten ende straeten, alwaer het meeste concours van volck is*. Volgens de keure van 1478 was dit verboden.⁴⁴

De grote schaarste en duurte van het graan speelde in 1699 een nadelige rol voor de *soutecouckbacker* en *lyfcouckbacker*. Om graan te besparen, vond de overheid het noodzakelijk om in te grijpen en ver-

39 DE BO L.L., *Westvlaamsch idioticon*, Brugge, 1873, deel 1.

40 DE BO L.L., *op. cit.*, deel 2.

41 DE BO L.L., *op. cit.*, deel 1.

42 DE BO L.L., *op. cit.*, deel 1.

43 VANDERLINDEN R., *Gekroonde honingkoek. Koninklijke peperkoek*, Gent, 1991, pp. 29-30.

44 SAB, *Plakkatén*, 2de serie, reg. 30, pl. nr. 133, 12 november 1777.

bood *peper-, soete- ende lyfcoucken* met roggemeel te produceren. Wie dit voorstel met de voeten trad moest bij de eerste overtreding 25 gulden en bij de tweede overtreding 50 gulden boete betalen.⁴⁵

Volgens het keurboek mochten de leden van het ambacht slechts één functie uitoefenen.⁴⁶ Sommige bakkers stoorden zich echter niet aan deze voorschriften. Carolus De Cock werd gedagvaard omdat hij zowel de functie van broodbakker als die van *lijf- en soetecouckbacker* uitoefende. Niettegenstaande deze cumulatie verboden was, hadden de vinders van het ambachtsbestuur bij Carolus De Cock *mocken, grote en kleyne peperbollen, krakerkens ende roggenbrooden met correnten* (krenten) *staende op zijn venster ende in zynen winkel aangetroffen*.⁴⁷ Carolus De Cock en zijn vrouw weigerden om deze producten mee te geven. Daarom kocht de deken een hoeveelheid van deze producten als bewijs voor de dagvaarding.⁴⁸ Carolus De Cock kreeg een boete van 25 ponden parisis omdat hij twee functies tegelijk uitoefende.⁴⁹

In het plakkaatboek vinden we een plakkaat van 12 november 1777 betreffende een *waerschouwinge, verbiedende aen de broodtbakkers en lyfcouckbackers suyckers en ander goet te verkopen, de neeringe van de kruidthalle regarderende*. In de stadsrekeningen van 1285, rekeningen van het Sint-Janshospitaal, wordt de *neeringe vande kruidthalle* vermeld. Deze was één van de hoofdgilden in Brugge. De kruidhalle bestond uit tweeëndertig winkeltjes, waar allerhande kruiden en specerijen verkocht werden.⁵⁰ Het plakkaat benadrukt het verbod dat iemand die zijn vrijdom niet heeft *onder supplianters neeringe, en sal vermogen toog ofte vente te doen van iets deze neeringe raeckende, ofte de fonctie van kruidenieren te cesserem, op peene van 50 ponden pars van ieder contraventie wytgesteken in Brugge markten*. Niettegenstaande dit verbod waren er verschillende personen, die onbevrijd waren binnen de nering van de kruidhalle, die als broodbakker of als *soutecouckbacker* de functie van de nering van de kruidhalle uitoefenden. Ze verkochten in hun winkels namelijk *strage-suyckers ende broodt-suyckers*.⁵¹

45 SAB, *Plakkaten*, 2de serie, reg. 5, pl. nr. 38, 1 april 1699.

46 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Keurboek, nr. 18, f°205, 1770.

47 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Resolutieboek, nr. 20, f°89r, 14 mei 1767.

48 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Resolutieboek, nr. 20, f°89v, 18 mei 1767.

49 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Resolutieboek, nr. 20, f°91r, 8 oktober 1767.

50 VANDERLINDEN R., *op. cit.*, pp. 21-22.

51 SAB, *Plakkaten*, 2de serie, reg. nr. 30, pl. nr.136, 12 november 1777.

De suikerbakker en de oliekoekbakker

In het keurboek vonden we geen gegevens over deze soort bakker. Enkel in de volkstelling van 1748 vonden we de vermelding van één suikerbakker. In het Historisch Fonds van de Stedelijke Openbare Bibliotheek van Brugge troffen we een kookboek van suikerbakker Karel Moentack aan met verschillende recepten die een suikerbakker gebruikte. Onder zijn bevoegdheden behoorden zowel het bakken van soufflés als het maken van gelei en marmelade en het konfijten van fruit. In een facsimile-uitgave van een *Secreet-boeck* uit de 17de eeuw over het parfumeren, konfijten en koken staan enkele recepten om allerlei zaken te konfijten en te bewaren. Volgens dit receptenboek verstaat men onder konfijt of confituur in suiker ingelegde vruchten om te bewaren. De vruchten die aldus gekonfijt worden, zijn oranjeappels, citroenen, limoenen, perziken, peren, pruimen, okkernoten, appels, peren, meloenen, zwarte en rode krieken, aalbessen, druiven, melanzaad en pompoenen.⁵²

Volgens het kookboek van Pieter Moentack behoorde ook het bakken van olieballen tot de bevoegdheid van de suikerbakker. Andere gegevens over de oliekoekbakker vonden we niet terug. In de volkstelling van 1748 zijn er slechts acht oliekoekbakkers te Brugge te vinden.⁵³

Een andere bevoegdheid van de suikerbakker was het bakken van wafels. In het kookboek van Pieter Moentack worden recepten van *harte wafelkens en waelsche waeffels* vermeld.⁵⁴ Volgens artikel 61 uit het keurboek moest men vrij zijn binnen het ambacht om wafels te verkopen binnen de stad Brugge.⁵⁵

Volgens de encyclopedie van Diderot gebruikte de suikerbakker het volgende materiaal: een afdruiprek, verschillende soorten spatels, een schuimspaan, verschillende bakvormen, verschillende drukvormen, een kookfornuis, een wafelijzer, verschillende messen, ...⁵⁶

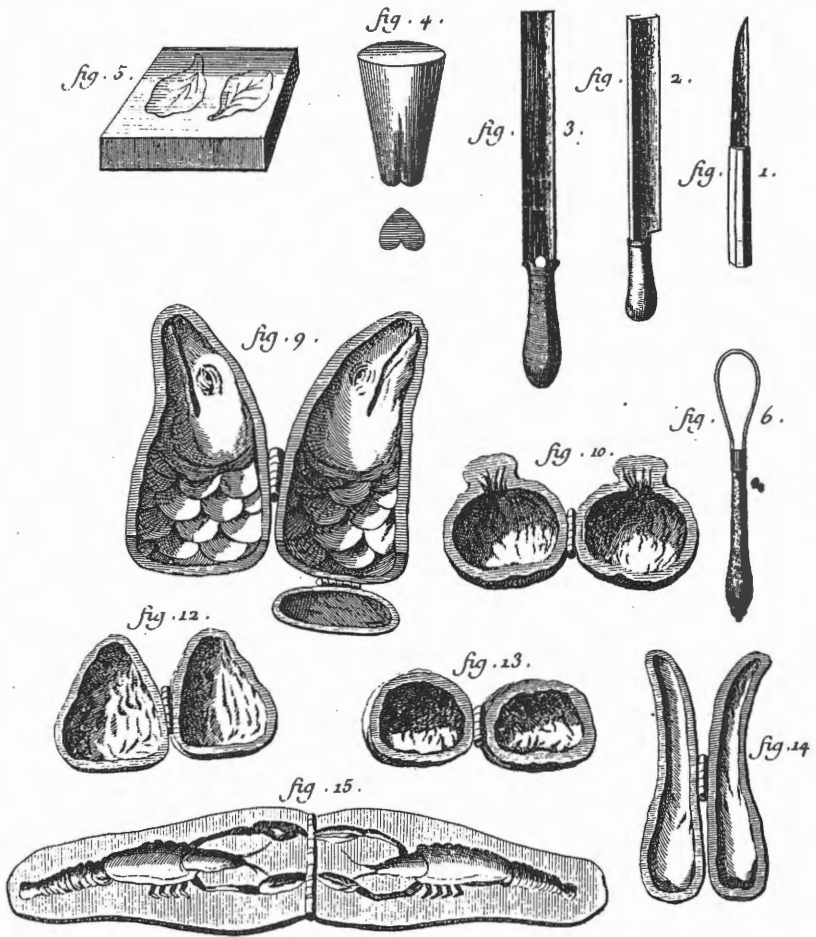
52 COCKX-INDESTEGER E., *Een Secreet-boeck uit de 17de eeuw over parfumeren, konfijten en koken*, Antwerpen, 1983, pp. 12-15.

53 DUMON G., *op. cit.*

54 S.O.B., *Menage-boek van diverse manieren om dienstig te zijn, tot huishouden, bestaende in recepten van suycerbakkerije, liqueurs, syroopen, gedistilleerde waters*, Handschrift nr. 642, f°24r, 19de eeuw.

55 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Keurboek, nr. 18, art. 61, f°54r, 1610.

56 DIDEROT en D'ALEMBERT, *op. cit.*, deel 3. Zie afbeelding 5.

AFBEELDING 5: Het materiaal van een suikerbakker.

Uit : DIDEROT en D'ALEMBERT, *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société des gens de lettres*, Parijs, 1780, deel 3.

De ammunitiebakker

De ammunitiebakker bakte brood voor militaire doeleinden. Deze groep bakkers maakte geen deel uit van het ambacht. Volgens de keure van 18 augustus 1682 mocht dit brood niet verkocht worden in de winkels van de broodbakkers. De ammunitiebakkers moesten het bakkersgeld niet betalen. Het bakkersgeld of het calliotterecht was een stedelijke belasting geheven op alle tarwegraan dat de bakkers zowel voor eigen gebruik als voor verkoop liet malen of in voorraad had.⁵⁷

Deze bakkers mochten enkel brood bakken wanneer er militaire troepen in de stad aanwezig waren. Niettegenstaande dit verbod waren er klachten van de molenaars die het volgende ondervonden : *deken en eedt van den ambaght van de vrije meesters molenaars binne deze stadt brugghen, de welcke te kennen gaven dat niet jegenstaende de militaire troupen nu verrocken waeren sij ondervonden ende vernomen hadden datter om soo te segghen soo viele ammunitie broodt wierdt gebacken al ten tijde dat de selve troupen binen dese stadt in garnisoen waeren, vervolghens dat het gemelde broodt wierd ghedebiteert ende vercocht aende respectieve borghers.* Naar aanleiding van deze klacht werd een resolutie uitgevaardigd waarbij de deken en de eed van de molenaars moesten beletten dat er meer ammunitiebrood werd gebakken en verspreid dan er noodzakelijk was voor de militaire troepen.⁵⁸

Het ambachtsbestuur en de dagelijkse werking binnen het ambacht

De bestuursmodaliteiten

Zoals elke organisatie met een rechtspersoonlijkheid had ook het ambacht van de bakkers een bestuur. Het bestuur van de ambachten, goedgekeurd door het schepencollege, werd in de wetsvernieuwingsregisters opgenomen. Deze wetsvernieuwingsregisters geven ons informatie over de structuur van het ambachtsbestuur.⁵⁹ Doorheen de onderzochte periode vonden we steeds dezelfde structuur terug. Aan het hoofd van het ambacht stond de deken die door vijf vinders,

57 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Keurboek, nr. 18, art. 84, f°97v, 1682.

58 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Resolutieboek, nr. 20, 9 augustus 1768, f°92v.

59 SAB, *Wetsvernieuwingsregisters*.

een klerk en een gouverneur werd bijgestaan. Het bestuur werd nog ondersteund door de kapelaan, de procureur en de advocaten. Volgens de kiesomschrijving van 1762 bestond er een boveened en een onder-eed. De leden van de boveened werden betrokken bij het eigenlijke bestuur van het ambacht terwijl de leden van de onder-eed bijna niet betrokken werden bij het dagelijks bestuur, vandaar dat de leden van de onder-eed bijna nooit werden vermeld bij de beslissingen.

De deken en de vinders

Het ambacht van de bakkers werd door een eed vertegenwoordigd. Deze eed functioneerde enerzijds als spreekbuis van de leden tegenover de overheid en anderzijds als controleorgaan dat de naleving van de reglementen moest verzekeren. De leden van het bestuur waren altijd lid van het ambacht, dit impliceerde dat de bestuursleden zowel poorter als meester waren. De plaatsen in de eed werden verdeeld onder de verschillende groepen bakkers. De belangrijkste plaatsen, de functie van de deken en de eerste vier vinders, werden toegevoegd aan de broodbakkers. De functie van de vijfde vinder kwam altijd toe aan een pasteibakker. Samen met de klerk, de gouverneur en de vinders vormde de deken het bestuur van het ambacht.

Aan de hand van de geraadpleegde bronnen, het keurboek en het resolutieboek⁶⁰, stelden we vast dat de deken en de vinders zowel een juridische, een economische als een bestuurlijke functie vervulden. De taak van de deken bestond er vooral in toezicht uit te oefenen op de naleving van de reglementen binnen het ambacht. De deken werd hiervoor bijgestaan door de vinders, de gouverneur en de klerk.

De deken en de vinders vormden de tussenschakel tussen het ambacht en het stadsbestuur. Wanneer een lid van het ambacht schuldig werd bevonden aan een misdrijf dan was het de taak van de deken en de vinders van het ambacht om de schepenen van de stad Brugge in te lichten. De schuldige werd openbaar door de schepenen veroordeeld en mocht binnen het ambacht het beroep van bakker niet langer uitoefenen.⁶¹

60 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Keurboek, nr. 18, 1478-1790.

RAB, *Ambachten*, Bakkers, Resolutieboek, nr. 20, 1707-1775.

61 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Keurboek, nr. 18, art. 21, f°10r, 1478.

De deken en de vinders moesten de schepenen ook in andere gevallen inlichten. Artikel 33 van het keurboek is hier een goed voorbeeld van : *Item soo wat man vanden voorzeyde ambachte die berucht waere dat hij huys ende hof hielde met eenen andere wyve, dan met sijnen ghetrouwden wijve, of wouckeraer waere, of bordeel verbuerde, of hem anders misdroeghe in eenighe maniere dat den deken ende vinders dat schuldigh worden te bringen ter kennisse van schepenen op daerof ghecorrigiert te sijn ter discretie van schepenen.*⁶²

Wanneer er zich geschillen voordeden, waar de schepenen niets mee te maken hadden, waren de deken en de vinders bevoegd om recht te spreken.⁶³ Zo mochten de deken en de vinders van het ambacht recht spreken betreffende *alle schulden die de persoonen vanden ambachte d'een jeghen den anderen maeken ende borghen ende van sacken den ambachte toebehoorende.*⁶⁴ De deken en de vinders van het ambacht waren gemachtigd om alle boeten te innen, tenzij het om boeten ging waarop ze geen recht hadden.⁶⁵

De leden moesten respect tonen tegenover het bestuur. Wanneer iemand rebelleerde of ongehoorzaam was tegenover de deken en de vinders, dan was het bestuur van het bakkersambacht bevoegd om deze persoon te verbieden zijn beroep verder uit te oefenen totdat hij zich verontschuldigde bij de deken en de vinders.⁶⁶

De deken en de vinders konden ook vergaderingen organiseren. Ze stonden erop dat alle uitgenodigde leden aanwezig waren. Bij afwezigheid moest men een boete van 5 schellingen groten betalen. De deken moest zich ook aan deze afspraak houden. Indien hij niet aanwezig was op de vergaderingen werd hij beboet met 10 schellingen groten. Wanneer de schepenen van de stad de eed van het ambacht ontboden, was men verplicht om hierop in te gaan.⁶⁷

Het bestuur moest ook een onderzoek instellen naar de deugdelijkheid en de leverbaarheid van brood.⁶⁸ Naast dit onderzoek waren de deken en de vinders verplicht om het juiste gewicht te halen.

62 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Keurboek, nr. 18, art. 33, f°13v, 1478.

63 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Keurboek, nr. 18, art. 22, f°10v, 1478.

64 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Keurboek, nr. 18, art. 23, f°10v, 1478.

65 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Keurboek, nr. 18, art. 36, f°14v, 1478.

66 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Keurboek, nr. 18, art. 24, f° 11r, 1478.

67 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Keurboek, nr. 18, art. 27, f°11v, 1478.

68 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Keurboek, nr. 18, art. 65, f°62r, 1612.

Dit was elke zaterdag bij de deken en de gezworenen van de broodwegers te bekomen.⁶⁹

De bevoegdheden van de deken en de vinders waren niet onbeperkt. Het was bijvoorbeeld niet toegelaten aan de deken en de vinders van het ambacht om *poinctinghe*, of enige belastingen te heffen. Evenmin mochten ze vergaderen zonder medeweten van de schepe-
nen.⁷⁰

De deken en de vinders speelden op religieus-sociaal vlak ook een belangrijke rol. Het bestuur moest aanwezig zijn bij de fundaties, de jaargetijden en de eucharistievieringen.

De klerk

De deken en de vinders werden in het dagelijks bestuur door diverse personen bijgestaan. Om alle administratieve aspecten van de ambachtsactiviteiten in goede banen te leiden werd onder de bakkers een klerk bij meerderheid van stemmen verkozen. Het aanstellen van de klerk gebeurde door de deken, de vinders en de oud-dekens van het ambacht. Meestal bleef men klerk voor het leven, behalve als men het ambt vrijwillig afstond. In 1768 werd op verzoek van de klerk Lodewyck Descamps, omwille van zijn hoge leeftijd, een assistent aangesteld. De benoeming van de klerk vonden we iedere keer terug in het resolutieboek. We troffen hierbij de taakomschrijving van deze functionaris aan. Van de klerk werd verwacht dat hij altijd ten dienste stond van de deken en de vinders van het ambacht. Hij was verplicht om twee à driemaal per week naar het huis van de deken te gaan om te vragen waarin of waarmee hij de deken kon dienen. Er werd van de klerk verwacht dat hij de opdrachten trouw en gehoorzaam uitvoerde. Deze functionaris vervulde ook een belangrijke rol bij de religieuze activiteiten van het ambacht. De klerk moest elke keer dat er kerkdiensten waren in de kapel van het ambacht aanwezig zijn om er de ornamenten tentoon te stellen volgens de tijd van het jaar. Tot zijn taak behoorde eveneens het versieren van de bakkerskapel op feestdagen volgens de oude gebruiken. De klerk stond eveneens in voor het onderhoud van de kapel en moest er het koper- en zilverwerk poetsen. Elke zaterdag moest de klerk een schriftelijk document

69 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Keurboek, nr. 18, art. 7, f° 4v, 1478.

70 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Keurboek, nr. 18, art. 28, f° 12r, 1478.

opstellen, waarin het vereiste gewicht van elk soort brood, waaraan de bakkers zich dienden te houden, werd opgegeven.⁷¹

De bediende kreeg een jaarloon dat schommelde van 9 tot 12 ponden. Een loonsverhoging was mogelijk. Een voorbeeld hiervan vonden we terug in het resolutieboek. Op verzoek van de klerk Denys Croutelle werd zijn loon met 3 ponden verhoogd, hij ontving nu een jaarloon van 12 ponden.⁷² In sommige gevallen was er sprake van loonsverlaging. Een voorbeeld hiervan vinden we terug in 1761. Lodewyck Descamps had bij het begin van zijn carrière een loon van 12 ponden, sinds enkele jaren was zijn loon, omwille van de ambachtsschulden (lijfrenten, herstellingskosten...), tot 9 ponden herleid. Lodewyck Descamps verzocht het ambacht om zijn loon opnieuw te brengen op 12 ponden.⁷³

De klerk genoot naast zijn vastgelegd jaarloon nog van een aantal extra vergoedingen. Zo kreeg hij een extra vergoeding voor zijn diensten bij een jaargetijde⁷⁴ of voor het poetsen van het koperwerk en het schoonmaken van de "Bakkerskapel" ter gelegenheid van de kerkwijding⁷⁵. Hij kreeg tevens een vergoeding voor het leveren van boeken, pennen en papier.⁷⁶

De gouverneur

Het bestuur van het bakkersambacht werd in het financieel beheer door een gouverneur bijgestaan. In het resolutieboek vinden we de functieomschrijving van de gouverneur, in vijftien puntjes geformuleerd. Het was een nieuw reglement daterend van 8 december 1762. De nieuw aangestelde gouverneur en alle gouverneurs die hem zouden opvolgen, moesten zich hieraan houden.

De ontslagnemende gouverneur moest binnen de acht dagen zijn opvolger op de hoogte brengen van het positief of het negatief saldo van de rekeningen. De nieuwe gouverneur was verplicht om binnen de veertien dagen na de opmaak van de rekeningen het negatief saldo ervan te vereffenen. Aan het einde van elk dienstjaar moest de gou-

71 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Keurboek, nr. 18, art. 79, f°87r, 1651.

72 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Resolutieboek, nr. 20, f°28v, 30 september 1746.

73 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Resolutieboek, nr. 20, f°78v, 26 september 1761.

74 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Rekeningboek, nr. 27, 1748-1749, f° 7r.

75 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Rekeningboek, nr. 27, 1750-1751, f° 6r.

76 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Rekeningboek, nr. 27, 1751-1752, f° 6r.

verneur de rekeningen aan de deken, de vinders en de oud-dekens overmaken. Dit moest binnen de acht dagen gebeuren.

De gouverneur betaalde de lijfrenten, de losrenten en de kosten bij het uitdelen van brood. Hiervan moest hij een kwitantie aan de deken kunnen voorleggen. De gouverneur moest de deken en de vinders toelating vragen om de ambachtslui te betalen, die herstellingen uitvoerden aan de bezittingen van het ambacht.

De deken was echter ook verantwoording verschuldigd aan de gouverneur. De deken moest bij het vrij maken van vrijmeesterszonen en niet-vrijmeesterszonen en het opnemen van leerknachten de gouverneur op de hoogte brengen.

Bij de uitdeling van brood speelde deze functionaris ook een belangrijke rol. Hij stond in voor het leveren van het brood zoals bij de eucharistieviering ter nagedachtenis van Cathalas in de parochiekerk van Sint-Anna en die van Tousanus De Meester. Hij moest ook het maandelijks brood leveren aan de arme leden van het ambacht. De gouverneur kon in sommige gevallen een beroep doen op de vinders. Hij werd door de vinders geassisteerd wanneer hij in het bureau van de maalterij de *pointinghe* berekende. De gouverneur moest de deken vooraf verwittigen wanneer hij naar het bureau van de maalterij ging.

De klerk stond de gouverneur ook ten dienste. Hij moest onder meer afspraken regelen voor de gouverneur zoals het uur en de dag voor het opmaken van de belastingen.

De deken had het recht om de gouverneur te ordonneren om mee te gaan om hem te assisteren in de processies.⁷⁷

De proost of kapelaan

De proost trad op als religieus adviseur. Hij kreeg een jaarloon van 50 gulden. Naast het geven van geestelijke adviezen was hij ook kapelaan van de ambachtskapel. Hij verzorgde de jaarmissen voor de overleden leden, de viering van het feest van de patroonheilige en van de Heilige Geest. Hij stond ook in voor de wekelijkse misvieringen op woensdag en zaterdag.

77 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Resolutieboek, nr.20, f° 81r, 8 december 1762.

De procureur en de advocaten

Een procureur werd geraadpleegd wanneer er gerechtelijke geschillen rezen. Deze persoon of deze personen behoorden niet tot het ambacht maar waren rechtsgeleerde of advocaat. De bakkers raadpleegden steeds rechtsgeleerden wanneer er over iets onenigheid zou kunnen rijzen of wanneer tegen hen werd geprocedeerd.

De verkiezing van het bestuur

De kiesomschrijving

In een extract uit het keurboek van de bakkers, daterend uit 1762, vonden we de regeling betreffende de jaarlijkse aanstelling van het nieuwe bestuur. Vóór deze verandering van de kiesreglementering in 1762, moesten de ontslagnemende deken en de vinders van het bakkersambacht elk twee kandidaten voorstellen die volgens hen bekwaam waren om van het nieuwe bestuur deel uit te maken. De ene kandidaat werd in de boveneed ingeschreven en de andere in de onderreed. Het college van de stad Brugge wees de respectievelijke plaatsen toe. Bij de aanstelling van het bestuur was het mogelijk dat het bestuur samengesteld werd uit personen die vroeger in de onderreed hadden gediend en bijgevolg onvoldoende kennis hadden op het gebied van het ambachtsbestuur. Hieruit kunnen we afleiden dat de onderreed bijna niet betrokken werd bij het dagelijks bestuur van het ambacht van de bakkers. Om aan dit euvel te verhelpen dienden de oud-dekens en de gouverneurs een verzoek in om de kiesomschrijving te veranderen. Het voorstel luidde dat *den afgaenden deken ende vinders vande gemelden ambachte telcken jaere als voor desen sullen denumeren ider twee supposten te weeten eenen inden onderreedt ende eenen inden boveneedt, om hunne respective plaetsen te suppleren ter keure van den collegie soo nogtans dat den deken schuldigh zal zijn op te geven twee oude gouverneurs, den eersten vinder twee oude dekens, den tweeden vinder twee supposten die noch in eede gediend hebben den derden vinder twee pasteybackers, ende den vierden ende vijfden vinder elck twee persoonen volgens goetduncken 't sy die voorgaendelyck inden eedt gediend hebben ofte niet.* Door de nieuwe deken en de eed werd samen met de oud-dekens een gouverneur aangesteld; deze moest ten

minste één maal onder de eed gediend hebben.⁷⁸ In het Stadsarchief van Brugge vonden we lijsten met kandidaten die door het aftredend bestuur aan de magistraat werden voorgelegd.⁷⁹ Aan de hand van dit document kunnen we achterhalen of de kandidaten werkelijk verkozen werden. Dit kunnen we nagaan door deze gegevens te vergelijken met het inschrijvingsregister⁸⁰ en het register van de wetsvernieuwingen⁸¹. We komen hierbij tot de vaststelling dat niet alle voorgedragen bestuursleden een werkelijke bestuursfunctie uitoefenden. Het opstellen van de lijsten gebeurde enkele dagen voor de verkiezing. We moeten hierbij opmerken dat we enkel de lijsten voor de periode 1740-1793 konden raadplegen. Bij het vergelijken zien we dat niet alle voorgestelde personen verkozen werden. Slechts 72% kwam in het bestuur terecht.

De ambachtsenquête van 1784 stelt ons in de mogelijkheid de kiesomschrijving van het Brugse bakkersambacht te vergelijken met deze uit andere steden. In Antwerpen was er eveneens een jaarlijkse verkiezing van het bestuur. De deken werd uit drie kandidaten, die tot het ambacht van de bakkers hoorden, verkozen. De deken koos op zijn beurt zes *oudermans*. Twee van deze *oudermans* werden als busmeester en de andere twee als kapelmeester aangesteld.⁸² Het ambachtsbestuur van de bakkers te Aalst werd door de magistraat van de stad aangesteld. De functie van de griffier daarentegen werd door de deken en de vrije meesters toegewezen.⁸³ Te Diest werden de eed van het bakkersambacht door alle leden van het ambacht bij meerderheid van stemmen verkozen.⁸⁴ Het ambachtsbestuur van de bakkers in de stad Gent werd eveneens jaarlijks verkozen door het college *ten overstaen van commissarissen ende den onderbailiu*.⁸⁵ In Oudenaarde werd het bestuur eveneens door de stadsmagistraat aangesteld.⁸⁶ Volgens de these van Dewit over het Leuvense bakkersambacht werden op de jaarlijkse ambachtsverkiezingen vier dekens gekozen.⁸⁷

78 SAB, *Ambachten*, Bakkers, Diverse stukken, nr. 313, 1762.

79 SAB, *Ambachten*, Bakkers, Diverse stukken, nr. 313, 1740-1793.

80 RAB, *Ambachten*, Bakkers, Inschrijvingsregister, nr. 22, 1702-1766.

81 SAB, *Westvernieuwingsregisters*, fiches.

82 SAA, *Ambachten en neringen*, Ambachtsenquête, nr. 4009, 1784.

83 ARAB, *Gebeime Raad*, Ambachtsenquête, Aalst, nr. 405 A, 1784.

84 ARAB, *Gebeime Raad*, Ambachtsenquête, Diest, nr. 405 A, 1784.

85 ARAB, *Gebeime Raad*, Ambachtsenquête, Gent, nr. 405 A, 1784.

86 ARAB, *Gebeime Raad*, Ambachtsenquête, Oudenaarde, nr. 405 A, 1784.

87 DEWIT M., *Bijdragen tot de sociale geschiedenis van het Leuvense ambachtelijke milieu: het bakkersambacht*, Leuven, 1984 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), p. 85.

Conflictsituaties binnen het ambacht betreffende de aanstelling van het nieuw bestuur

De verkiezingen van het bestuur van het bakkersambacht verliepen niet altijd probleemloos. Dit kunnen we illustreren aan de hand van twee markante voorbeelden. Ons eerste voorbeeld moeten we situeren in het jaar 1790. We krijgen een antwoord van het bestuur van het bakkersambacht gericht aan de gecommitteerden van de *thesaurie* betreffende de verkiezing van het ambachtsbestuur van het jaar 1790. Dit antwoord werd geformuleerd in 21 puntjes. Het rekwest werd door vijftien leden van het ambacht opgesteld. Deze vijftien personen wilden zich niet aansluiten bij de andere leden van het ambacht, indien men de samenstelling van het nieuw verkozen bestuur niet wijzigde. De andere leden van het ambacht gingen akkoord met het nieuw gekozen bestuur en weigerden het rekwest te ondertekenen. Dit voorbeeld illustreert heel duidelijk de spanningen binnen het ambacht. De vijftien *cabalisten* wilden een verandering van de kiesomschrijving van het jaar 1762. Ze gingen niet akkoord met de voorstelling van de kandidaten omdat er soms personen voorgesteld werden die niet bekwaam waren om een bestuursfunctie te bekleden. Het derde punt wijst op het feit dat *het syn dan vyfthien cabalisten die niet aenhoorelycken syn, als niet te presumerende daerde dataen resterende number van supposten sig met hun niet en soude verwoegen indien dat den intrest van den ambacht reelyck geinteresseert waere in eene nieuwe forme van desen eedt te veranderen*. Volgens hen moest men de *penningen* niet toevertrouwen aan de gouverneur van het ambacht. Het kiezen van de gouverneur moest trouwens door alle leden van het ambacht gebeuren. Volgens de magistraat waren deze vijftien leden van het ambacht onredelijk. De magistraat greep terug naar het decreet van 1762 betreffende de verkiezing van het bestuur, *desen vorm is tot heden achtervolgt geworden sonder dat daeruyt eenige inconvenienten geresulteert syn*. De verkiezing was volgens de magistraat op wettelijke wijze gebeurd, het decreet van 1762 was goed opgevolgd en had nog nooit problemen opgeleverd: *reden de rescribenten geene materie en vinden om van die forme ende point van ceure aftezien ten eynde vande nieuwigheydt te plegen bij de gesejde requeste opgegeven*. Volgens de magistraat hadden de vijftien leden dus geen gegronde reden om het gekozen bestuur af te wijzen. Het

nieuw gekozen bestuur kon wel vroegtijdig vervangen worden, indien het bleek dat het bestuur onbekwaam was. Ook wanneer de gouverneur onbetrouwbaar was kon men tot vervroegde verkiezingen overgaan. De magistraat maakte ook een verwijzing naar de omstandigheden in de andere ambachten van de stad Brugge. Daar werd soms geen rekening gehouden met de voorgeschreven regels betreffende de aanstelling van het nieuw bestuur. Tot besluit schreef de magistraat dat het voornoemde rekwist werd afgewezen.⁸⁸

Ons tweede voorbeeld moeten we situeren in het jaar 1791. Bij de aanstelling van een nieuw bestuur in 1791 was de deken in de boveneed en onderreed geen oud-gouverneur en was de kandidaat eerste vinder geen oud-deken. Deze verkiezing was niet conform met de kiesomschrijving van 1762. Tijdens de vergaderingen hadden diverse debatten plaats over de samenstelling van het bestuur, eerst vanwege de deken en de vinders samen met de oud-dekens en later vanwege enkele leden. Dit voorval had tot gevolg dat er een nieuw bestuur moest gekozen worden. De nieuwe verkiezing moest met tussenkomst van de huidige deken en de vinders of tenminste met twee personen uit het vorige bestuur gebeuren. De debatten hadden de verkiezing belet en afgebroken. Er werd besloten dat de burgemeester van de stad Brugge samen met de griffier van de vierschaar moesten bemiddelen tussen de huidige deken, de vinders en oud-dekens enerzijds en de leden van het ambacht anderzijds betreffende het kiezen van een nieuw bestuur volgens het reglement van het jaar 1762. Indien er zich nieuwe debatten voordeden, die een hinder vormden voor het verloop van deze verkiezing, moest het college van schepenen zonder uitstel een nieuwe deken en eed aanstellen. Op 24 mei 1791 waren de burgemeester en de griffier aanwezig. Een aantal leden van het ambacht vond dat dit optreden van de burgemeester en de griffier tegen de rechten van het ambacht indruiste. De huidige deken en eed moesten een naamlijst met de nieuwe deken en eed voorleggen waarna de nieuwe kandidaten werden aanvaard.⁸⁹

88 SAB, *Ambachten*, Bakkers, Diverse stukken, nr. 313, 1790.

89 SAB, *Ambachten*, Bakkers, Diverse stukken, nr. 313, 1791.

Boekbesprekingen

Albert DEROLEZ m.m.v. Benjamin VICTOR, *Corpus Catalogorum Belgii. The Medieval Booklists of the Southern Low Countries. I: Province of West-Flanders. Second Enlarged Edition.* Brussel, Koninklijke Academie van België, 1997. - 215 p. : 7 ill. (ISBN 90-6569-662-8)

In 1966 publiceerde Albert Derolez het eerste deel van het *Corpus Catalogorum Belgii*, met de middeleeuwse boekenlijsten, catalogi en inventarissen van de huidige provincie West-Vlaanderen. Het boek kreeg in dit tijdschrift een zeer positieve recensie van Dom N.-N. Huyghebaert O.S.B. Ook toen was het de bedoeling in een aantal boekdelen alle middeleeuwse boekenlijsten van de hele Zuidelijke Nederlanden, d.w.z. het huidige België, kritisch te publiceren. Huyghebaert besloot zijn recensie met een optimistische laatste zin: "Binnen enkele jaren zullen wij, dank zij het noeste en bekwaam werk van Dr. A.D., een vernieuwde blik kunnen werpen op het intellectuele leven in onze gewesten vóór de Renaissance" (*Handelingen Genootschap voor Geschiedenis*, CIII (1966), p. 205-206).

Door allerlei omstandigheden is de reeks na de publicatie van het eerste deel stilgevallen. Wel ontpopte Derolez zich tot één van de meest eminente Belgische specialisten op het gebied van de middeleeuwse bibliotheekgeschiedenis en codicologie. In dit verband zij hier zijn bijdrage vermeld in de *Typologie des Sources du Moyen Age Occidental* over *Les catalogues de bibliothèques* (Turnhout, Brepols, 1979). Daarnaast kwamen na 1966 verschillende nieuwe bronnen aan het licht. De meest belangrijke vondst is het cartularium van de Sint-Donaaskerk (Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, MS theol. Fol. 11150.) dat in 1971 voor het eerst vermeld werd in de *kroniek* van deze *Handelingen*, CVIII (1971), p. 75. Verscheidene door Derolez gepubliceerde documenten werden sinds 1966 voor nieuw onderzoek gebruikt. Derolez zelf publiceerde op basis van de gegevens van het *Corpus* een heel boeiend artikel over de humanistische belangstelling van de familie Adornes (in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXV (1972), p. 161-170). Over de betekenis van enkele teksten – en de erin gebruikte termen – moest Derolez nog een polemiëk voe-

ren, o.m. met ondergetekende (in: *Biekerf*, LXXXIX (1989), p. 313-321 en XC (1990), p. 331-337). Tenslotte, en daar zal verder in deze recensie nog worden op teruggekomen, zijn verscheidene archieven sinds 1966 opnieuw of voor het eerst geïnventariseerd.

Toen in de jaren '90 de reeks opnieuw werd opgestart, bestond dan ook de behoefte het West-Vlaamse deel opnieuw te bewerken. Dom Huyghebaert had er in zijn eerder vermelde recensie al op gewezen dat het *Corpus* vatbaar was voor aanvullingen en erop aangedrongen dat er nog een "Additamentum" zou worden gepubliceerd. In 1994 verscheen het deel met de catalogi van de huidige provincies Luik, Luxemburg en Namen en een goede drie jaar later, eind 1997, werd dan de tweede uitgave van het eerste deel gepubliceerd, deze keer in het Engels (met vertaling van bijv. het Brugse Stadsarchief in Bruges, City Archives, maar niet van Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek). Nieuwe vondsten, nieuw onderzoek, nieuwe archiefinventarissen sinds 1966: in hoeverre is de auteur erin geslaagd al deze elementen te verwerken in zijn tweede editie?

De tweede uitgave van het West-Vlaamse *Corpus Catalogorum* bevat een supplement met veertien "nieuwe teksten" op een totaal van 106, d.w.z. een aangroei van zowat 15% in vergelijking met 1966. Daarbij dient opgemerkt dat, net zoals in 1966, de auteur in principe alleen volledigheid heeft betracht voor de eigenlijke boekenlijsten. Andere documenten m.b.t. boekenbezit (schenkingsakten, testamenten, enz.) werden af en toe opgenomen maar niet systematisch opgespoord. Derolez is dus niet ingegaan op de suggestie (met voorbeelden uit de Eekhoutabdij) van Dom Huyghebaert om ook obituaria op vermeldingen te onderzoeken. Ook enkele later aan het licht gekomen gegevens zijn niet opgenomen, zoals o.m. een schenking van twee brevieren gedateerd op 10 febr. 1400 n.st. en een schenking van twee antifonaria, twee gradualia, twee psalmboeken en een boek van "discante" gedateerd op 10 maart 1455 n.st. (zie W. Rombauts, *Inventaris van het Archief der Kerkfabriek van Sint-Walburga te Brugge (XIIIde-XXste eeuw)*, Brussel, 1977, p. 76, nrs. 594 en 598). De teksten die wel zijn opgenomen zijn zeer zorgvuldig uitgegeven. Meestal zijn ze eerder bekendgemaakt en gepubliceerd door lokale historici. Derolez heeft echter steeds de oorspronkelijke bron geconsulteerd, waardoor hij in verscheidene gevallen de eerste uitgave kon corrigeren of aanvullen, uiteraard ook op basis van

zijn eigen ervaring met middeleeuwse boekenlijsten. Het is wel duidelijk dat Derolez in veel gevallen een beroep kon doen op het werk van plaatselijke vorsers en hun publicaties in lokale tijdschriften en verzamelwerken. Hier kan worden vermeld dat veel publicaties van A. Dewitte en het tijdschrift *Biekerf* door Derolez zijn gebruikt. Een enkele keer, en dan gaat het om een publicatie waarvan het handschrift verloren ging, heeft Derolez een transcriptiefout van een vroegere uitgever overgenomen: in de inventaris van de kerkschat van de Ieperse kerk van Onze-Lieve-Vrouw-ten Brielen (p. 118-119) is geen sprake van “XII boucken”, zoals Diegerick in 1857 las, maar slechts van “VII boucken”, zoals m.i. toch wel blijkt uit de verdere tekst.

Derolez heeft niet alleen nieuwe bronnen aangeboord, hij heeft ook bij de al in 1966 gepubliceerde boekenlijsten de literatuur en de stand van het wetenschappelijk onderzoek geactualiseerd en bijgewerkt tot net voor het verschijnen van het boekdeel. Jammer genoeg heeft de auteur minder aandacht besteed aan het actualiseren en bijwerken van de verwijzingen naar archiefdocumenten, hoewel hij de meeste recente archiefinventarissen kent en citeert. Zo gebruikt hij voor het *Archief van de familie Adornes en de Jeruzalemstichting te Brugge*, bewaard in het Stadsarchief, nog steeds de oude – en onvolledige – benaming *Fonds de Limburg Stirum*. Ook het *Fonds Brussel 1866* van het Rijksarchief is thans opnieuw geïnventariseerd en heet nu *Afgeschafte kloosters*. Het cartularium van het kartuizerklooster Genadedal, vermeld op p. 27, wordt niet bewaard in het Stadsarchief maar in het Rijksarchief, verzameling *Aanwinsten*, huidig inv. nr. 7 (gelijkaardige verwarring Stadsarchief – Rijksarchief, op p. 29, n. 2). Heel spijtig is de uit 1966 overgenomen zin m.b.t. het testament van de clericus Jan Calf: “This volume could not be located. The description and transcript were made from photographic reproductions kept in the Seminar for Palaeography at the University of Ghent” (p. 37), terwijl het document sinds de inventarisering door Maurice Vandermaesen (1984) wel degelijk opnieuw beschikbaar is.

Conclusie: Het hier besproken West-Vlaamse deel van het *Corpus Catalogorum België* is een zeer waardevol werkinstrument voor de culturele geschiedenis van onze provincie. Jarenlang onderzoek van lokale historici, gepubliceerd in verscheidene regionale tijdschriften en verzamelwerken is op die manier in een internationale context toegankelijk en bekend. Moeilijk bereikbare bronnen zijn voorbeeldig gepubli-

ceerd en geïndiceerd. Als schaduwzijde moet worden vermeld dat de auteurs wellicht wat te weinig rekening hebben gehouden met het werk dat sinds 1966 in de West-Vlaamse archiefinstellingen is verricht.

Noël Geirnaert

Evelyne VAN DEN NESTE, *Tournois, joutes, pas d'armes dans les villes de Flandre à la fin du Moyen-Age (1300-1486)*. Paris, Ecole des Chartes, 1996. - 412 p.

Evelyne Van den Neste moest nog vierentwintig worden toen ze met succes haar proefschrift verdedigde aan de "Ecole des Chartes" in Parijs. De publicatie geeft, volgens de inleiding, de bijna ongewijzigde tekst ervan. Ze is er in geslaagd een goed leesbare synthese te maken van de typisch middeleeuwse steekspelen, tornooien en wapenpassen. Daarbij heeft ze zich in de eerste plaats gebogen over het fenomeen zoals het zich voordeed in de Vlaamse steden, die hun eigen steekspelcultuur ontwikkelden, los van wat gebeurde aan de prinselijke hoven. Ze situeert haar werk in de vernieuwde belangstelling die de laatste decennia voor dit aspect van het ridder- en hofleven in de Middeleeuwen in heel Europa is vast te stellen.

Na de historische context te hebben geschetst, legt ze de verschillende varianten van het steekspel uit en wijst ze op de verschillen tussen wat aan het hof gebeurde en wat door de stedelingen werd georganiseerd. Vervolgens behandelt ze de materiële organisatie: de regels die dienden gevolgd te worden en de tijdstippen waarop de spelen georganiseerd werden, de materiële organisatie en de nodige mankracht, het verloop van de spelen zelf en de prijsuitdelingen en banketten die er op volgden. Bij de actoren behandelt ze de machthebbers, de stadsbewoners, de vreemde bezoekers en de dames. Speciale aandacht schenkt ze aan de herauten, die vaak onvoldoende belicht zijn geweest. Ze maakt het onderscheid tussen de steekspelen in de veertiende eeuw, die in de eerste plaats een krijgsspel waren dat vooral door de stedelijke adel en hoge burgerij beoefend werd, terwijl ze in de vijftiende eeuw uitgroeiden tot een element in de herzogelijke politiek. Hierbij behandelt ze ook het cultureel verschil, waarbij ze in de veertiende eeuw de steekspelen vooral ziet als een

uitdrukking van stedelijke cultuur en onafhankelijkheid, terwijl ze in de volgende eeuw duidelijk uitgroeien tot een hertogelijk middel om door de *Etat-spectacle* de steden verder aan het centraal gezag te onderwerpen. Ook de houding van de Kerk en de evolutie hierin worden in een afzonderlijk hoofdstuk behandeld. Voor de beschrijving en evolutie van de stadstornooien wordt hoofdzakelijk het voorbeeld van het gezelschap van de *Epinette* in Rijsel bestudeerd.

Het is alles bij elkaar een mooi overzicht dat toelaat de details van dit middeleeuws *entertainment* beter te leren kennen en een inzicht biedt in de culturele en politieke achtergronden. Een klein derde deel van het boek wordt ingenomen door een chronologische inventaris van steekspelen van 1300 tot 1500, aangevuld met tekstfragmenten uit rekeningen met betrekking tot de *Epinette* en met tabellen en vergelijkingen. Een lofwaardige studie dus, helder en overzichtelijk opgesteld, gelet ook op de leeftijd van de auteur. Na deze lovende bemerkingen, zal men er mij enkele meer kritische toelaten.

Vooreerst valt in de *bibliografie* het ontbreken van andertstalige werken op en wordt bijgevolg aan onder meer de Nederlanstalige literatuur voorbij gegaan. De uitgebreide bibliografie vermeldt één enkel werk in het Nederlands en het gaat dan nog niet over de behandelde periode : *De Vlaamse adel vóór 1300* door E. Warlop. Voor algemene werken over onze streek blijft de kennis hoofdzakelijk beperkt tot oudere werken zoals die van Pirenne en Kervyn. Gelukkig zijn Van Praets opzoekingen over Lodewijk van Gruuthuse, Huizinga's *Herfsttij der Middeleeuwen* en *De Bourgonidsche Nederlanden* van Prevenier en Blockmans in het Frans beschikbaar. Maar het blijft magertjes. Van Uytven, De Roover, Munro, Verhulst, Cauchies (het ontbreken geldt dus ook voor recente Franstalige studies van Belgische historici), de vele artikels over de periode en meer bepaald over het Bourgondisch hof, over feesten en steekspelen, ook in ons tijdschrift : *inconnus au régiment*. Wat over steekspelen werd geschreven door A. Viaene, A. Van Zuylen de Nyevelt, J. De Smet, P. De Gryse en anderen blijft al even onbekend.

Voor wat Brugge betreft werd natuurlijk de onmisbare *Inventaire des archives de la ville de Bruges* door Gilliodts-Van Severen ter hand genomen, hoewel er maar schaars gebruik is gemaakt van wat hierin over steekspelen staat genoteerd. Zo heeft de auteur niets gedaan met

gegevens zoals de voorrechten of pensioenen die aan de forestiers werden toegekend, de giften aan de armen ter gelegenheid van steekspelen, de klachten van de deelnemers over de te hoge kosten, de (soms aanzienlijke) gemeentelijke toelagen zowel voor de steekspelen van de eigen poorters als voor de tornooien en wapenpassen van het hertogelijk hof, het merkwaardige fenomeen van de straatsteekspelen, enz. Verder vermeldt ze de eerste twee volumes van de gepubliceerde stadsrekeningen (Wyffels en De Smet), maar we hebben niet de indruk dat ze er iets heeft uit gehaald.

De auteur heeft geen kennis genomen van wat Despars, Custis, Van Male, Ledoulx en anderen over de Brugse steekspelen hebben geschreven. Alleen Meyerus wordt vermeld. Haar Brugse bibliografie over het behandelde onderwerp beperkt zich tot de korte studie door F. Van de Putte in de eerste aflevering van ons tijdschrift (1839), en het verdienstelijke maar vulgariserende hoofdstuk over steekspelen in het boek van Paul Breydel over zijn voorzaten. Duclos, Van Houtte, Ryckaert, Vandewalle en veel andere historici zijn haar al even onbekend.

In het onderdeel "histoire urbaine" van haar bibliografie vermeldt ze de *Bruges, Essai d'histoire urbaine* van Jan Van Houtte niet. Op een paar uitzonderingen na ontbreken ook de belangrijke werken die over de behandelde periode in de voorbije decennia bij ons werden uitgegeven, onder meer in de reeks uitgaven van het *Gemeentekrediet* en in *Standen en Landen*. De enige uitzondering is het werk van J.P. Sosson over het Brugse bouwvak. Wat betreft de steden geeft ze een uitgebreide afzonderlijke bibliografie over Rijsel en het gezelschap van de *Epinette* en over Doornik en het gezelschap van de *31 rois*, maar niets gelijkaardigs over Brugge.

Nog problematischer dan het gebrekkig literatuuronderzoek zijn de hiaten in het *archiefonderzoek*. De auteur heeft nagenoeg uitsluitend onderzoek verricht in Rijselse archieven, met kleine excursies naar Parijs, Valenciennes, Dijon, Arras en Douai. De reis naar Brugge was blijkbaar overbodig. Hoe kan men een werk schrijven over de steekspelen in de Vlaamse steden, zonder minstens iets te proberen te halen uit de rijke archieven van de belangrijkste onder hen? Het lijkt er sterk op dat alles op het geval Rijsel is toegespitst en dat het principe *ab uno disce omnes* werd toegepast.

Een derde punt van kritiek betreft de *chronologie des tournois* (1300-1500), waarin 416 steekspelen geïnventariseerd zijn. Hierbij verlaat de auteur gedeeltelijk haar onderwerp, met name de Vlaamse steden, om het geheel van de Zuidelijke Nederlanden te behandelen. Het is natuurlijk haar keuze om hiermee ruimer te gaan dan het door haar behandelde onderwerp en in zekere zin kan men begrijpen dat ze meteen bij de Vlaamse steden de spelen voegt die ze gevonden heeft in Brabant, Henegouwen en Namen. Ze heeft evenwel die Zuidelijke Nederlanden wel erg breed gezien. Zo heeft ze 17 spelen gerubriceerd die in Parijs doorgingen, en verder spelen in Bourgondië, Den Haag, Nijmegen, Gelderland, Gascogne, Aragon, etc. Toch erg breed gerakeld.

De steden waar ze het meeste spelen heeft genoteerd zijn Brugge (91), Rijsel (77), Bergen (40), Valenciennes (23), Brussel (20), Gent (18), Arras (14), Ieper (12) en Doornik (12). In de circa veertig overige steden en stadjes die ze vermeldt, noteerde ze tussen één en acht spelen. Dit geeft aan hoe algemeen verspreid het steekspel wel was. Brugge en Rijsel steken natuurlijk ver boven alle andere steden uit en dit zowel voor de spelen ingericht door de steden of hun bewoners als voor de spelen die door het Bourgondische hof werden gehouden.

Nochtans blijft voor wat Brugge betreft, het aantal vermelde spelen aanzienlijk beneden de werkelijkheid. De meeste spelen die hier plaats vonden heeft de auteur zijdelings genoteerd op basis van de documenten die ze in Rijsel of in de andere Noord-Franse steden aantrof. Slechts in zes gevallen verwijst ze naar de Brugse stadsrekeningen (Gilliodts), tweemaal naar Kervyn en éénmaal naar Escouchy en De la Marche. Had ze de archivalische en gedrukte Brugse bronnen aangeboord dan zou ze nog ongeveer 70 spelen hebben kunnen toevoegen, wat het Brugse aantal boven de 160 zou gebracht hebben. Meteen toont dit aan dat de machtige veertiende- en vijftiende-eeuwse stad op dit punt alle andere ver voorbij stak.

In haar algemene conclusies zou dit dan ongetwijfeld een behandeling gekregen hebben en haar onder meer de verschillen en gelijknissen hebben kunnen doen onderstrepen tussen de organisatie en de evolutie in Rijsel en in Brugge.

Een dergelijk cijfer zou ook invloed hebben uitgeoefend op haar statistiek over de perioden en over de dagen waarop het meest werd getornoooid. Aangezien ze om te beginnen al verkeerdelijk de Brugse

steekspelen van het gezelschap van de Witte Beer die ze wél noteerde, op de zondag heeft geplaatst en aangezien er dus nog een aanzienlijk aantal zouden bijkomen, zou ze tot de vaststelling gekomen zijn dat niet de zondag maar wel de maandag de belangrijkste toernooidag was. Dit is niet zonder belang, onder meer in verband met de houding van de Kerk tegenover de toernooien.

Uiteindelijk komt het ons voor dat het werk, verdienstelijk op zich, lijdt onder de te grote ambitie die in de titel klinkt. Had men er het zinnetje aan toegevoegd *dans les archives municipales et départementales à Lille*, zou een goed deel van onze kritiek wegvallen. Het leidt ons alvast tot de conclusie dat voor wat Brugge betreft, het werk zou verdienen hier ter plekke te worden overgedaan. *On n'est jamais si bien servi que par soi-même.*

Andries Van den Abeele

Catharina D'HOOGHE, *De huizen van het Zuidproosse te Brugge van ca. 1400 tot 1920*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1997. - 452 p. (*Studia*, 68)

Het huizenonderzoek zit als onderzoeksthema sinds het afgelopen decennium ontegensprekelijk in de lift. Niet alleen in Brugge, maar ook in andere steden in Vlaanderen en in de ons omringende landen worden er allerhande initiatieven genomen, zoals het samenstellen van een vademecum, het opzetten van een publicatiereeks, het inrichten van lessenreeksen of het aanleggen van databanken. In Brugge wordt dit alles gecoördineerd door de Werkgroep Huizengeschiedenis, die reeds meer dan zes jaar actief is onder de vleugels van de vzw Levend Archief, de vriendenkring van het Brugse Stadsarchief. De belangrijkste bronnen voor het historisch huizenonderzoek bevinden zich overigens in dit Stadsarchief. Tevens wordt er gestreefd naar een interdisciplinaire samenwerking met de mensen van Monumentenzorg en Stadsarcheologie. Dat er ook in andere archiefinstellingen belangrijke bronnen voor het Brugse huizenonderzoek te vinden zijn, wordt door de hier besproken publicatie aangetoond. De auteur, Catharina D'Hooghe verrichtte reeds eerder een aantal waardevolle studies over Brugse huizen.

De aanleiding tot deze publicatie was het huizenonderzoek door de auteur van het voormalig Hof van Cuba aan de Garenmarkt (*Het Sint-Andreasdomein te Brugge en zijn bewoners tussen 1380 en heden*, Brugge, 1996). Ze stelde toen vast dat er over de huizen in deze wijk geen gegevens te vinden waren in de registers van de Zestendelen, het oud kadaster van de stad (1580-ca. 1800). De stad Brugge telde namelijk tijdens de Middeleeuwen en het Ancien Régime enkele enclaves binnen de stadswallen die niet onder de jurisdictie vielen van het stadsbestuur, maar onder die van de Proosdij van Sint-Donaas. Eén van die enclaves was het Zuidproosse dat de Garenmarkt, de Nieuwe Gentweg-noord en Groeninge-zuid omvatte. De akten van verkoop en van rentebezetting van onroerende goederen binnen dit gebied staan opgetekend in de "wettelijke passeringen" van de Proosdij van Sint-Donaas, bewaard in het Rijksarchief in Brugge (zie inventaris van J. Marechal, *Het archief van de Proosdij van Sint-Donaas*, 1960). Al deze handelingen voor het gehele rechtsgebied van deze instelling werden voor de periode 1428 tot ca. 1796 chronologisch opgetekend in 36 registers. In deze registers ontbreekt doorgaans een inhoudstafel of een andere ontsluiting. Het is dus een tijdrovend onderzoek indien men de akten van één bepaald pand moet opzoeken. Dit naslagwerk van C. D'Hooghe moet daaraan verhelpen, maar biedt natuurlijk enkel soelaas voor de huizen gelegen binnen de enclave van het Zuidproosse. De gebiedsomschrijving van het Zuidproosse is duidelijk weergegeven. Daartoe werd de grensomschrijving (1687) overgenomen uit het werk van P. Beaucourt de Noortvelde, *Beschrijving van de leenheerlijkheede en lande vande Proossche* (Brugge, 1764). Dit wordt figuratief ondersteund door de aanduiding van dit gebied op niet minder dan vijf kaarten : het geschilderd stadsplan (eerste helft 16de eeuw), Marcus Gerards (1562), het primitief kadasterplan (1830-1835), het kadasterplan Popp (1865) en een actueel kadastraal plan.

De wettelijke passeringen van de Proosdij werden bijgehouden tot 1796, het jaar waarin de Franse overheersers komaf maakten met heel wat Ancien Régime instellingen. Voor de periode erna vulde de auteur de huizengeschiedenissen aan met de gegevens uit de bevolkingsboeken en het hedendaags kadaster (1835-1920); beide bronnenreeksen worden bewaard op het Stadsarchief. Op deze manier verkreeg ze voor elk huis van het Zuidproosse een chronologische lijst van alle eigenaars van

1428 tot 1920. Voor enkele panden kon ze nog wat verder in de tijd opklimmen dankzij oude renteboeken. Over sommige eigenaars werd in een aantal hulpbronnen zoals staten van goed en wezenregisters, bijkomende informatie gezocht om hen maatschappelijk te situeren. Dit laatste bleef echter beperkt. Wegens de grote omvang van het werk en van het bronnenmateriaal was het niet mogelijk om van elke eigenaar familiale, sociale en professionele achtergrondinformatie te geven. Bij een aantal huizen worden interessante bronnenbijlagen meegegeven die doorgaans een bouwfysische beschrijving bevatten, zoals van de drie huisjes De Pijnappel in de Nieuwe Gentweg 31-35 uit 1729.

Alle gegevens werden dus samengebracht per huis. In het totaal komen 66 huizen of percelen met verschillende huizen aan bod. Voor elk huis wordt chronologisch al het materiaal uit de archiefbronnen weergegeven. Er werden dus geen gegevens van archeologische opgravingen of van bouwfysische bevindingen ter plaatse opgenomen. Met behulp van een gevefoto en van een kaartje wordt het behandelde huis of perceel gesitueerd. Om de overzichtelijkheid te bevorderen, had de auteur misschien beter elk huis laten aanvangen met een "gevelspoor", een kadertekstje waarin als een soort identiteitskaart de belangrijkste identificatiegegevens worden vermeld zoals de huisnaam, het folio van de Zestendelen, het kadastraal nummer, het oud of Oostenrijks huisnummer tot en met het huidige adres. Daarnaast kon ook beknopt de belangrijkste functies van het huis (woonhuis of bakkerij of herberg) worden weergegeven.

Dit naslagwerk bevat zeker informatie om een aantal belangrijke evoluties binnen deze wijk op stedenbouwkundig gebied of op sociaal-economisch gebied bloot te leggen. Het laat toe vragen te beantwoorden zoals welke ambachten er waar en wanneer de overhand hadden en elkaar opvolgden, of hoe en wanneer de huizen van ambachtlieden plaats moesten ruimen voor meer residentiële woningen. Het is enigszins spijtig dat de auteur in deze overvloed aan informatie de lezer niet op een beperkte manier wegwijs heeft gemaakt in een aantal van deze ontwikkelingen binnen deze wijk. Want de auteur beschikt ongetwijfeld over de kennis om dit te doen. Dit bewees ze overigens met brio in haar bijdrage over de huidenvetters in deze wijk (C. D'Hooghe, *Een belangrijke vestiging van leerlooiers in Brugge tussen 1300 en 1480: de gegevens uit de geschreven bronnen*, in: *Jaarboek Stedelijke Musea 1989-1990*, Brugge, 1991, p. 125-138).

Dit werk is zeker niet gemaakt met de bedoeling het in één ruk uit te lezen. Daarvoor is de tekst te veel een opsomming van eigendomsoverdrachten en erfenisopvolgingen. Het is dus een naslagwerk, maar de waarde van zo'n werk wordt toch voor een stuk bepaald door de toegangen die de gebruiker worden aangeboden. En juist op dit vlak stelt deze publicatie ons ietwat teleur. Naast de toegang per huis van het Zuidproosse (via de inhoudstafel) is er slechts één index op persoonsnamen, die dan nog niet alle namen uit de tekst ontsluit, maar enkel de namen van de eigenaars. De namen van de echtgenoten, de huurders, de voogden of de burens die in de tekst voorkomen zijn niet in deze index opgenomen. Maar ook een zakenindex van straat- en huisnamen die niet in deze wijk lagen of een toegang op de ambachten en de beroepen had het geheel een duidelijke meerwaarde kunnen geven.

Deze kleine kanttekeningen wegen niet op tegen de wetenschappelijke waarde van deze publicatie, die het resultaat is van twaalf jaar lang minutieus ontrafelen van een enorm bronnenapparaat. *De huizen van het Zuidproosse te Brugge van ca. 1400 tot 1920*, opgedragen aan wijlen professor Egied I. Strubbe, is terecht een belangrijke aanwinst voor het Brugse huizenonderzoek en voor de studie van de stadsontwikkeling in het verleden.

Jan D'hondt

PERSONALIA

Nieuwe redactiesecretaris. – Wegens nieuwe ambtsverplichtingen nam Dominique Maréchal in 1999 ontslag als redactiesecretaris. Vanaf de huidige jaargang neemt Ludo Vandamme deze belangrijke taak op zich.

A. Janssens de Bisthoven. - In het “in memoriam” over Aquilin Janssens de Bisthoven in de vorige jaargang, staat verkeerdelijk dat hij in 1968 bestuurslid van ons Genootschap werd. Dit gebeurde echter reeds 20 jaar vroeger, in 1948.

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Aankoop van een archiefgebouw door het Provinciebestuur West-Vlaanderen. - In de zitting van 30 september 1999 besloot de West-Vlaamse Provincieraad machtiging te verlenen om het voormalige “Jagershof” te Sint-Andries aan te kopen en er het provinciaal archief in onder te brengen. Intussen is de koopakte effectief verleden en worden concrete plannen opgemaakt voor de verbouwingswerken. De bedoeling is dat nog in 2001 het volledige provinciaal archief vanaf 1794 er raadpleegbaar gesteld kan worden. Het gebouw is van industriële aard en beschikt over een nuttige vloeroppervlakte van iets meer dan 1000 m³.

Het “Jagershof”, opgetrokken in 1961, was achtereenvolgens dienstig als danszaal en grootwarenhuis. Het is gelegen in het centrum van Sint-Andries, in de onmiddellijke omgeving van het provinciehuis Boeverbos en beschikt over ruime toegangs- en parkeerfaciliteiten. De verbouwingswerken hebben tot doel moderne personeels- en publieksruimten te realiseren en een bewaarplaats in te richten die beantwoordt aan de hoogste archivalische normen.

Johan Vannieuwenhuysse

Een archiefconsulente bij de Provincie West-Vlaanderen. - Het Provinciebestuur tracht de lokale overheden te helpen bij de organisatie van hun archiefbeheer. Daartoe werd, naast een tijdelijke subsidiëring voor beginnende archiefdiensten en de organisatie van een cursus archiefbeheer aan de School voor Bestuursrecht (SBR), een archiefconsulente aangeworven. Deze persoon is sinds 1 oktober 1999 verbonden aan de Provinciale Archiefdienst en heeft tot taak de stimuleringspolitiek inzake het archief naar de lokale besturen toe te realiseren. De consulente begon haar werkzaamheden met een onderzoek naar de toestand van het West-Vlaamse gemeentelijk archiefwezen. Aan de hand van een indringende rondvraag werden de archiefnoden en -mogelijkheden in de provincie opgespoord. Verder bouwt de archiefconsulente ook intens contacten uit met de verschillende gemeentebesturen en voert ze gesprekken omtrent de archivering op lokaal vlak. Gemeenten die besluiten alleen of in samenwerking met andere lokale besturen een archiefdienst op te starten, kunnen met hun selectie-, ordenings- en inventariseringsvragen steeds beroep doen op de consulente. Ook andere archiefdiensten of lokale besturen kunnen voor allerlei archiveringsaangelegenheden bij haar terecht. Verder speelt deze nieuw aangeworven ambtenaar een rol bij het opzetten van een West-Vlaams geïnformatiseerd archiefnetwerk. Het Provinciebestuur hoopt met al deze ondersteunende maatregelen bij te dragen tot een efficiënt documentenbeheer bij de lokale besturen.

De gegevens van de voormelde rondvraag bij de gemeentebesturen zijn gepubliceerd in *Uit de vergeethoek. Archiefzorg en archiefbeheer in de West-Vlaamse gemeenten, (De provincie West-Vlaanderen en de archivistiek, 1)*, Brugge, 2000.

Voor meer info kunt u zich wenden tot de Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen :

Koning Leopold III-laan 41, 8200 Sint-Andries
tel. 050/34 62 77, fax 050/34 90 79
archiefdienst@west-vlaanderen.be

Johan Vannieuwenhuysse

Lakennijverheid in het middeleeuwse Vlaanderen. - Op 29 en 30 november 1996 werd in Ieper een internationaal en interdisciplinair symposium gehouden over de middeleeuwse lakennijverheid in Vlaanderen. Aanleiding waren de succesrijke opgravingen sinds 1993

verricht door het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (IAP) o.l.v. Marc Dewilde in een buitenwijk van Ieper die in de 13de en 14de eeuw hoofdzakelijk werd bewoond door personen die zich vooral met de lakennijverheid bezighielden (cfr. nota van M. Dewilde in onze Handelingen 133, 1996, p. 240-242). Het verslagboek van dit colloquium werd in 1998 uitgegeven door het IAP, onder redactie van M. Dewilde, A. Ervynck en A. Wielemans. Het telt 206 blz. en de tweetaalige titel luidt : *Ypres and the Medieval Cloth Industry in Flanders. Archaeological and Historical Contributions. Ieper en de middeleeuwse lakennijverheid in Vlaanderen. Archeologische en historische bijdragen.*

Inleiding tot de studie van de kunstgeschiedenis. – De titel van het boek van prof. dr. Roger Van Schoute en prof. dr. H el ene Verougstraete *Guide pratique de l'historien de l'art d ebutant* (Louvain-la-Neuve 1998) is in zoverre misleidend dat deze gids niet enkel voor de beginnende kunsthistoricus zeer nuttig is, maar voor iedereen die zich met de kunstwetenschap bezig houdt. Het boek sluit aan bij het klassieke werk van prof. J. Lavalleye *Introduction   l'archéologie et l'histoire de l'art* (4de druk, 1979), maar het breidt het terrein verder uit en is tenslotte een twintigtal jaren jonger.

Het boek valt uiteen in vier delen. Het korte eerste hoofdstuk bevat een aantal aanbevelingen voor het persoonlijk werk. Het tweede sluit daarbij aan en bevat praktische informatie i.v.m. de opname van bibliografische gegevens. Het belangrijkste hoofdstuk is o.i. het derde dat aan de bibliografie is gewijd. Het is een echte wegwijzer in het domein van de kunstgeschiedenis, aanverwante domeinen en hulpwetenschappen. Van belangrijke werken wordt de inhoud summier meegedeeld. Opvallend is dat ook aan Nederlandstalig werk veel aandacht wordt besteed.

Na het voorbereidend werk kan de studie van het kunstwerk worden aangevat (hoofdstuk 4). Daarbij verdienen zes elementen speciale aandacht die met voorbeelden worden belicht. Het zijn de bestelling van het werk, het programma en de functie, de omstandigheden van tijd en plaats, het materiële kader en de geschiedenis van het werk.

Het ware wenselijk dat dit nuttige naslagwerk blijvend zou bijgewerkt worden om zo in herdrukken up to date te blijven.

Het is onvermijdelijk dat hier en daar een titel aan de auteurs ontsnapt is. Enkele aanvullingen mogen hier dan ook volgen, waaronder enkele van na 1998.

P. 95-104. In de *Inventaris van het Kunstpatrimonium van de provincie Antwerpen* is als nr. 2 verschenen : R. DE CEULAER, *De Sint-Catharinakerk te Hoogstraten* (Gent, 1988). Het deel over de Antwerpse kathedraal door S. GRIETEN en J. BUNGENEERS is het deel 3 in die reeks. In de reeks *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen* ligt 13n3 “Kanton Puurs” (1995) niet in Brabant, maar in Antwerpen. Verder zijn in die reeks nog verschenen : 3nd “Antwerpen. Fusiegemeenten” (1992), 13n2 “Kanton Mechelen” (1995), 13n4 “Kantons Duffel en Heist-op-de-Berg” (1997), 17n1 “Kanton Roeselare” (1999), 18na “Stad Brugge. Oudste kern” (2000), 15n2 “Kanton Oudenaarde” (1998), 15n3 “Kanton Ronse” (1998), 14n4 “Kanton Borgloon” (1999). In aansluiting met de op p. 106 vermelde Waalse orgelinventaris, mag er hier ook verwezen worden naar de reeds verschenen vijf Vlaamse orgelinventarissen.

P. 122. I.v.m. de profane iconografie zouden we willen verwijzen naar de studie van Wilhelm Hansen, *Kalenderminiaturen der Stundenbücher. Mittelalterliches Leben im Jahreslauf* (München, 1984).

P. 131. E. Bontinck schreef het hier vermelde boek *Physique et peinture* (ca. 1950) oorspronkelijk in het Nederlands, waarvan in 1943 een tweede druk verscheen met als titel *Physica en schilderkunst. Inleiding tot de studie van fysieke verschijnselen toegepast op schilderkunst en schilder-techniek* (Basisreeks, nr. 14. Manteau, Brussel). Dr. E. Bontinck en dr. P. Coremans zijn in ons land waarschijnlijk de eersten die zich met technisch-wetenschappelijk onderzoek van schilderijen hebben bezig gehouden.

L.D.

Muurschilderingen in middeleeuwse woonhuizen. – Op 26-28 mei had te Lübeck een internationaal symposium plaats over muur- en plafondschilderingen in woonhuizen in de Middeleeuwen en de Renaissance. De bijeenkomst was ingericht door de universiteit van Kiel en de dienst “Denkmalpflege” van Lübeck. De Hanzestad Lübeck – voor wie Brugge de belangrijkste Middeleeuwse handelspartner in het Westen was – was een goede keuze omdat er honderden muurschilderingen bewaard zijn, waarvan verscheidene van hoogstaande kwaliteit. Muurschilderingen hebben een grote cultuurhistorische en kunsthistorische waarde ; ze kunnen heel wat leren over de leefwereld van de bewoners van het huis en over de bouwgeschiedenis van het pand zelf. Muurschilderingen zijn één van de

zeldzame kunststukken waarop nieuwe kunstwerken werden geschilderd zodat een beeld van veranderende modestijlen wordt verkregen.

Uit de lezingen – en discussies – kwamen dikwijls dezelfde vragen naar voor. Moet men muurschilderingen vrijleggen als ze niet bedreigd zijn ? Moet men alles vrijleggen, bewaren en tonen ? “Muss man jede Ranke retten ?” Voor wie ? Voor de wetenschappers en belangstellenden ? Vrijleggen zou maar mogen gebeuren als er zekerheid bestaat dat er voldoende maatregelen zijn genomen om de bewaring zo goed als mogelijk te verzekeren. Hoe bewaren : ter plaatse, afnemen of enkel documenteren ? Bewaren ter plaatse brengt vele problemen met zich mee. De huizen worden nu op een andere manier bewoond dan vroeger. De huidige systemen van verwarming zijn niet te vergelijken met het vroegere haardvuur. Deuren en vensters sluiten de kamers hermetisch af. Voor het aanbrengen van modern comfort (elektriciteit, telefoon, sanitair) worden *in* de muren allerlei leidingen ingewerkt. Woonruimten worden tot winkels verbouwd, wat niet enkel het verlies van binnenmuren met zich brengt, maar ook een gans andere klimaat(ont)regeling. De op wanden en plafonds aangebrachte schilderijen vragen altijd een voortdurende zorg, maar als dit schilderwerk zich bv. in een keuken of in een badkamer bevindt, zijn de problemen haast onoplosbaar. Een glazen wand is meestal geen afdoende en blijvende bescherming. Het afschermen gebeurt soms met textielbehang of houten wanden, met het risico dat men niet weet wat dan verder achter die wanden gebeurt.

Het afleesbaar maken van schilderijfragmenten is niet altijd zo gemakkelijk. Vroeger werd nogal vlug over- en bijgeschilderd ; nu probeert men verdwenen gedeelten zodanig op te vullen dat het algemeen beeld bewaard blijft, maar nieuw en oud van elkaar onderscheiden blijven. Of men bewaart losse fragmenten met een uitsluitend wetenschappelijk doel, met het gevaar dat niemand er naar omziet en dat ze uiteindelijk vergeten worden.

Veel muurschilderingen zijn vernield geworden omdat tijdens verbouwings- en restauratiewerken geen voorafgaand onderzoek heeft plaats gevonden. Tijdens de bouwwerken wordt pleisterwerk afgehakt om te zien hoe de bouwfysische toestand van de muur is. Als men op muurschilderingen stoot, ziet men dikwijls het belang niet in van “die enkele lijnen” of men “vergeet” de bevoegde diensten te verwittigen uit schrik dat de werken vertraging zouden oplopen of de plannen zouden moeten worden gewijzigd.

Het blijft toch een vraag hoe het komt dat bv. in Utrecht een 75 fragmenten van muurschilderingen uit ongeveer 40 huizen bekend

zijn uit de Middeleeuwen en de Renaissance. Dat is een veelvoud van wat we uit Gentse en Brugse woonhuizen kennen. Wordt bij ons dan zo zorgeloos met dit patrimonium omgesprongen, of waren in Vlaamse steden schilderijen op hout en doek meer in trek ?

Retabels. - In 1993 vond in de O.-L.-Vrouwekathedraal te Antwerpen een succesrijke tentoonstelling plaats over Antwerpse retabels uit de 15de en 16de eeuw ; de catalogus en een bundel essays gaven een belangwekkende synthese van de stand van het onderzoek. Onze kennis ter zake wordt nu opnieuw verruimd door het 4de *M & L cahier*, geschreven door M. Buyle en Ch. Vanthillo, getiteld *Vlaamse en Brabantse retabels in Belgische monumenten* (1999).

In de inleidende artikels van het eerste deel worden verscheidene onderwerpen behandeld : productiecentra, beeldsnijders, iconografie, restauratie, geschilderde luiken, e.d. Het tweede deel is een gids voor de bezoeker die in België retabels ter plaatse wil bekijken.

Van deze "kijkkasten" van middeleeuwse vroomheid zijn – niet-tegenstaande de enorme verliezen – toch nog heelwat exemplaren bewaard : ca. 150 Antwerpse retabels, ca. 40 Brusselse en een tiental Mechelse. Naast deze Brabantse retabels zijn er maar heel weinig uit Vlaanderen, en dan nog voornamelijk toegeschreven werken. Dit is o.m. het geval voor het Sint-Columbaretabel te Deerlijk (ca. 1535), dat enkele jaren geleden door het KIK werd gerestaureerd en bij die gelegenheid grondig werd bestudeerd en door R. Didier werd toegeschreven aan een Kortrijks atelier. Het Passie- en het Sint-Annaretabel uit de Brugse kathedraal kunnen beide Brugs werk zijn (in het boek wordt over datering en plaats van herkomst niets gezegd).

I.v.m. de vroegste retabels zou het de moeite waard geweest zijn iets meer te vernemen over de twee oudste nog bewaarde retabels, nl. de twee door Jacob de Baerze uit Dendermonde op het einde van de 14de eeuw gebeeldhouwd voor het Kartuizerklooster te Champmol (Dijon) ; ook afbeeldingen zouden hier op hun plaats zijn geweest. Ook de enkele in Duitsland bewaarde en aan Brugge toegeschreven retabels van ca. 1400 verdienen o.i. wat meer aandacht ¹.

1 Over de vroege Brugse beeldhouwkunst – en dus ook over de retabels tussen 1380 en 1420 – schreef R. Didier een belangwekkende bijdrage in *Rond de restauratie van het 14de-eeuwse Corneliusbeeld* (Brugge, 1984, p. 19-52).

Uit de teksten – en uit de vele kleurenreproducties – blijkt dat talrijke retabels nog hun oorspronkelijke polychromie hebben bewaard. Deze retabels geven dan ook een heel ander beeld dan de afgeleegde exemplaren die – evenals ontleisterde kerkinterieurs – slachtoffer zijn van een onhistorische bewondering voor het onbeklede, natuurlijke materiaal.

Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse beweging, (Red. R. De Schrijver, B. De Wever, e.a.), Uitgeverij Lannoo, Tielt, 1998, 3 volumes, 3800 blz., ill., (met bijgevoegde CD-Rom)

In 1973 - 1975 verscheen een *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, die zich als een referentiewerk aandiende. Méér dan een geschiedkundige publicatie, was het een geëngageerd werk. Een aantal auteurs van dit naslagwerk was immers ook acteur of gewezen acteur in deze Vlaamse Beweging, met als eerste onder hen Hendrik Elias, historicus maar ook leider van het VNV tijdens de oorlog. Dit kwam onder meer tot uiting in de bijdragen die over collaboratie en repressie handelden, waarbij volgens Marc Reynebau “de collaboratiefeiten verdonkeremaand” werden en “de beweegredenen van de collaborateurs vergoelijkt en zelfs verheerlijkt”¹. Anderzijds ontkwamen de auteurs niet altijd aan het probleem van de juiste afbakening van wat onder Vlaamse Beweging moest worden verstaan. Behelsde dit alleen wat vijandig was tegenover ‘België’, of hoorden hier ook de inspanningen bij van al wie voor Vlaanderen opkwam met aanvaarding van het Belgisch kader? Behoorde de culturele strijd, in de eerste plaats de taalstrijd onmiskenbaar tot de Vlaamse Beweging, dan was dit soms minder duidelijk af te lijnen op het politiek en economisch vlak.

Hoe dan ook is deze encyclopedie een kwarteeuw lang een nuttig naslagwerk gebleven, waarin men veel gegevens aantrof die men elders vruchteloos zou gezocht hebben. Ondertussen is een aanzienlijke vooruitgang geboekt in de kennis over alles wat in en rond de Vlaamse Beweging en over het algemeen in Vlaanderen is gebeurd. Een groot aantal licentiaatverhandelingen en doctorale proefschriften

1 M. REYNEBAU, *Apollo's klacht. Over cultuur in Vlaanderen en elders*, 1988, pp. 113-123.

hebben, naast veel ander onderzoek en publicaties niet alleen de kennis over dit deel van onze geschiedenis aanzienlijk doen toenemen, maar hebben het op een veel hoger wetenschappelijk niveau getild, het niveau waarop de feiten en gebeurtenissen objectief worden behandeld en in perspectief gesteld, met als enige passie die van het achterhalen van de waarheid ².

Veel jonge historici die zich hierin verdienstelijk hebben gemaakt, verleenden hun medewerking aan de uitgave van de nieuwe encyclopedie, onder de leiding van voornamelijk de professoren Reginald De Schrijver en Bruno De Wever. Tot deze publicatie werd in 1993 beslist en ze werd mogelijk gemaakt door de forse toelage (17 miljoen fr.) die de Vlaamse regering verleende.

Een encyclopedie is per definitie geen synthesewerk, maar een aaneenschakeling van los van elkaar staande lemmata, die aan de lezer een maximum aan informatie willen verstrekken. De keuze zal hierbij voor de samenstellers ongetwijfeld niet eenvoudig geweest zijn. Moest men die zeer talrijke, vaak heel efemere en confidentiële strijdblaadjes behandelen? Wellicht wel, omdat het geheel ervan een bepaald beeld kan scheppen. Moesten compleet vergeten acteurs weer in de herinnering worden gebracht? Wellicht ook, als men een beeld wilde geven van het "voetvolk" dat zich voor de Vlaamse Beweging inzette. Het risico van de versnippering en van het anekdotische werd trouwens voortreffelijk opgevangen door talrijke en soms zeer uitgebreide synthesebijdragen over algemene thema's.

Ook de keuze van de behandelde personen zal zeker niet gemakkelijk geweest zijn. Is ze bevredigend? Ik weet het niet. Bij het politiek personeel heeft men de nadruk gelegd op allen die tot de Vlaams-nationalistische familie behoorden of behoren, terwijl de vertegenwoordigers van de traditionele partijen er als het ware bij homeopathische dosis in voorkomen en dan nog soms omdat ze als tegenstanders van de Vlaamse Beweging beschouwd worden of op dit vlak vatbaar geacht worden voor kritiek.

2 Over deze evolutie verscheen onlangs een verhelderende bijdrage: Bruno DE WEVER, *Van wierook tot gaslucht. De beeldvorming over Vlaams-nationalistische collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Vlaamse historiografie*, in: Docendo discimus, Liber amicorum Romain Van Eenoo, Gent, 1999, pp. 607-614.

Vlaams-nationalistisch gekozenen geweest zijn vóór de oorlog of als Belgisch of Vlaams parlements lid voor de Volksunie of voor het Vlaams Blok verkozen zijn na de oorlog, is voldoende om in de Encyclopedie te figureren³. Een West-Vlaams voorbeeld: de VNV'er en oorlogsgouverneur Michiel Bulckaert wordt uitgebreid behandeld, maar geen woord over Pierre d'Ydewalle en Olivier Vanneste, die essentiële gangmakers geweest zijn voor de economische ontwikkeling en meteen voor de culturele ontvoogding van onze provincie na de Tweede Wereldoorlog. Hetzelfde kan gelden voor iemand zoals de Brugse burgemeester Pierre Vandamme waarvan men objectief kan vaststellen dat hij voor de bevolking van zijn stad méér heeft betekend dan sommige mandatarissen die tot Vlaamse Bewegings zijn uitgeroepen. Anderzijds wordt van een aantal personen alleen of hoofdzakelijk maar vermeld wat ze voor de Vlaamse Beweging in de strikte zin hebben betekend, zelfs als dit maar één aspect, soms zelfs maar een tijdelijk aspect van hun levensloop en activiteiten was.

Wellicht was dit onvermijdelijk, maar het toont meteen aan dat een Encyclopedie van de Vlaamse Beweging maar één facet van de Vlaamse geschiedenis behandelt en men de vele andere facetten niet uit het oog mag verliezen, wil men een evenwichtig beeld verkrijgen van de evolutie die Vlaanderen (in de relatief recente betekenis van deze naam als de Nederlandstalige Belgische provincies) in de laatste paar eeuwen heeft gekend. Wellicht ooit stof voor een *Algemene Encyclopedie van Vlaanderen*.

De Vlaamse Beweging kan op heel wat adelbrieven bogen. Na de Franse Revolutie en na 1830 behoorde het tot de mogelijkheden dat de Vlaamse provincies versneld zouden verfransen. De intellectuele klasse was dat al bijna volledig. Onze eigen *Handelingen* bleven tot na de Eerste Wereldoorlog een bijna uitsluitend in het Frans

3 Wat leidt tot op de grens van de irrelevantie. Voorbeeld, het lemma Sven Gatz (geboren 1967) dat vermeldt: "Volgde humaniora in Jette en rechten in Leuven, was actief bij de Volksunie-Jongeren, werd voorzitter van de VU in Sint-AgathaBerchem en in Jette, is lid van het arrondissementeel bestuur van de VU, zetelt in het nationaal bestuur. Werkte op het kabinet van Vic Ancliaux, werd ambtenaar van de Vlaamse Gemeenschapscommissie en werd lid van de Brusselse Hoofdstedelijke Raad". Dit hoort thuis in de *Wie is Wie in Vlaanderen* (in de laatste editie van dit werk staat trouwens ongeveer hetzelfde CV), maar wat deze jonge man voor de Vlaamse Beweging betekend heeft of betekend wordt hierdoor niet duidelijk.

opgesteld tijdschrift terwijl de eerste volledig in het Nederlands opgestelde jaargang pas van 1957 dateert en er jaarlijks nog tot 1978 belangrijke bijdragen in het Frans werden opgenomen. De generaties lange strijd voor het behoud van de eigen taal en cultuur is moeilijk geweest, maar heeft uiteindelijk gezegevierd. De vele acteurs in deze evolutie, hun uiteenlopende motivaties en inbreng, zal men in deze Encyclopedie in overvloed aantreffen.

Een minder mooie bladzijde, die evenmin uit de weg wordt gegaan, is die van de collaboratie. Het blijft op het eerste zicht onbegrijpelijk dat diegenen die zich de voortrekkers van de Vlaamse Beweging achtten, na eerst al tijdens de Eerste Wereldoorlog het verkeerde pad van samenwerking met de Duitse bezetter te zijn ingeslagen, dit in 1940 opnieuw zo massaal hebben gedaan, hierdoor een aanzienlijke schade toebrengend aan de zaak die zij verdedigden⁴. De collaboratie was natuurlijk geen Vlaams fenomeen. In Frankrijk, in Wallonië, in Nederland is ze even aanzienlijk geweest. De recente geschiedschrijvers hebben terecht benadrukt dat VNV en andere formaties niet in de eerste plaats in de collaboratie zijn gestapt omwille van hun Vlaamse overtuiging, maar omwille van hun fascistische ingesteldheid, die ook al vóór het uitbreken van de oorlog een feit was.

In Vlaanderen heeft de collaboratie in grote mate de trekken van de Vlaamsgezindheid aangenomen, omdat het in de eerste plaats de Vlaams-nationalisten waren die zich, in blinde gehoorzaamheid aan hun 'leiders', zonder aarzelen in de collaboratie stortten. Onder hen, naast en achter hen bevonden zich de economische en militaire collaborateurs, de opportunisten en carrièrejagers, de verklikkers en avonturiers, de boeven en criminelen die men in dergelijke gevallen in alle landen aantreft en die de idealisten en argelozen meesleepten in het odium dat de collaboratie op zich laadde.

Dat de zuivering na de oorlog velen trof die voordien met de Vlaamse Beweging te maken hadden, kon de indruk wekken dat het die Beweging zelf was die men wilde treffen. Het gevolg was dat men niet, zoals in de ons omringende landen van *zuivering* of *epuratie*

4 De Duitse invloed over de ganse periode, vooral tijdens en na de Eerste Wereldoorlog en tijdens de Tweede Wereldoorlog is ook merkbaar door het feit dat 65 lemma's, soms heel uitgebreide, aan Duitse figuren gewijd werden.

sprak, maar het woord *repressie* courant werd en men hierdoor niet getroffen werd maar er *slachtoffer* van was. Een halve eeuw later is het oordeel hierover evenwichtiger en serener geworden. Ook al waren er onrechtvaardige vervolgingen, in algemene lijnen moet men besluiten dat de repressie onvermijdelijk en gerechtvaardigd (daarom nog niet in alle gevallen rechtvaardig) was. De talrijke biografieën van diegenen die de collaboratie instapten, tonen dit duidelijk aan. Of iedereen uit die geschiedenis de passende lessen heeft getrokken, blijft ook vandaag nog onzeker. De Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging reikt alvast een massale documentatie en informatie aan voor wie zich hierover een mening wil vormen.

Naast de in een zo omvangrijk werk onvermijdelijke typografische en grammaticale fouten, zijn er ook gegevens die voor verbetering vatbaar zijn. Enkele West-Vlaamse voorbeelden : Hendrik Baels was natuurlijk geen telg uit een rederijkers- maar uit een redersfamilie; Leon Bekaert was geen baron; Samuel De Vriendt is nooit directeur van de Brugse Kunstacademie geweest, noch in 1927 noch later; het jong *Volksche Front* verdween niet in 1944, maar werd opgeheven en in de KSA geïntegreerd in juli 1943; bij Emmanuel Coppieters en Etienne Floré, staat in tegenstelling tot recenter overledenen, geen overlijdensdatum vermeld; Leo De Foere is nooit kanunnik geweest (art. Spellingoorlog); de *Gazette van Brugge* evolueerde niet van neutraal naar katholiek in 1851 maar in 1849; en in 1899 stapte uitgever Louis M. Herreboudt niet over naar het daensisme van priester Fonteyne.

West-Vlaanderen komt vanzelfsprekend uitgebreid aan bod in deze Encyclopedie. We geven hierna een beknopt overzicht van de bijdragen die op onze provincie (en op Frans Vlaanderen) betrekking hebben. Bij een aantal artikels valt het evenwel op dat de vermelde literatuur niet refereert naar meer recente bijdragen in Brugse of West-Vlaamse geschiedkundige tijdschriften die nochtans op de behandelde onderwerpen interessante of zelfs nieuw licht werpen. Dit doet niets af aan het feit dat men hier een massa gegevens aantreft over onze provincie, in bijdragen die vaak door historici uit West-Vlaanderen of van West-Vlaamse origine zijn geschreven.

Algemene artikels

Vooreerst natuurlijk het algemeen artikel over West-Vlaanderen (in tegenstelling tot de steden Brussel, Antwerpen en Gent, werd geen apart artikel aan Brugge gewijd). Het is wel enigszins verrassend dat voor West-Vlaanderen de periode na de Tweede Wereldoorlog niet wordt behandeld "bij gebrek aan historisch onderzoek". Dit steekt af tegen de artikels over de provincie Antwerpen waarin beknopt en over de provincies Oost-Vlaanderen en Limburg waarin uitgebreid de naoorlogse geschiedenis wordt behandeld, terwijl het aan Brabant gewijd artikel praktisch uitsluitend over de periode na de Tweede Wereldoorlog handelt.

Verder vindt men gegevens over West-Vlaanderen in onder meer de volgende artikels: Activisme, AKVS, Bedrijfsleven, Blauwvoet, Blauwvoeterij, Collaboratie, Daensistische Beweging, Demografie ⁵, Emigratie, Frans-Vlaanderen, Fransmannen, Frontbeweging, Frontpartij, Fronttoneel, Guldensporenslag, IJzerbedevaarten, IJzertoren, Jeugdbeweging, Jeugdverbond voor Katholieke Actie, Katholieke Vlaamse Studentenbeweging, Kerels, Kerk, Klein Seminarie van Roeselare, Komen – Moeskroen, Landsbond Vlaamsnationalistische Mutualiteiten, Literatuur en Vlaamse Beweging, Nederland en Vlaanderen, Pers ⁶, Raad van Vlaanderen, Rodenbachfeesten, Ruitenbrekers, Spelersgilden, Studentenbeweging, Taal, Taalgrens, Uitgeverij en Boekhandel, Verdinaso, Volkskunde.

Verenigingen

De Bezembinders, Christelijk Vlaams Kunstenaarsverbond, Clauwaertsgilde, Comité Flamand de France (Fr. Vl.), Dietsche Biehalle, Frans- Vlaamse Cultuurdagen, Gilde van Sinte Luitgaarde, Guldensporen-marathon, Institut Flamand de France (Fr.Vl.), Jong Nederlandsche Gemeenschap, Jong Vlaamsche Gemeenschap, Jong Volksche Front, Jozef Lootensfonds, Katholiek Vlaamsch Studentenverbond, Komitee voor Frans Vlaanderen, Liberale Volksbond, 't Manneke uit de Mane, Menschen lyk Wyder (Fr.Vl.), Michiel de Swaenkring (Fr.Vl.), Rodenbachsblad, Sint Lutgardisgilde, Stichting

5 Door ons bestuurslid prof. Chris Vandenbroeke

6 Door ons bestuurslid prof. Romain Van Eenoo. Ook onze bestuursleden Ludo Valcke en Michiel Nuyttens leverden bijdragen

Ons Erfdeel, Stichting Orde Drie Koningen, De Swighenden Eede, Van Gheluwe's Genootschap, Vlaamsche Broederbond, Vlaamsche Studentenbond, De Vriendschap (Roeselare), Vriendenkring van het Komense, Zannekin-Werkgemeenschap (Fr.Vl.)

Drukwerk, drukkerijen en uitgeverijen, nieuwsbladen

Almanak voor de leerende jeugd van Vlaanderen, Biekorf, De Brugsche Beiaard, Het Brugsche Vrije, Cultura (uitgeverij), Desclée De Brouwer (uitgeverij), Excelsior (uitgeverij), De Franse Nederlanden, De Garve (uitgeverij), Gazette van Brugge, De Halletoren, Hernieuwen, 't Jaer 30, De Klauwaert, De Knodse, Lannoo (uitgeverij), De Leie, Loquela, De Nederlanden (uitgeverij), De Nieuwe Tijd (Roeselare), De Nieuwe Tijd (Brugge), Notre Flandre (Fr.Vl.), La Nouvelle Flandre (Fr.Vl.), Ons Erfdeel, Onze Taal (Fr. Vl.), La Patrie, Radio Uylenspiegel (Fr.Vl.), Rond den Heerd, Septentrion, Le Spectateur Belge, Standaard van Vlaenderen, Tisje Tasjes Almanak (Fr.Vl.), De Torrewachter (Fr.Vl.), De Vlaamsche Vlagge, Vlaanderen, De Westvlaming.

Personen ⁷

Activisten, Eerste wereldoorlog (24)

Ernest Van den Berghe, Arthur Bossier, Ferdinand Brulez, Lucien Brulez, Cesar Couvreur, Jerome Decroos, Alfons Depla, Gustaaf Doussy, Emile Dumon, Eugène Everaerts, Hippoliet Haerynck, Vital Haesaert, Marcel D'haese, Emiel Jacques, Victor Lambrecht, Godfried Rooms, Cyriel Rousseu, Marcel Torreele, Constant Van Steenkiste, Marcel van de Velde, Jozef Verduyn, Gustaaf Vermeersch, Thelesphorus Vernieuwe, Albert Vlamynck.

Politici

VNV, DeVlag, Verdinaso

niet in de collaboratie gestapt (8)

Marcel Van den Bulcke, Emiel Butaye, Bert Claeys, Adiel Debeuckelaere, Edgard Muylle, Emiel Thiers, Berten Vallaey, Joris van Severen.

⁷ We noteerden de personen die hetzij in West-Vlaanderen geleefd en gewerkt hebben, hetzij van West-Vlaamse afkomst buiten de provincie actief waren.

in de collaboratie gestapt (34)

Jan Acke, Odile Marechal-Van den Berghe, Bert Bijmens, Petrus De Brabandere, Michiel Bulckaert, Luc Carton, Hendrik Caeyman, Seppen Coene, Honoré Debusschere, Albert Deckmyn, Joris Dekeyser, Hendrik Demoen, Albert Derbecourt, Jozef Devroe, Joris Fassotte, Karel Fossey, Rarden Iserbyt, René Lagrou, Gaston Lambrecht, Jef De Langhe, Jeroom Leuridan, Honoré Loones, Remi Maddens, Valeer Portier, Fernand Quintens, Karel Roose, Antoon Samyn, Roger Soenen, Frans Strubbel Irrna Laplasse-Swertvaeger, Reimond Tollenaere, Joris Vansteenland, Achiel Verstraete, Sam De Vriendt.

Katholieke partij (13)

Hendrik Baels, August Beernaert, Victor Begerem, Jan-Baptist de Bethune, Jules Van Caeneghem, Philip Van Isacker, Alfons De Groeve, Alfons Van Coillie, Juliaan Delbeke, Gustaaf Sap, Alfons Van den Peereboom, Leon Visart de Bocarmé, Aloys van de Vyvere.

CVP (22)

Jan Beghin, August De Boodt, André Bourgeois, Antoon Breyne, Edgar De Bruyne, Albert De Clerck, Daniel Coens, Albert Coppé, Jules Coussens, Gerard Van den Daele, Jean-Luc Dehaene, Godfried Develter, Frantz Vanderpe, Renaat Van Elslande, Etienne Floré, Albert De Gryse, Robert De Man, Jozef Storme, Leo Vanackere, Robert Vandekerckhove, Marcel Vandewiele, André Vlerick.

Socialisten (12)

Vóór 1940: Emiel Moyson, Cesar De Paepe.

Na 1940: Achiel Van Acker, Daan Boens, Joseph Coole, Walter De Brock, August Debunne, Richard Declerck, Marcel Deneckere, Alberic Deswarte, Georges Mommerency, Michiel Vandenbussche.

Liberalen (4)

Vóór 1940: Jules Boedt.

Na 1940: Adolf Van Glabbeke, André Kempinaire, Victor Sabbe.

Communist (1)

August Debrouwere

VU (27)

Patrick Allewaert, Mik Babylon, Koen Baert, Lode Van Biervliet, Jean-Marie Bogært, Geert Bourgeois, Michel Capoen, Annemie Van de Castele, Firmin Debussere, Raf Declercq, Daniel Deconinck, Jules Dessein, Pol Van den Driessche, Guido van In, Pieter Leys, Jan Loones, Etienne Lootens, Jan De Moor, Willy Persyn, Jean-Pierre Pillaert, Rik Vandekerckhove, Jaak Vandemeulebroucke, Chris Vandenbroeke, Paul Van Gansbeke, Emiel Van Steenkiste, Franz Van Steenkiste, Luc Van Steenkiste.

Vlaams Blok (8)

Xavier Buisseret, Filip Dewinter, Mia DuJardin, Ignace Lowie, Filip De Man, John Spinnewyn, Frank Vanhecke, Roeland Van Walleghem ⁸.

Schrijvers, wetenschappers, componisten, kunstenaars, architecten (70)

Flor Barbry, Kris Barrezele, Pieter Behaeghel, Peter Benoit, Constant Van den Berghe, Frans Blicck, Marcel Boey, Pieter De Borchgrave, Herman Bossier, Ernest Brengier, Hendrik Brugmans, Raymond Brulez, Leonce du Castillon, Hugo Claus, Jozef Deleu, André Demedts, Maria Doolaege, Gaston Duribreux, Constant Duvillers, Joe English, Karel de Flou, Karel de Gheldere, Norbert Fonteyne, Edward Gailliard, Fred Germonprez, Remi Ghesquière, Paul Hamelius, Raymond Herreman, Huib Hoste, Hubert Van Houtte, Karel Jonckheere, Jan A. de Jonghe, Joseph Kervyn de Lettenhove, Heiko Kolt, Omer-Karel De Laey, Jules Lagae, Jan Lambin, André Lammertyn, Frank Lateur (Stijn Streuvels), Julius Macleod, Marcel Matthys, Karel Mestdagh, Marcel Minnaert, Alfred Van Neste, Eugene Van Oye, Willem Pee, Antoon Van der Plaetse, Remi Ponjaert (Remi Van Duyn), Willem Putman, Karel van de Putte, Pieter Renier, Albrecht Rodenbach, Herman Roelstraete, Julius Sabbe, Maurits Sabbe, Lode Scharpé, Alfons Sevens, Theodoor Sevens, David De Simpel, Ferdinand

8 De aanwezigheid van politici voor alle provincies samen, geeft op een paar eenheden na volgende resultaat: leden VNV, DeVlag, Dinaso, met inbegrip van activisten 330, katholieken 115, socialisten 43, liberalen 38, Volksunie 128, Vlaams Blok 38, Agalev 2, communisten 2. Waarbij moet bedacht worden dat de vertegenwoordigers van de traditionele politieke families zich over twee eeuwen uitstrekken, terwijl dit voor de Volksunie veertigjaar is en voor het Vlaams Blok twintig. Ook het onevenwicht in de behandeling valt soms op. Aan de efemere oorlogsburgemeester van Antwerpen worden 123 regels gewijd en aan de onmiddellijk na hem vermelde ook voor de Vlaamse beweging belangrijke naoorlogse politicus Leo Tindemans amper 75.

Snellaert, Jos Speybrouck, Johan de Stoop, Ferdinand Vercnocke, Jozef Vercoullie, Renaat Veremans, Willem Vermandere, Edward Vermeulen, Urbain van de Voorde, Omer Wattez, James Weale.

Geestelijken (86)

Dom Modest Van Assche osb, Jozef Axters sj., Pieter Baes, Benoit Beeckman, Jozef Bittremieux, Karel Blancke, Henri Blondeel, Leonardus De Bo, Albrecht Boucquillon o.p., bisschop René Boussen, Marcel Brauns sj., François De Brouwer, Valère Van den Bussche o.p., Mgr. Camiel Callewaert, Jules Callewaert o.p., Alexis De Carné, Charles Carnel (Fr. Vl.), Juliaan Claerhout, Jan Craeynest, Jan De Cuyper, Jozef De Cuyper, Alberic De Coene, Dom Eligius Dekkers o.s.b., Cyriel Delaere, Henri Delbar, Emiel Demonie, Serafien Dequidt, Jules Devos o.c., Frans Dewitte, Achiel Dewulf, Alberik Dierick, Albert Dondeyne, Karel Dubois, Adolf Duclos, Amandus Dumon o.s.b., Leo Dumoulin, Elias Dupon, Karel Van der Espt, Jules Faes, bisschop Jan Faict, Gustaaf Flamen, Leo De Foere, Florimond Fonteyne, Jean-Marie Gantois (Fr. Vl.), Maurits Geerardyn, Guido Gezelle, Edouard De Gryse, Désiré de Haerne, Alfons Van Hee, Albin Van Hoonacker, Alfons Van Hove, Victor Huys, Stefaan De Laere o.p., bisschop Henri Lamiroy, Achiel Lauwers, Achiel Logghe, Zeger Maelfait, Honoré Maes, bisschop Jan Malou, Joseph Van der Meersch, Jozef Van der Moere sj., Cyriel Moeyaert, Prosper Moncarey, Robert Mortier sj., Longinus De Munter o.f.m., Emiel Pil o.s.b., Gustaaf Van de Putte, Edward Van Robaeyns sj., bisschop Emiel J. De Smedt, Robrecht De Smet, Paul Sobry, Odiel Spruytte, Eugene Tyteca, Jules Vanneste, Oscar Verhaeghe, Edmond Verhamme, Hugo Verriest, Cyriel Verschaeve, Oskar Versteete, Arthur Verté c.i.c.m., Antoon Viaene, Rénatus Vincke o.praem., Frederic Vosté, Amaat Vyncke wp., bisschop Gustaaf Waffelaert, Jozef Wannyn.

Andere personen uit de 19de eeuw (38)

Renaat Adriaens, Leopold Beun-De Beer, Hendrik Blanckaert (Fr.Vl.), Jozef Bogaert, Karel Van den Bussche, Alfons Carlier, Alfred Coppiters 't Wallant, Arthur Cornette, Edmond Coussemacker (Fr. Vl.), Dominicus Cracco, Frans Van den Daele, Pieter Denys, Albert Fredericq, Petrus Van Genabeth, Jacob Goethals-Vercruysse, Hendrik Horrie, Leo d'Hulster, Jacob Kesteloot, Emiel Lauwers, Emile de Laveleye, Jules Lemire (Fr.Vl.), Auguste de Maere d'Aertrycke, Camille Marichal, Hendrik Persyn, Karel

De Poortere, Lodewijk De Potter, Alexander Rodenbach, Edmond Ronse, Alfred De Smet, Eugeen Van Steenkiste, Eugène Steens, Emiel T'Sjoen, Julius Vanneste, Raymond Veralleman, Firmin Verhelst, Adolf Verriest, Gustaaf Verriest, Emile De Visschere.

Andere personen uit de 20ste eeuw (99)

Ludo Abicht, Camiel Adriaens, Hilaire Allaey, Leon Bekaert, Gerard Beuselinck, Paul Van Biervliet, Justin Blanckaert (Fr. VI.), Pieter Blanckaert (Fr. VI.), Jan De Bondt, Aloïs Bruwier, Camiel De Bruyne, Maurits Calliau, Berten Catry, Edward Clauw, Emmanuel Coppeters, Charles De Croocq (Fr. VI.), Jan Daelemans, Oscar Dambre, Jozef De Coene, Noël Decramer, Joris Dedeurwaerder, Pieter Delbaere, Achiel Denys, Firmin Deprez, René Despicht (Fr. VI.), Maxime Deswarte (Fr. VI.), Dries Devos, Amaat Dumon, Gaston Durnez, Hugo Van Eecke, Henrik Faure, Jacques Fermat (Fr. VI.), Roger Fieuw, Juul Filliaert, Walter Ganshof van der Meersch, Rik De Gheyn, Guido Van Gheluwe, Carlos Gits, Karel Goddeeris, Kamiel Hackx, Tony Herbert, Godfried Lannoo, Joris Lannoo, Jef Laridon, Roland Laridon, Camille Looten (Fr. VI.), Emmanuel Looten (Fr. VI.), Jozef Lootens, Maria Lootens, Carlos Van Louwe, Luc Van Louwe, Victor Macquyn, Ferdinand Maertens, Eugène Mattelaer, Daniel Merlevede, Karel De Meulemeester, Bernard Minnebo, Jaak Moerman, Camiel Moeyaert, Arthur Mulier, Pierre Nolf, Hubert van Outryve d'Ydewalle, Paul van Oye, Frantz Van Parys, Berten Pil, Hugo Portier, Hendrik Priem, Guido Provoost, Julia Putman, Philipinne Van de Putte, Nora Puype, Raf Renard, Charles van Renynghe de Voxvrie, Maurits Roelstraete, Herman Ronse, Oswald Rubbrecht, Jef Ruyschaert, Jan Rijckooort, Hélène Sart de Bouland (gravin d'Hespel), Etienne Schepens, Paul Sergier, Raf Seys, Jules Spincemaille, Baldewyn Steverlynck, Karel Steyaert, Gustaaf Stock, Jules Terryn, Jozef Tillie (Fr. VI.), Michiel Vandekerckhove, Lionel Vandenbergh, Remi Vandenbroucke, Remi Vanderschelden, Luc Vandeweghe (E. Troch), Luc Verbeke, Jerome Verdonck (Fr. VI.), Willem Verougstraete, Gustaaf Verriest, Martha Van de Walle, Lodewijk Wostyn.

Historische figuren

Jan Breydel en Pieter de Coninck, Willem van Saeftinghe.

Andries Van den Abeele

PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Vensters in Gruuthuse op Brugge. – De geschilderde Brugse stadsgezichten zijn in de Brugse stedelijke musea nogal stiefmoederlijk behandelde kunstwerken. In de loop van de tweede helft van de 20ste eeuw zijn ze nu eens hier, dan eens daar te zien geweest, meestal echter *niet* te zien geweest. In 1970 en 1977 werden ze in een kleine catalogus beschreven. Dit jaar worden er een aantal getoond in de tentoonstelling *Vensters op Brugge. Vijf eeuwen leef- en wooncultuur (1400-1900)*¹ die van 30 mei tot 20 november plaats vindt in het Gruuthusemuseum.

Deze stadsgezichten worden getoond samen met kunstwerken – hoofdzakelijk uit Gruuthuse – die verband houden met het plein of het gebouw dat op het stadsgezicht wordt uitgebeeld. Het idee is origineel, maar het is niet zo eenvoudig passende kunstwerken te vinden. Soms doen de resultaten verrassend opkijken en ongetwijfeld kunnen sommige ideeën nuttig zijn voor de nieuwe inrichting van het Gruuthusemuseum. Spijtig genoeg doet de uitwerking in veel gevallen afbreuk aan de ruimtewerking van de zalen ; de aankleding houdt te dikwijls geen rekening met de bestaande wanden². Een “goed” voorbeeld daarvan is de zaal gewijd aan de Burg. Het is ook een beetje paradoxaal dat in een tentoonstelling *Vensters op Brugge* de meeste vensters verborgen zitten achter houten wanden waardoor de eigen sfeer van het gebouw verloren gaat.

Gruuthuse is een gotisch complex waarvan het interieur echter hoofdzakelijk neogotisch is. Na de overname door de stad Brugge van de in Gruuthuse aanwezige museumcollectie van het Oudheidkundig Genootschap in 1955, werd het museum in de volgende jaren helemaal heringericht en is de verzameling ook sterk aangegroeid. Dit gebeurde eerst onder A. Janssens de Bisthoven, daarna

1 De auteurs van de catalogus zijn V. Vermeersch, H. De Witte, S. Vandenberghe, W. Dezutter, E. Tahon, L. Van Kerckhoven. Op p. 18 trof me een bewering i.v.m. de in 1787 e.v. gesloopte Waterhalle op de Markt : “Een nieuwe kazerne werd op die plaats voorzien. Een plan dat trouwens nooit werd uitgevoerd”. Het zou me interesseren waar de auteur dat gevonden heeft. In afwachting blijf ik bij de feiten zoals beschreven op p. 19-20 van het niet geciteerde boek *Van Waterhalle tot Provinciaal Hof* (1994).

2 Dit was ook al zo in de tentoonstelling over de Sint-Donaaskathedraal (in 1999-2000) waar o.m. de authentieke schouw in de keuken van Gruuthuse achter een houten wand weggestoken zat.

onder V. Vermeersch en tenslotte onder de huidige conservator S. Vandenberghe. Ik heb de eerste jaren onder A. Janssens de Bisthoven persoonlijk meegemaakt, soms mogen meehelpen ; ik weet hoe men van een verwaarloosde 19de-eeuwse instelling – met vrijwilligers, veel goede wil en weinig geld – tot een modern museum gekomen is ³. Het is dan ook pijnlijk voor museummensen te moeten horen hoe personen die Gruuthuse niet kennen – zelfs niet eens met musea bezig zijn – neerbuigend spreken over een ouderwets, rommelig, te druk museum, dat nu eens dringend van onder tot boven zou moeten worden heraanpakkt.

Gruuthuse heeft duizenden voorwerpen : beeldhouwwerk in hout en steen, meubels, edelsmeedwerk, ijzerwerk, aardewerk, muziekinstrumenten, munten en medailles, enz. Het zijn niet allemaal grote kunstwerken, maar ze tonen facetten van de geschiedenis van de stad en behoorden tot het dagelijkse leven van onze voorouders. Ze werden met liefde verzameld, vele werden met een groot hart geschonken aan het museum ⁴. Zou het dan verantwoord zijn in een vernieuwd museum maar enkel de grote blikvangers te tonen en de rest in de reserve te laten vergaan ? Om de plaatsruimte in Gruuthuse moet men het niet laten : er zijn nog zolders die vroeger in het museum waren opgenomen. Een tijdelijke tentoonstelling kan het zich veroorloven enkele stukken in de kijker te plaatsen, maar dan toch liefst zonder een bestaand museum overhoop te halen. Moest men Gruuthuse herinrichten op de manier van bv. de eerste zaal van de huidige tentoonstelling waar naast cartografisch materiaal maar vier voorwerpen worden getoond, dan zou het grootste gedeelte van het museumbezit ongebruikt blijven liggen ⁵. Zoiets kan toch nooit de bedoeling zijn ? H. De Witte schrijft op p. 5 van de catalogus : “Zoals bleek uit de reacties van het publiek tijdens de tentoonstelling *Sint-Donaas Brugge. 1799-1800. Leven en dood van een kathedraal* (11.11.1999-31.01.2000) wordt het opbergen in reserve van de volledige collectie van het Gruuthusemuseum niet altijd in dank aange-

3 Bijna een halve eeuw geleden liet ik in deze *Handelingen* een noodkreet over het toenmalige Gruuthusemuseum verschijnen (jg. 89, 1952, p. 174-176).

4 Het ware interessant om *capita selecta* uit de verslagboeken van de Société Archéologique/Oudheidkundig Genootschap te publiceren, niet enkel om te weten wat er al verworven werd, maar ook om te weten wat daarvan verdwenen is, o.m. door het altijd maar opnieuw herinrichten en het tijdelijk opbergen.

5 Storen de talrijke kruiken en vizels in de keuken ?

nomen. De collectie van toegepaste kunst van dit museum kan immers op een ruime, zelfs internationale belangstelling rekenen". Ik zou het niet beter kunnen zeggen.

Dat er in het vernieuwde museum meer didactische uitleg zou mogen komen – en dit geldt ook voor het Groeningemuseum – is een terechte wens, o.m. omdat in het onderwijs aan het vak "geschiedenis" alsmear minder belang wordt gehecht en bezoekers minder voorbereid het museum betreden. Dat de opstelling modern en esthetisch verantwoord moet zijn, kan en mag geen probleem vormen. En dat er wetenschappelijke deel-catalogen van de verzameling moeten worden gemaakt, is een feit ⁶.

De toekomst van Gruuthuse lijkt onzeker. Burgemeester P. Moenaert zei in zijn toespraak op de opening van de tentoonstelling o.m. : "Het museum krijgt een nieuwe bestemming en wordt heringericht tot historisch museum. De tentoonstelling vormt hiertoe reeds een aanzet". Schepen Y. Roose ging niet zo ver toen hij zei : "*Vensters op Brugge* gaf ook de kans om de Gruuthusecollectie in een totaal andere opstelling aan het publiek te tonen. De reacties van het publiek zullen vlug duidelijk worden voor de toekomstige verdere definitieve uitbouw van het Gruuthusemuseum, in welke zin dan ook". Hopelijk gaat men niet overhaast en ondeskundig te werk en worden ook vakmensen gehoord.

Als men er dan toch van uitgaat dat er een museum voor stadsgeschiedenis moet komen, dan zou men toch maar beter een gebouw zoeken dat ruime zalen heeft waar men een aangepaste presentatie kan ontwerpen zonder het gebouw ingrijpend te vervormen. O.i. zouden daarvoor de Hallezalen in aanmerking komen. Ze worden maar weinig gebruikt en de ligging is ideaal.

Moest het Stadsarchief ooit het Brugse Vrije verlaten, dan ware deze 16de-17de-eeuwse vleugel nog een betere locatie met mooie kelders - met uitzicht op de Reie en een mogelijke aansluiting met de kelder met de houten cel van L. Bakelandt (+ 1803) - de vroegere kapel, de Keizer Karel-schouw en de zolders.

Er zijn dus mogelijkheden buiten Gruuthuse.

Luc Devliegheer

6 Dit kan maar gebeuren als de conservatoren niet telkens moeten herinrichten of nog maar eens een tijdelijke tentoonstelling in elkaar steken die de wetenschap geen stap verder brengt.

In het geboortehuis van Guido Gezelle. - Het geboortehuis van Guido Gezelle en de meegaande tuin maakten in de 15de eeuw deel uit van een groter domein waaraan de namen van de familie Adornes en nadien van de Sint-Sebastiaansgilde verbonden zijn geweest. Het huis en de tuin werden in 1815 aangekocht door Th. Vande Walle. In 1828 huurde Pieter Jan Gezelle het linkergedeelte van het huis ; hij huwde het jaar daarop en in 1830 werd Guido geboren. Het gezin Gezelle bleef er wonen tot in 1849. Het rechtergedeelte van het huis gebruikte de eigenaar als buitenverblijf.

In 1908-1909 werd op het linkerhuisgedeelte – maar niet boven de voutekamer – een verdieping opgebouwd die gelukkig in 1974-1975 terug werd verwijderd ¹. Intussen was in 1926 in een gedeelte van het huis een literair-biografisch museum over Guido Gezelle ondergebracht. Onder conservator P. Allossery werd het museum zodanig ingericht dat het “gaandeweg de allure kreeg van een illusoir schrijvershuis waar de auteur vele jaren zou hebben geleefd en geschreven”, zoals prof. dr. P. Couttenier het stelt in de nieuwe museumgids *Het Guido Gezellemuseum te Brugge* (p. 22).

Ten behoeve van de herstelling van het huis in 1974-1975 werd het huis leeggehaald en daarna heringericht op een wijze die ongeveer het tegenovergestelde was van de vroegere toestand. Ingevolge de kritiek werd het museum in 1982 herschikt. N.a.v. het Gezellejaar 1999 kreeg het museum nogmaals een nieuwe inrichting, ditmaal naar het ontwerp en met catalogus van P. Couttenier, deskundig bijgestaan door conservator W. Le Loup en A. De Ghelder. Er werd gestreefd “naar een inhoudelijk, museaal en artistiek verantwoord museum” (p. 12).

Een museum inrichten in een huis waar een kunstenaar geboren, gewoond, gewerkt en/of overleden is, is geen eenvoudige opgave. Ook voor de bezoeker is het meestal dikwijls niet erg opwindend. Bij schilders, beeldhouwers e.d. kunnen hun werken hun levensverhaal illustreren ; bij letterkundigen en toondichters zijn papieren produc-

1 Terloops mag er hier op gewezen worden dat in het boekje van R. Annoot, G. Gyselen en L. Schepens, *Guido Gezelle in West-Vlaanderen* (Tielt 1980) afb. 1 met de zg. oudst bekende toestand van het Gezellehuis, niets met dit huis heeft te maken. Zich op die foto baserend, heeft C. Devyt dan ook ten onrechte geschreven dat er bij het huis reeds zeer lang, wellicht in 1830-1850, een bovenverdieping was (Commentaar bij een fotoalbum. Het Gezellemuseum van 1926 tot 1974, in : *Biekorf*, 80 (1980), p. 336).

ten (handschriften, drukwerken, foto's) het voornaamste tentoonstellingsmateriaal. Echt moeilijk wordt het als de kunstenaar er maar enkele jaren heeft gewoond en er geen tastbare getuigenissen heeft nagelaten. Of als men maar jaren na zijn dood begint met het verzamelen. Met veel geluk vindt men een tafel, een stoel, een zetel, een bed die aan de kunstenaar hebben toebehoord – of zouden hebben toebehoord – en die dan tot een nieuw geheel worden samengebracht.

Het is lovenswaardig dat men het Gezellehuis niet heeft opgevuld met allerlei 19de-eeuws meubilair om zo een zogenaamd sfeerbeeld van de dichter en zijn tijd te scheppen. Het museum is immers niet gewijd aan 19de-eeuwse huisinrichting, maar aan een persoon van wie men het leven wil verhalen, het werk tonen, de betekenis ervan belichten. Om dit te bereiken is men didactisch – en sober – te werk gegaan. Men vertelt de bezoeker – die in de toekomst minder en minder van Gezelle zal afweten (en lezen!) – wie Gezelle was als leraar, dichter, politiek journalist, taal- en volkskundige. Wat getoond wordt, is gemakkelijk terug te vinden in de mooi geïllustreerde catalogus, die a.h.w. een kleine Gezelle-biografie is. Toch blijft de verleiding groot te veel te willen tonen, met het gevaar dat de bezoeker na een tijdje afhaakt. Zo wordt men bv. in kamer drie overspoeld met handschriften, druksels en brieven. De herinrichting is over het algemeen overzichtelijk en niet overladen. O.i. contrasteert de modieuze inkom met de eenvoud die men elders in het huis aantreft.

Niet op hun plaats in de keuken zijn de vlegel en de spanzaag die aan een kapstok tegen de muur zijn opgehangen. Het was evenmin de gewoonte om op de keldertrap een hark, een schop, een ton met tuingereedschap en een paar klompen te laten rondslingeren. Het zou een gevaarlijke afdaling naar de kelder zijn geworden.

In de keuken van het kinderrijke gezin stond het ouderlijke bed naast de muur aan de voutetrap. Voor een beter begrip van de toenmalige leefomstandigheden, zou het misschien beter zijn het bed van de voutekamer naar daar te verplaatsen. Dit bed zou volgens de traditie het sterfbed van Gezelle zijn geweest (p. 46), maar op de – te laag geplaatste – foto (in gang 5) van de slaapkamer van Gezelle in het Engels klooster waar hij stierf, is een ander bed te zien.

In 1999 – enkele maanden vóór de catalogus – verscheen in de reeks *Cahiers van Levend Archief vzw* (uitgegeven onder redactie van

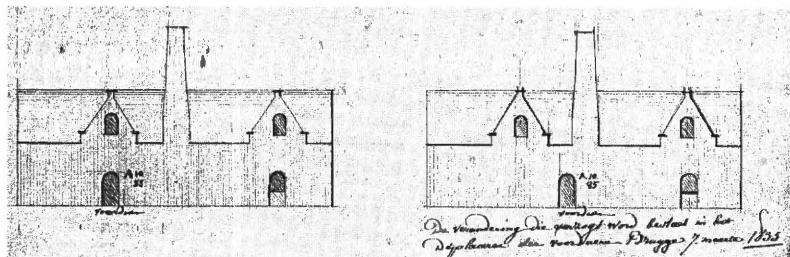
Jan D'hondt, stadsarchief Brugge) het eerste nummer van "Brugse Huizen", getiteld *Het geboortehuis van Guido Gezelle, Rolweg 64 in Brugge. Van schuttershof, blekerij en hoveniershof tot museum*. Intensief onderzoek van een groep enthousiaste vrijwilligers bracht heelwat nieuwe gegevens aan het licht die toelieten de geschiedenis van het huis, zijn eigenaars en zijn huurders te beschrijven.

Na vergelijking van de tekst in de *catalogus* en in het *cahier* betreffende het door de familie Gezelle bewoonde gedeelte van het huis, blijven er toch enkele vragen bestaan. In de *catalogus* lezen we op p. 14-15 : "In het huis kon hij beschikken over een gang (die van de bestaande voordeur tot achteraan liep), een keuken-woonkamer, d.i. de leefruimte waar ook de ouders sliepen en dus ook de "geboortekamer", de opkamer of voutekamer (slaapruijnte voor de meisjes), de kleine kelder daaronder en een zolder ; een houten trap in de keuken gaf via een luik rechtstreeks toegang tot de zolder waar de jongens en de leerjongen sliepen. De functie van de ruimte tussen de 'gang' en de keuken-woonkamer is niet duidelijk". In het *cahier* (p. 8) lijkt men de volledige huidige inkom tot het Gezelle-gedeelte te rekenen : "Via de huidige inkom komen we in het woongedeelte van de hoveniersfamilies ²... De twee kamers die in het rechterdeel van het huis te vinden zijn, werden afgescheiden van het woongedeelte van de huurders en omgevormd tot zomerhuisje van de eigenaars".

Beide auteurs zijn het met elkaar eens dat het gezin Gezelle de keuken en de voutekamer bewoonde. De ene voegt daar een gang in de huidige inkom bij, de andere de volledige inkom. Misschien kan de tekening van een bouwaanvraag uit 1835 voor een verplaatsing van de ingang in de voorgevel ons verder helpen. Op de tekening ziet men links de toen bestaande 'voorduere' onder het linkerpuntvegeltje, rechts een half toegemetselde ingang onder het rechterpuntvegeltje ³. Er zit dus maar één ingang in de voorgevel, en de ingang is o.i. bestemd voor de eigenaar (niet voor de huurder die wellicht via de schuurpoort in zijn woning kwam). Die ingang gaf uit in het midden van kamer twee (de huidige inkom) waar

2 Deze zienswijze gaat terug op de brochure van de monumentendag 1997 waar we op p. 61 lezen dat "er wordt verondersteld" dat de huidige inkom, de vroegere keuken en de voutekamer gebruikt werden door het gezin Gezelle.

3 Cfr. L. Devliegher, *De huizen te Brugge* (2de uitgave, 1975), p. 316. F. 463 geeft de toestand weer van vóór 1835 en niet die uit de tweede helft van de 19de eeuw.

Brugge, Rolweg 64. Aanvraag (7 maart 1835) en toelating (13 maart 1835) tot het verplaatsen van de “voordure” (Brugge, Stadsarchief, Bouwaanvragen, 1835/94).

ook een schouw stond ⁴. In 1835 werd toelating gevraagd de ingang naar rechts te verplaatsen ; dit werd de huidige ingang (nu echter met een late-re strekse boog). Binnen vertoont de moerbalk naast de nieuwe ingang twee kepen voor het bevestigen van twee verticale stijlen waartegen een houten wand werd getimmerd. Het lijkt ons niet onmogelijk dat de eigenaar in 1835 de ingang verplaatst heeft, een gang in kamer twee gemaakt en het resterende gedeelte van de kamer overgelaten heeft aan het jonge gezin Gezelle dat toen reeds uit drie kinderen bestond ⁵.

Luc Devliegheer

Pelgrimsteken H. Adrianus. - Het in 1999 verschenen jaarboek *Archeologie in Vlaanderen*, 5 (1995-1996) uitgegeven door het IAP (Instituut voor het Archeologisch Patrimonium) bevat o.m. een bijdrage van L. Beekmans en E. Borremans “Sporen van een 15de-eeuws atelier voor pelgrimsdevotionalia te Geraardsbergen (prov. Oost-Vlaanderen)” (p. 317-324). Een eerste fragment is het bovengedeelte van een leistenen gietmal voor een pelgrimsteken met de afbeelding van de H. Adrianus (de relieken van de H. Adrianus werden zeer vereerd in de Sint-Adrianusabdij te Geraardsbergen). Een tweede leistenen mal werd gebruikt voor het gieten van kleine ringen (aan de ene zijde negen aan de andere zijde zes ringen). Verder werden ook nog kleine keramieken gietkroezen gevonden. Andere vondsten waren o.a. een kleine loden pelgrimsampul en munten.

⁴ Van de oude ingang is thans in het zeer verstoorde metselwerk niets meer te zien.

⁵ Het valt op te merken dat de balksleutels onder de moerbalken in de kamers twee en drie een eenvoudig 16de-17de eeuws omgekeerd ojiefprofiel hebben, terwijl in de keuken de balksleutels van de ene moerbalk een afgerond/afgeschuind profiel hebben.

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

Correspondentieadres : Bossuytlaan 59, 8310 Brugge

Redactieadres : Doornhut 28, 8310 Brugge

Postrekening : 000-0107939-75 Genootschap voor Geschiedenis, Brugge.

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van :

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale : I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. / Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen : LXXVII (1934) - CXV (1978).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies». Hierin worden teksten van hoog wetenschappelijk gehalte, over onderwerpen die een brede belangstelling wekken, voorgesteld in een eigentijdse stijl en vorm.

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks 700,- BEF. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20% op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

BESTUUR :

L. Devliegher (voorzitter), L. Valcke (secretaris), M. Ryckaert (adjunct-secretaris), M. Vandermaesen (penningmeester), L. Vandamme (redactiesecretaris), M. Cloet, I. De Jaegere, B. Janssens de Bisthoven, D. Marechal, G. Maréchal, J. Mertens, J. Monballyu, O. Mus, M. Nuyttens, K. Priem, P. Trio, A. Van den Abeele, C. Vandenbroeke, A. Vandewalle, P. Vandewalle en R. Van Eenoo.